

519

МЗ1

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Х.Н.ЖУМАЕВ, Б. ОТАНИЁЗОВ,
Л.П.ЮГАЙ, А.ЖАЛИЛОВ

МАТЕМАТИК ПРОГРАММАЛАШТИРИШ

Дарслик

Кесин

08.08.2013 г. № 145

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
Адабиёт жамғармаси нашриёти
Тошкент – 2005

519.85

Уибү китоб математик программалаштириш бўйича ёзилган дарслик булиб, иктиносидёт йўналишидаги ихтиосликларнинг ҳаракатдаги ўкув дастури асосида тайёрланган.

Дарсликда математик программалаштиришининг асосий йўналишлари ва методлари баён этилган ҳамда улар тегишини мисол ва масалалар билан тўлдирилган. Шунингдек, масалаларнинг иқтисодий таъсими ва татбиқий жиҳозларига эътибор берилган.

Дарслик бакалавриат студентлари учун мўлжалланган. Ундан магистратура ва аспирантура тингловчилари ҳамда амалий математики мутахассислари фондланишлари мумкин.

Настоящая книга является учебником по математическому программированию и написана на основе действующей учебный программы для студентов экономических специальностей вузов.

В учебнике изложены основные направления и методы математического программирования, приведены соответствующие примеры и задачи. Уделено большое внимание прикладному характеру и экономической интерпретации приведенных задач.

Учебник рассчитан для студентов бакалавриата. Им могут также пользоваться слушатели магистратуры, аспирантуры и специалисты по прикладной математике.

The original book is a mathematical programming textbook and is based on the current curriculum of the university students studying economics.

There are basic mathematical programming methods displayed in the textbook, appropriate examples and problems are set. A lot of attention is paid to the application character and economic interpretation of the given problems.

The textbook is designed for students studying for the bachelor degree.

It can be also used by graduate and postgraduate students and specialists on applied mathematics.

Масъул муҳаррир:
Ш.Ш.ШОРАҲМЕТОВ, ф.-м.ф.д., профессор

Тақризчилар:
Н.Ю. САТИМОВ, ф.-м.ф.д., академик,
М. МИРВАЛИЕВ, ф.-м.ф.д., профессор.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрга маҳсус таълим вазирлиги
томонидан дарслик сифатида тассия этилган

I БОБ

КИРИШ

1-§. Математик программалаштиришининг мақсади ва вазифаси

Инсон фаолиятининг турли соҳаларида шундай ҳолатлар бўлади-ки, мавжуд бўлган бир неча вариантлар ичидан бирини танлашга тўғри келади. Агар вариант ягона бўлса, шубҳасиз ўша танланади. Бироқ вариантлар қўп бўлса, уларниң ихтиёрийси танланмайди, балки маълум маънода энг яхшиси, энг самарависини танлаш мақсадга мувофиқ бўлади. Одатда бундай вариантлар оптимал деб аталади. Оптимал сўзи аслида лотинча бўлиб, энг яхши (мавжуд имкониятлар доирасида ундан яхшиси йўқ) энг маъқул, энг самарали каби маънони англатади.

Оптимал ечимни, оптимал вариантни тадқиқ этиш давр талабидир. Турли соҳаларда ресурслар миқдорининг чекланганлиги, имкониятлар кўлами чекли бўлганлиги туфайли, мавжуд ресурсларни сарфлашда энг оқилона вариант, яъни оптимал вариантни танлаш заруратга айланаб қолди. Масалан, аҳоли сонининг ўсиб бориши, шаҳар майдонининг кенгайиши, янги шаҳарлар ва аҳоли яшаш пунктларининг пайдо бўлиши мавжуд экинга яроқли ер майдонининг қисқаришига олиб келади. Ундан ташқари, ердан олинадиган маҳсулотларга бўлган талаб эса тўхтовсиз ўсиб боради. Бу муаммоларнинг барчаси ердан унумли, яъни оптимал фойдаланиш масаласини тадқиқ этишни тақозо этади.

Оптимал ечимни излаш масаласи кенг кўламли бўлиб, математикада аввало экстремал (максимал ёки минимал) масалалар деб аталувчи соҳани қамраб олади. Экстремумга (максимумга ёки минимумга) оид дастлабки тушунчалар ўкувчига мактаб математикаси курсидан яхши танишdir.

Экстремал масалаларнинг муҳимлигини унинг амалий (татбиқий) эканлиги билан асослаш кифоядир. Шу мақсадда, айтилган фикрнинг исботи сифатида иқтисодиётнинг турли соҳаларига оид бўлган бъязи масалаларни матнли кўринишда келтирайлик:

1. Ишлаб чиқариш жараёнини шундай ташкил этиш керакки, белгиланган ресурслар берилган миқдорда сарфланиб, энг катта фойда олишга эришилсин.

2. Ернинг маълум бир нуқтасидан космик фазонинг маълум орбита-сига космик кема ёрдамида энг кам ёқилғи сарфлаб ўтилсин.

3. Ўзининг барқарор ҳолатидан бирор сабаб таъсирида чиқиб кетган системани дастлабки ҳолатига энг қисқа вақт ичида ўтказилсин.

Бундай масалаларни кўплаб келтириш мумкин. Бундан мақсад шуки, бу каби масалаларни ўрганиш зарур ва бу жараён маҳсус математик усулларни тақазо этади. У ҳақда курсимизда батафсил тұхтала-миз. Умуман олганда, бундай масалалар математик нуқтай назардан маҳсус функция ёки функционалларнинг экстремумини излаш масала-сига келтирилади.

Шундай қилиб, математик программалаштириш - амалиётда, яъни иқтисодиёт, техника, физика, инженерлик, ҳарбий соҳа каби йұналиш-лардаги түрли жараёнларда экстремал масалаларни математик усуллар ва қурилмалар ёрдамида тадқиқ этиш билан шуғулланувчи фан бўлиб, у амалиёт билан назарияни боғлаб турувчи кўпприк вазифасини ҳам ўтайди. Бу йұналишнинг куртаклари анча илгари пайдо бўлган бўлса ҳам у асосан 40-йилларда шаклланди, 50-йилларда эса гуркираб ўсли. Шу ўринда соҳа ривожига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган, Нобель мукофоти совриндорлари рус олим Л.В.Канторович ва америкалик олим Г.Купмансан, шунингдек, Р.Беллман, Г.Кун, Л.С. Понтрягин, А.А. Милютин, А.Н. Дубовицкий каби ўнлаб, юзлаб олимлар номини келтириш жоиздир. Ўзбек математикларидан академик Н.Сатимов фан докторлари А.Аъзамов, А.Фозилов, Б.Рихсиевлар ҳам бу соҳага салмоқли ҳисса қўшганлар.

Мазкур дарслик авторларнинг «Операциялар тадқиқоти», «Опти-маллаштириш усуллари», «Математик программалаштириш», «Иқти-содиётда математик усуллар ва моделлар» каби фанлардан узоқ йиллар давомида ўқиган маърузалари асосида ёзилган. Шу боис дарслик эслатилган фанларни ўрганишда кўл келди.

Шунингдек, бу дарсликдан татбиқий математикага оид курсларни ўрганишда ҳам самарали фойдаланиш мумкин.

Авторлар ушбу дарслик матнини компютерда тайёрлашдаги хизматлари учун М.Сухов, Д.Маҳкамова ва Д.Абдурасоловага ўз миннатдорчилликларини билдирадилар.

2-§. Чизиқлы функция, чизиқлы тенгликлар ва тенгсизликлар системасы ұқыда

Математик программалаштириш курси олий математика элементілари, чизиқлы алгебра ва геометрияның күплаб тасдиқ ва натижаларига таянади. Айниқса, чизиқлы функция, чизиқлы тенглик ва тенгсизликлар ҳамда уларнинг хоссаларидан көнг күламда фойдаланилади. Шу туфайли уларнинг айрим хосса ва хусусиятларини еслятиб үтиш үринлидир.

Ушбу, x_1, x_2, \dots, x_n номағымларга нисбатан чизиқлы бүлган, яғни номағымлар фақат үзининг биринчи даражасы билан қатнашған

$$z = c_1 x_1 + c_2 x_2 + \dots + c_n x_n$$

күринищдаги функция чизиқлы функция деб аталади. Бу ерда c_1, c_2, \dots, c_n - берилған үзгармас, ҳақиқий сонлардир.

Шунингдек,

$$c_1 x_1 + c_2 x_2 + \dots + c_n x_n = k$$

муносабат чизиқлы тенглик,

$$c_1 x_1 + c_2 x_2 + \dots + c_n x_n \leq k$$

муносабат эса чизиқлы тенгсизлик деб аталади. Бу ерда k -тайнин үзгармас сон.

Қуйидаги тенгламалар системасини қарайлык:

$$a_{11} x_1 + a_{12} x_2 + \dots + a_{1n} x_n = b_1$$

$$a_{21} x_1 + a_{22} x_2 + \dots + a_{2n} x_n = b_2$$

$$a_{m1} x_1 + a_{m2} x_2 + \dots + a_{mn} x_n = b_m$$

бу ерда a_{ij} , $i = \overline{1, n}$, $j = \overline{1, m}$ - үзгармас сонлар. Алгебра курсида бу система қисман үрганилған бўлиб, асосан, $n = m$ бўлган ҳолда система ечишнинг турли усуулари қаралган. Гаусс-Жордан усули, детерминантлар усули шулар жумласидандир. Бироқ $m < n$ бўлганда, яғни тенгликлар сони номағымлар сонидан кичик бўлган ҳол система ечимини излаш нуқтан назаридан қизиқиш уйғотмаган. Ҳолбуки, бу ҳолда системанинг ечими чексиз кўп бўлиб, улар орасидан мағымум бир мақсадга мувофиқини танлаш имконияти туғилади. Системанинг бундай хусусиятлари мазкур курсда етарлича үрганилади.

Шунингдек, қуйидаги тенгсизликлар системасини қарайлык:

$$\begin{aligned} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n &\leq b_1, \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n &\leq b_2, \\ \vdots \\ a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mn}x_n &\leq b_m. \end{aligned} \quad (2.1)$$

Бу ерда тенгизликтік ишораси аниқтап учун бир томонлама қылыш олинди, аслида эса улар түрліча булиши мүмкін. Үмуман олғанда (2.1) тенгизликтік системасинің қаноатлантирувчи нұқталар түплами: бүштік түплам, яғона нұқта, чегараланған соңа ва чегараланмаган соңадан иборат булиши мүмкін. Бу түпламлар одатта каварып бұлады.

Маълумки бирор X тўплам қавариқ дейилади, агар у ўзининг ихтиёрий икки нуқтаси билан бирга уларни туташтирувчи кесмани ҳам ўз ичига олса, яъни ихтиёрий $x_1 \in X$, $x_2 \in X$ ва $0 \leq \lambda \leq 1$ учун $x(\lambda) = \lambda x_1 + (1 - \lambda) x_2$, ҳам X га тегишли бўлса.

Қаварық тұпламлар ва уларға оид натижалар хусусида курсимизда батафсыл тұхтalamиз. Бирок бу ерда чизиқли функцияга хос бұлған тасдиқни көлтириш жоиздір.

Қавариқ түпнамда қаралётганның чизиқли функция экстремумга ғаткап түпнам чегарасыда эришиши мүмкін.

Бу тасдиқнинг түғрилиги қуйидаги масалада равшан куринади.

Масала. $Z=2x_1+3x_2$, функциянинг

$$|x_1| + |x_2| < 1$$

төңгизсізлик билан аниқланадыган соңадағи экстремумни топинг.

Бу ерда чизиқлы функция қараластырылған соңда чегараланған, демек Вейерштрасс теоремасында күра экстремумға эришади. Дейдик, функция экстремумға соңағынан ички (x_1^0, x_2^0) нүктасыда эришсін. У ҳолда Ферма теоремасында күра шу нүктада хусусий қосылалар нолға тенг бўлиши зарур. Бирок:

$$\frac{\partial z}{\partial x_1} = 2, \quad \frac{\partial z}{\partial x_2} = 3.$$

Бундай зиддиятта сабаб, чизиқлы функция соҳанинг ички нуқтасида экстремумга эришсин, деб қилинган фаразнинг нотүғрилигидир. Демак чизиқлы функция экстремумга факат соҳа чегарасида эришади.

3-§. Моделлар ҳақида.

Юқорида келтирилгандыктын көмегімен күтпелдік деңгээлдең табиғатын жаңы түрде издеудең мүмкіншілігін сипаттауда маңыздырылады.

Ўрганилаётган объектнинг асосий хоссалари ва характеристикаларини ўзида ифодаловчи маҳсус қурилган объектга модел дейилади.

Моделлаштириш деб эса, тадқиқ этилаётган объектнинг мухим характеристикаларини ифодалаш, акслантириш жараёнига айтилади.

Одатда, моделлар турлыча булады: физик моделлар, электрон моделлар, мантикий моделлар, абстракт моделлар, математик моделлар ва б.

Тадқиқ этилаёттан объектиның ассоций характеристикаларини математик ифодалар ва муносабатлар орқали ифодаловчи моделга математик модел деб аталади. Бу модел тадқиқот учун барча моделлардан қулай бўлиб, у ортиқча харажат ва қурилмалар талаб этмайди. Ундан ташқари моделаштириш жараёнида моделни янада такомиллаштириш, мукаммаллаштириш имконияти мавжуддир.

Күйидә иқтисодий - математик моделлар туркумига кирувчи ва реал ҳолатларни ифодаловчи моделларга мисоллар көлтирамиз. Моделларни иқтисодий деб аташимизга сабаб, буларда асосий күрсаткичнинг нархдан иборат эканлигидир.

1. Диета (пархез таом) ҳақидағы масала. Таркибида маълум сондаги (масалан, n та) түйимли моддалар (витаминалар, оқсил, крахмал ва б.) белгиланған миқдордан кам булмаган пархез таом тайёрлаш лозим бўлсин. Бу моддалар харид қилиниши лозим бўлган маълум бир сондаги (масалан, m та) хомашёлар таркибида турли пропорцияларда учрайди. Маҳсулотларни қандай миқдорда харид қилиш керакки, суралган таом тайёрлансан ин ва унинг таннархи энг арzon бўлсин.

Бу иқтисодиёт масаласининг матнли баёнидир. Унинг математик моделини тузайлик. Шу мақсадда, $x_i, i = \overline{1, m}$, орқали харид қилиниши лозим бўлган i -маҳсулот миқдорини; $b_j, j = \overline{1, n}$, орқали эса талаб этилаётган j -модданинг зарурий миқдорини белгилайлик. У ҳолда

$$\sum_{i=1}^m a_{ij} x_i$$

- миқдор харид қилинадиган барча маҳсулот таркибидаги j-зарурий модда миқдорини ифодалайди. Масала шартига күра

$$\sum_{i=1}^n a_{ij} x_i \geq b_j, j = \overline{1, n}, \quad (3.1)$$

муносабат үринли бұлишиш лозим. Шунингдек, харид қилинадиган маҳсулотлар миқдори учун ушбу

$$x_1 \geq 0, x_2 \geq 0, \dots, x_n \geq 0 \quad (3.2)$$

тengsизликлар үринлидір. Агар маҳсулотларнинг бирлік нархларини мос равшда c_1, c_2, \dots, c_m орқали белгиласак,

$$\sum_{i=1}^m c_i x_i \quad (3.3)$$

миқдор барча маҳсулотларнинг жами нархини ифодалайди ва уннің минимал қыйматини излаш талаб этилади.

Шундай қылыш, масаланиң математик модели (3.1) ва (3.2) tengsизликларни қаноатлантирувчи ҳамда (3.3) чизиқли функцияга минимал қыймат берувчи x_1, x_2, \dots, x_m миқдорларни анықлашдан иборатдир.

2. Ишлаб чиқариш масаласы. Дейлік, корхонада турли маҳсулоттар ишлаб чиқарылсın ишлаб чиқарылған маҳсулотнің қараша турлы технология асосида ишлаб чиқарылған мүмкін бұлсın. Ҳар бир маҳсулотни ишлаб чиқариш эса миқдори чегараланған турлы ресурслар сарфига боғлиқтады. Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш технологияға боғлиқ равишда нархга эга бұлады. Ишлаб чиқаришни қандай ташкил этиш керак-ки, корхонада ишлаб чиқарылған маҳсулотларнинг жами нархи максимал бұлсın.

Масаланиң математик моделині тузиш мақсадыда қуйидагича белгилап көрсетілесін: $x_j - j$ технология билан ишлаб чиқаришга мүлжаланған i-маҳсулот миқдори бұлсın, $i = \overline{1, n}$, $j = \overline{1, m}$; a_{ij} - бирлік i-маҳсулотни j-технология билан ишлаб чиқариш учуң сарфланған k-ресурс миқдори бұлсın, $k = \overline{1, l}$, C_j - j-технология билан ишлаб чиқарылған бирлік i-маҳсулотнинг нархи, b_k эса k-ресурсни чегараловчы сон бұлсın.

У қолда масала шартлари математик муносабатлар ёрдамида қуйидагича ифодаланади:

$$\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m a_{ij} x_j \leq b_k, k = \overline{1, l} \quad (3.4)$$

$$x_{ij} \geq 0, i = \overline{1, n}; j = \overline{1, m}. \quad (3.5)$$

Барча технологик усуллар билан ишлаб чиқарылган жами маҳсулот нархи эса

$$\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m c_{ij} x_{ij} \quad (3.6)$$

миқдордан иборат бўлади.

Шундай қилиб, масала (3.4) ва (3.5) шартларни қаноатлантирувчи $x_{ij}, i = \overline{1, n}$, miқdorlar ичидан (3.6) чизиқли функцияга максимал қиймат берувчilarини топишидан иборат бўлади.

3. Экин майдонларидан унумли фойдаланиш масаласи. Дейлик, маълум бир сондаги қишлоқ хўжалиги экинлари, маълум сондаги экин майдонларига экишга мўлжалланган бўлсин. Бу ер майдончалари, жойлашуви ва тупроғи таркибига қараб фарқланади. Ҳар бир майдончага мўлжалдаги экинлардан бир ёки бир нечтаси экилиши мумкин. Экиш режасини қандай тузиш керакки, етиштирилган ҳосил маҳсулотларини сотищдан олинадиган фойда энг катта бўлсин.

Масаланинг математик моделини тузиш мақсадида экин турларини Q_1, Q_2, \dots, Q_n экин майдончаларини эса S_1, S_2, \dots, S_n каби белгилайлик. Дейлик, $Q_j, j = \overline{1, n}$, экин турини $S_j, j = \overline{1, m}$ экин майдонига экишидан олинган ҳосилдорлик miқdori гектаридан a_j центнерни ташкил этиб, S_j экин майдони a_j гектардан иборат бўлсин. Шунингдек, ҳар бир Q_j экиндан етиштириладиган ҳосил miқdori b_j ва унинг харид нархи c_j маълум бўлсин. Агар $x_{ij}, i = \overline{1, m}, j = \overline{1, n}$, i -майдондаги Q_j экин экилган майдонча юзаси бўлса, масала шартига кўра қўйидагиларга эга бўламиз:

$$\sum_{i=1}^n a_{ij} x_{ij} \geq b_j, \quad j = \overline{1, n}, \quad (3.7)$$

яъни ҳосил miқdori белгиланган miқdorдан кам бўлмасин;

$$\sum_{j=1}^m x_{ij} = a_i, \quad i = \overline{1, m}, \quad (3.8)$$

яъни экин майдончалари йифиндиси белгиланган гектарни ташкил этсин;

$$\sum_{i=1}^n c_i \left(\sum_{j=1}^m a_{ij} x_{ij} \right) \rightarrow \text{максимал}, \quad (3.9)$$

яъни жами фойда максимал бўлсин. Бу ерда ҳам масаланинг математик модели (3.7), (3.8), (3.9) муносабатлардан иборат бўлади.

4. Транспорт масаласи. Дейлик, A_1, A_2, \dots, A_m лар орқали ишлаб чиқариш пунктлари белгиланган бўлиб (уларни таъминотчилар деб атаймиз) B_1, B_2, \dots, B_n лар орқали эса истеъмолчилар манзилларини белгилайдик. A_i -таъминотчи a_i бирлик маҳсулот ишлаб чиқарсин ва B_j истеъмолчига b_j бирлик маҳсулот зарур бўлсин. Ундан ташқари, барча ишлаб чақарилган маҳсулотлар миқдори, истеъмолчилар талаб қилган маҳсулотлар миқдорига teng бўлсин, яъни:

$$\sum_{i=1}^m a_i = \sum_{j=1}^n b_j.$$

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиш транспорт харажатларига боғлиқ. A_i таъминотчи B_j истеъмолчига етказиб берган x_{ij} , $x_{ij} \geq 0$, $i = 1, m$, $j = 1, n$, маҳсулотнинг бирлик миқдорини ташшиш харажати c_{ij} бўлсин. Маҳсулотларнинг шундай x_{ij} миқдорини аниқлаш керакки, натижада: таъминотчиларнинг барча маҳсулоти ташиб кетилади, яъни

$$\sum_{j=1}^n x_{ij} = a_i, \quad (3.10)$$

барча истеъмолчилар талаби қондирилади, яъни

$$\sum_{i=1}^m x_{ij} = b_j, \quad (3.11)$$

жами транспорт харажати минимал бўлади, яъни

$$\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n c_{ij} x_{ij} \rightarrow \min. \quad (3.12)$$

Юқоридаги (3.10)-(3.12) масала транспорт масаласи номини олган бўлиб, курсимизда етарлича ўрганилади.

5. Ресурсларни оптимал тақсимлаш масаласи. Дейлик, п та технолого-гик жараён қаралаётган бўлиб, уларга заҳира миқдори c_i га teng бўлган хомашё сарфлансин. i -жараёнга x_i хомашёнинг ажратилиши $f_i(x_i)$, бирлик фойда келтирисин. Бу ерда $f_i(x_i)$ мәълум функция. Хомашё заҳирасини технологик жараёнларга қандай миқдорларда тақсимлаш керакки, барча хомашё сарфлансин, яъни

$$\sum_{i=1}^m x_i = c_i, \quad x_i \geq 0, \quad (3.13)$$

жами фойда максимал бўлсин, яъни

$$\sum_{i=1}^n f_i(x_i) \rightarrow \max \quad (3.14)$$

Олинган (3.13), (3.14) ифодалар масаланинг математик моделини ифодалайди.

Бу масала ҳам тегишли бобда батафсил ўрганилади.

6. Максимал ҳажмли идиш ясаш масаласи. Турли маҳсулотларни ташиш учун турли сифимли ва ҳар хил шаклга эга бўлган идишлар керак бўлади. Айниқса нефт ва газ маҳсулотларини сақлаш ва ташиш учун ҳар қандай формадаги идиш ҳам талабга жавоб беравермайди. Идиш деворларини қалинлаштириш эса иқтисодий самара бермайди. Демакки. ҳақли равишда қўйидаги масала пайдо бўлади:

Берилган S юзали металл сатҳдан босимга чидамли ва транспортда ташишга қулай, максимал ҳажмли идиш ясалсин.

Масалани механик нуқтаи-назардан таҳлил қилиб, идишнинг цилиндр шаклида бўлиши лозимлигини аниқлаш мумкин. Бу эса масалани қўйидагича ифодалашга имкон беради: сатҳи S бўлган, максимал ҳажмли цилиндрнинг асосий параметрлари аниқлансин.

Цилиндр баландлигини x_1 , асос айланаси радиусини x_2 , деб белгила-сак, масала шарти қўйидагича ифодаланади:

$$2\pi x_2 (x_2 + x_1) = S, \quad (3.15)$$

$$\pi x_1 \cdot x_2^2 \rightarrow \max. \quad (3.16)$$

(3.15), (3.16) муносабатлар экстремал масалани ифодалайди.

Биз юқорида математик программалаштириш предметининг моҳи-ятини очиш мақсадида баъзи элементар математик моделардан намуналар келтирдик. Аслида, модельлаштириш, модельнинг қаралаётган жараённи қанчалик аниқ акслантириши алоҳида муаммо бўлиб, у алоҳида ўрганишга моликдир.

4-8. Предметнинг таркиби ва маҳсусликлари

Умуман олганда математик программалаштириш предметида иккита йўналиш бўлиб, улардан бири аниқланадиган (детерминланган) масалалар туркумини ўз ичига олса, иккincinnи стохастик, яъни ноаниқлик элементларини ўз ичига олувчи масалалар туркумидан иборатдир.

Аниқланадиган масалалар туркумида барча зарурий катталиклар аниқ қиймат қабул қиласи ва уни бир қийматли аниқлаш мумкин. Сто-

хастик масалаларда эса асосий катталиклар ёки уларнинг баъзилари ноаниқ бўлиб, тасодифий (маълум ҳұтимолли) характерга эга бўлади.

Мазкур курсда асосан аниқланаладиган масалалар туркуми қаралади.

Курснинг таркибиға чизиқли программалаштириш ҳамда унинг таркибиға киравчи транспорт масаласи, бутун сонли программалаштириш; чизиқсиз программалаштириш ва унинг қавариқ программалаштириш бўлими, динамик программалаштириш, ўйинлар назарияси элементлари каби бўлимлар киради.

Математик дастурлашнинг маҳсусликларидан бири шундан иборатки, унинг таркибиға киравчи масалаларни классик усуслардан фойдаланиб ҳал этиб бўлмайди. Ҳатто сода деб ҳисобланувчи чизиқли функция ҳам экстремумга барча чеклашларни қаноатлантирувчи түпламнинг четки нуқталарида эришади. У нуқталарда эса функция дифференциалланувчанлик хусусиятини йўқотади.

Чизиқсиз программалаштириш бўлимида эса Лагранжнинг кўпайтuvчилар усули чеклашлар tengsizlik тарзида бўлган ҳол учун ҳам баён этилади. Ҳолбуки классик анализда бу усул фақат тенглик тарзидаги чеклашлар учунгина баён этилган.

Ундан ташқари амалий масалаларда номаълум ўзгарувчилар сони ва чеклашлар сони кўпайган сари экстремалликка даъвогар нуқталар бениҳоя кўпая боради. Ҳолбуки ҳатто энг замонавий ЭҲМ ҳам барча нуқталарни текшириш имкониятига эга эмас. Шу сабабдан, математик программалаштириш предметининг асосий вазифаларидан яна бири самарали аналитик усусларни топишдан иборатdir.

Асосий белгилашлар. Белгилашлар ҳар бир боб учун алоҳида бўлиб, биринчи рақам параграф номерини, иккинчи рақам эса, теорема, таъриф ёки формула номерини англатади. Асосий символлар қўйидағича белгиланади:

R^n - n ўлчовли Евклид фазоси;

$$x = \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \\ \vdots \\ x_n \end{bmatrix} - n \text{ ўлчовли вектор-устун};$$

$x^1 = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ - n ўлчовли вектор-сатр;

$x \in R$ - x нинг R га тегишли эканлигини англатади;
 $x \notin R$ - x нинг R га тегишли эмаслигини англатади;

$R \cap S$ - R ва S тўпламлар кесишмаси;

$R \cup S$ - R ва S тўпламлар бирлашмаси;

\emptyset - бўш тўплам;

$\partial G - G$ тўпламнинг чегараси;

$\text{int}R = R \setminus (\partial G) - R$ тўпламнинг ички қисми;

$x^1 y = \sum_{i=1}^n x_i y_i$ - x ва y векторларнинг скаляр кўпайтмаси;

$A = [a_{ij}]$, $i = \overline{1, n}$, $j = \overline{1, m}$ - $m \times n$ ўлчовли матрица;

$A^{-1} = [a_{ij}^{-1}]$, $i = \overline{1, n}$, $j = \overline{1, n}$ - $n \times m$ ўлчовли, A ни транспонирлаш йўли билан ҳосил қилинган матрица;

A^{-1} - A матрицага тескари матрица;

$\det A$ - квадрат A матрицанинг детерминати;

$$\text{grad } \Phi(x) - \Phi(x) \text{ функция градиенти, яъни } \text{grad } \Phi(x) = \begin{pmatrix} \frac{\partial \Phi(x)}{\partial x_1} \\ \frac{\partial \Phi(x)}{\partial x_2} \\ \vdots \\ \frac{\partial \Phi(x)}{\partial x_n} \end{pmatrix}$$

I бобга оид машқулар

Қўйидаги масаларнинг математик моделларини тузинг:

1. Цех икки турдаги маҳсулот, дейлик, столлар ва стуллар ишлаб чиқарсин. Битта стол ишлаб чиқариш учун ишчи 3 соат, битта стул учун эса 2 соат вақт сарфлайди. Корхона 1 та столни сотишдан 8 минг сўм, 1 та стулни сотишдан эса 6 минг сўм фойда кўради. Цех камида 100 та стол ва 200 та стул ясаш мажбуриятини олган. Агар ажратилган ишчи соати 900 га тенг бўлса, энг катта фойда олиш учун қолган вақтда нечта стол ва стул ишлаб чиқариш керак?

2. A_1, A_2, A_3, A_4 турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун 2 хил хомашёдан фойдаланилади. Ишлаб чиқариш даврига 1 турдаги хомашёдан 92 бирлик, 2 турдаги хомашёдан 88 бирлик ажратилган. Бирлик миқдорда A_1, A_2, A_3, A_4 маҳсулот ишлаб чиқариш учун 1-хомашёдан

мос равища 1,2,1 ва 3 бирлик, 2-хомашёдан эса 4,3,1 ва 2 бирлик сарфланади. A_1 , A_2 , A_3 , A_4 турдаги бирлик маҳсулотларни сотишдан мос равища 4 минг сүм, 5 минг сүм, 10 минг сүм ва 5 минг сүм фойда олинади. Максимал фойда олиш учун ишлаб чиқариш қандай режалаштирилиши керак!

3. Хұжаликда 850 га екинга яроқлы ер булиб, унга ишлов бериш учун 15000 т органик үғит ва 50000 ишчи куни ажратылған. Ресурслар сарфи ва ҳосил миқдори қуйидаги жадвалда көлтирилған

Күрсаткыч	Экин		
	картошка	карам	беда
Мәннат сарфи, ишчи-күн	50	30	10
органик үғит сарфи (т)	20	15	10
досыл миқдори (минг сүм)	1000	800	200

1) ҳосилни (пул ҳисобида) максимал булишини таъминладырып, экин режасини тузинг;

2) бедага ажратылған ер майдони 100 га дан кам бұлмаган ҳолда экинларни оптималь экин режасини топинг.

4. Қорамолларни боқищда суткалик оптималь рацион миқдорини топинг. Зарурий моддалар ва уларнинг миқдорлари қуйидаги жадвалда берилген:

Озиқавий моддалар (шартлы бирликта)	Бирлик емдеги түйимли модда (турига қараб)		Суткалик минимал норма
	I түр	II түр	
Ем бирликлари	1	0,5	5
Озиқавий протеин	80	200	560
Кальций	1	8	20
1 бирлик ем нарахи (сүм)	30	50	

5. A_1 , A_2 , A_3 пунктларда миқдори $a_1=90$, $a_2=30$, $a_3=50$ тонна бұлган цемент бор. Бу юкларни талаб миқдори $b_1=40$, $b_2=60$, $b_3=70$ тонна бұлган B_1 , B_2 , B_3 қурилиш майдонларига ташиб келиш керак. Юкни ташиш тарифлари қуйидаги жадвалда берилген.

a_i	b_1	40	60	70
90		5	4	5
30		6	2	3
50		4	5	8

Юк ташишни шундай ташкил этиш керакки; барча юк ташиб кетилсин; барча талаб қондирилсин; жами ташиш харажатлари минимал бўлсин.

6. $A_i, i = 1,4$ пунктлардан 100, 400, 100, 100 бирлик юкларни талаб миқдори мос равища 50, 100, 150, 200 ва 225 бирлик бўлган $B_j, j = 1,5$ пунктларга ташиш масаласи қаралаётган бўлсин. Юкларни ташиш тарифлари қуидаги жадвалда келтирилган

$B_i \backslash A_j$	B_1	B_2	B_3	B_4	B_5
A_1	1	6	8	12	16
A_2	16	10	8	6	15
A_3	4	1	9	11	13
A_4	3	2	7	7	15

Умумий ташиш нархи энг кам бўлган ташиш режаси тузилсин.

7. Беш йилга мўлжаллаб ажратилган 1 млн. сўм пулга бир хил, ҳар бири 100000 сўм бўлган ускуна сотиб олиб, ишлаб чиқаришни ташкил этиш талаб этилади. Ҳар бир дастгоҳ корхонага йилига 40000 сўм фойда келтиради. Ҳар йили тушган фойдани бир қисмини яна ишлаб чиқаришни кенгайтириш мақсадида қўшимча ускуна олишга ишлатиш мумкин. Корхонани шундай кенгайтириш керакки, беш йилда олинган жами фойда максимал бўлсин.

8. Дейлик, 5 та технологик жараён бўлиб, уларга заҳира миқдори 1000 бирлик бўлган хомашё сарфлансин. i -жараёнга x_i хомашё ажратилиши $2x_i$ фойда келтиурсин. Хомашёни шундай тақсимлаш керакки, барча хомашё сарфлансин ва якуний фойда максимал бўлсин.

9. Нефт маҳсулотларини ташиш учун ҳажми 62 т бўлган цилиндрик идишлар зарур бўлади. Идишнинг параметрлари қандай бўлганда уни ясашга энг кам металл лист ишлатилади.

10. Газни сақлаш ва ташишни ташкил этиш маҳсус идишни талаб этади. Дейлик, сигими 1000м³ бўлган идишни доимий жойда сақлаш тавсия этилади. У идишнинг ўлчамлари қандай бўлганда уни ясашга кетадиган қимматбаҳо маҳсус металл листларга ажратиладиган харажат минимал бўлади?

11. Бургулаш ускунаси тўғри йўлдан 9 км. масофада жойлашган. Тўғри йўл бўйлаб кетганда тўғри йўлнинг бургулаш ускунаси тўғрисидаги нуқтасидан энг яқин аҳоли яшаш пунктигача бўлган масофа 15 км. Зудлик билан пунктга бориш зарур бўлиб қолди. Агар велосипед-

чининг тұғри йүлгача тезлиги 8 км/соат, тұғри йүл бүйлаб 10 км/соат бұлса, әнг қисқа вақтда бориш учун қандай йүлни таңлаш керак?

12. Құлдаги қайиқ тұғри чизиқли қирғоқдан 3 км. масофада жойлашған. Йүловчи қирғоқ бүйлаб рұпарадаги нүктадан 5 км узоқда бұлған қишлоққа боришга шошилмоқда. Агар йүловчи қайиқда 4 км/соат, қуруқликда 5 км/соат тезликта йүл босса, қишлоққа әнг қисқа вақт ичіда бориши учун қандай йүлни таңлаши керак?

II БОБ

ЧИЗИҚЛИ ПРОГРАММАЛАШТИРИШ

Чизиқли программалаштириш деб математик программалаштириш нинг чизиқли функцияни чизиқли тенгликлар ёки тенгсизликлар билан аниқланадиган соҳадаги экстремумини излап билан шугулланадиган бўлимига айтилади. Чизиқли программалаштиришнинг дастабки масалалари 30-йилларда Л.В.Кантрович томонидан қўйилган ва ўрганилган бўлиб, 40-йилларда американлик олимлар Ж.Данциг, Г.Купманс кабилар томонидан ривожлантирилиб, алоҳида йўналиш даражасига олиб чиқилган. Бу соҳа амалиётда, айниқса, иқтисодиётда қўлланилиши жиҳати билан алоҳида ажралиб туради. Шу ўринда иқтисодиётнинг қатор амалий масалаларини чизиқли программалаштириш масалалари ёрдамида ҳал этганинни муносиб тақдирлаб, 1975 й. Швеция академиясининг қарори билан рус олимси Л.В. Кантрович ва американлик Г.Купмансга Халқаро Нобель мукофоти берилганлигини эслатиш жоиздир.

1-8. Чизиқли программалаштириши масаласининг қўйилшиши ва унинг турли формалари. Асосий таърифлар ва тушунчалар

Чизиқли программалаштириш масаласининг аналитик ифодаси, ушбу

$$z = c_1x_1 + c_2x_2 + \dots + c_nx_n \quad (1.1)$$

чизиқли функцияни, қўйидаги

$$\begin{aligned} a_{p1}x_1 + a_{p2}x_2 + \dots + a_{pn}x_n &\leq b_p, \quad p = \overline{1, k}, \\ a_{q1}x_1 + a_{q2}x_2 + \dots + a_{qn}x_n &= b_q, \quad q = \overline{k+1, l}, \end{aligned} \quad (1.2)$$

$$\begin{aligned} a_{c1}x_1 + a_{c2}x_2 + \dots + a_{cn}x_n &\geq b_c, \quad c = \overline{l+1, m}, \\ x_1 \geq 0, x_2 \geq 0, \dots, x_r &\geq 0, \quad r \leq n, \end{aligned} \quad (1.3)$$

тенглик ва тенгсизликлар билан аниқланадиган тўпламдаги экстремумини топишдан иборат.

Чизиқли программалаштириш масаласининг нормал, симметрик ёки стандарт кўриниши деб унинг қўйидаги кўринишига айтилади:

$$\frac{c_1x_1 + c_2x_2 + \dots + c_nx_n \rightarrow \max}{a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n \leq b_1}, \quad (1.4)$$

$$a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n \leq b_2, \quad (1.5)$$

$$\frac{a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mn}x_n \leq b_m}{x_1 \geq 0, x_2 \geq 0, \dots, x_n \geq 0}, \quad (1.6)$$

Бу ерда « $\rightarrow \max$ » белгиси мазкур чизиқли функциянынг максимум қийматы изланёттандырылғанын билдиради.

Шунингдек, чизиқли программалаштириш масаласининг ушбу

$$\frac{c_1x_1 + c_2x_2 + \dots + c_nx_n \rightarrow \max}{a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n = b_1}, \quad (1.7)$$

$$\frac{a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n = b_2}{x_1 \geq 0, x_2 \geq 0, \dots, x_n \geq 0}, \quad (1.8)$$

$$\frac{a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mn}x_n = b_m}{x_1 \geq 0, x_2 \geq 0, \dots, x_n \geq 0}, \quad (1.9)$$

күренишига унинг каноник күрениши дейилади.

Агар масала умумий (1.1)-(1.3) күреништә ифодаланған бұлса, ал-гебраик амаллар ва алмаштиришлар ёрдамида уни нормал ёки каноник күренишга келтириш мүмкін. Ҳақиқатан, умумий масаладаги би-роп

$$a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + \dots + a_{in}x_n \leq b_i$$

тенгсизликни, янги $x_{n+i} \geq 0$ ўзгарувчи құшиш ёрдамида, ушбу

$$a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + \dots + a_{in}x_n + x_{n+i} = b_i$$

тенглик шаклиға келтириш мүмкін. Натижада масаланинг формаси кераклы тарзға келтирилади, бироқ масаладаги номағұлымлар сони мос равища ортади.

Шунингдек, (1.3) да x_i ўзгарувчилардан бирортасига манфий маслик шарти құйылмаган бұлса (масалан, x_k ўзгарувчига), у

$$x_k = x_k^1 - x_k^2, \quad x_k^1 \geq 0, x_k^2 \geq 0,$$

күреништә ифодаланади. Натижада, барча ўзгарувчилар учун манфий-маслик шартына зәға бұламыз. Бироқ, бу ҳолда ҳам масаланинг ўлчами катталашади, яғни ундағы номағұлымлар сони ортади.

Юқоридаги мұлоқазалардан келиб чиқадыки, масаланы нормал ёки каноник ҳолда тәдқиқ этиш мүмкін ва олинған натижада умумий масала

учун ҳам мос холоса чиқаришга имкон беради. Шунингдек, қулайлик туғдириш мақсадида масалани вектор-матрицали күренишда ёзиб оламиз. Агар

$$x = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ \vdots \\ x_n \end{pmatrix}, b = \begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ \vdots \\ b_m \end{pmatrix}, c = \begin{pmatrix} c_1 \\ c_2 \\ \vdots \\ c_n \end{pmatrix}, A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}$$

каби белгилашлар киритсак, нормал масала ушбу

$$c^T x \rightarrow \max \quad (1.10)$$

$$Ax \leq b, \quad (1.11)$$

$$x \geq 0 \quad (1.12)$$

күренишда, каноник масала эса

$$c^T x \rightarrow \max \quad (1.13)$$

$$Ax = b, \quad (1.14)$$

$$x \geq 0 \quad (1.15)$$

күренишда ифодаланади. Масаланинг бундай формаларда ифодаланиши назарий тадқиқотлар учун қулайлик туғдирауди.

Чизиқли программалаштиришга оид бўлган асосий тушунчалар ва таърифларни каноник масала учун келтирамиз. Бироқ бу тушунчалар барча күренишдаги чизиқли программалаштириш масалаларига ҳам тегишилдири.

Масаладаги (1.14) чеклашлар асосий чеклашлар, (1.15) чеклашлар эга бевосита (тўғри) чеклашлар деб аталади. Шунингдек, c^T функцияни мақсад функцияси деб, c векторни-нарх вектори, b векторни - чеклаш вектори, A -матрицани -шарт матрицаси деб юритишади. Шарт матрицаси

$$A = (a_1, a_2, \dots, a_n)$$

каби ифодаланиб,

$$a_1 = \begin{pmatrix} a_{11} \\ a_{21} \\ \vdots \\ a_{m1} \end{pmatrix}, a_2 = \begin{pmatrix} a_{12} \\ a_{22} \\ \vdots \\ a_{m2} \end{pmatrix}, \dots, a_n = \begin{pmatrix} a_{1n} \\ a_{2n} \\ \vdots \\ a_{mn} \end{pmatrix}$$

векторларга шарт векторлари дейилади.

1-таъриф. Масаланинг асосий ва бевосита чеклашларини қаноатлантирувчи ҳар бир н-вектор x масаланинг режаси деб аталади.

2-таъриф. Масаланинг ечими бўлган режа, яни

$$c'x^0 = \max c'x, Ax^0 = b, x^0 \geq 0$$

шартни қаноатлантирувчи x^0 режа оптимал режа деб аталади.

3-таъриф. Агар бирор x режанинг н-м та компонентлари нолга тенг бўлиб, қолганларига мос келувчи шарт векторлари чизиқли эркли бўлса, бундай режа базис режа деб аталади.

Бу таърифдан кўринадики, масалан, $n=5, m=3$ бўлган масалада $X^0=(x_1, x_2, 0, x_4, 0)$ режа бўлиб x_1, x_2, x_4 ўзгарувчиларга мос бўлган a^1, a^2 ва a^3 шарт векторлари чизиқли эркли бўлса, x режа базис режа ҳам бўлади. Одатда бундай x_1, x_2, x_4 ўзгарувчиларга базис ўзгарувчилар дейилади.

4-таъриф. Агар базис режанинг барча базис ўзгарувчилари аниқ мусбат бўлса, бундай режага бузилмаган базис режа деб аталади.

Юқоридаги таърифларни ойдинлаштириш мақсадида қўйидаги масалани қараймиз.

Масала.

$$\begin{array}{l} \frac{6x_1 + x_2 + 4x_3 - 5x_4}{\rightarrow \max} \\ \frac{3x_1 + x_2 - x_3 + x_4 = 4,}{5x_1 + x_2 + x_3 - x_4 = 4,} \\ x_i \geq 0, i = 1, 4. \end{array}$$

Бу масалада $X^0=(1, 0, 0, 1)$ бузилмаган базис режа бўлади, чунки $n-m=4-2=2$ ва иккита компонента нолга тенг, ҳамда $x_1^0=1, x_4^0=1$ га мос келувчи

$$a_1 = \begin{pmatrix} 3 \\ 5 \end{pmatrix} \text{ ва } a_4 = \begin{pmatrix} 1 \\ -1 \end{pmatrix}$$

векторлар чизиқли эркли, яни улардан бирини иккинчиси орқали ифодалаб бўлмайди. Ундан ташқари x_1^0 ва x_4^0 лар аниқ мусбат, демак, a_1, a_4 - векторлар базисни ташкил этади, ҳамда $(1; 0; 0; 1)$ -бузилмаган базис режа бўлади.

Қаралаётган масала учун $X_1=(0, 4, 0, 0)$ ҳам базис режа бўлади, чунки $a_1^0 = \begin{pmatrix} 3 \\ 5 \end{pmatrix}, a_2^0 = \begin{pmatrix} 1 \\ 4 \end{pmatrix}$ вектор чизиқли эркли, бироқ базисга мос ўзгарувчи $x_1^0=0$ бўлганлиги туфайли X_1 бузилмаган базис режа бўла олмайди.

**2-§. Чизиқлы программалаштириш масаласининг геометрик талқини.
Масалани график усулда ечиш**

Аниқлик учун чизиқли программалаштириш масаласининг нормал формасини қарайлик. Масала шартларини реал фазода ихтиёрий н ва т учун геометрик талқин қилиб бўлмайди. Бироқ $n \leq 3$, m -ихтиёрий, ёки н ва т лар $n-m \leq 3$ шартни қаноатлантируса, масалани геометрик усулда ифодалаш, агар ечим мавжуд бўлса, уни топиш ҳам мумкин бўлади.

Ҳисоблашларни соддалаштириш мақсадида, $n=2$, m -ихтиёрий бўлган ҳолни қарайлик. Нормал масала бу ҳолда қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$\begin{array}{l} c_1x_1 + c_2x_2 \rightarrow \max \\ a_{11}x_1 + a_{12}x_2 \leq b_1 \end{array}, \quad (2.1)$$

$$a_{21}x_1 + a_{22}x_2 \leq b_2 \quad (2.2)$$

$$\begin{array}{l} a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 \leq b_m \\ x_1 \geq 0, x_2 \geq 0. \end{array} \quad (2.3)$$

Юқоридаги (2.2) ва (2.3) тенгсизликлардан ҳар бири x_1, x_2 текислигида мос яримтекисликларни ифодалайди. Уларни аниқлаш учун дастлаб, яримтекисликларни чегараловчи тўғри чизиқларни қуриб олиш лозим бўлади. Масалан, аниқлик учун

$$a_{k1}x_1 + a_{k2}x_2 \leq b_k, 1 \leq k \leq m \quad (2.4)$$

тенгсизлик қаралаётган бўлсин. Унинг чегараси

$$a_{k1}x_1 + a_{k2}x_2 = b_k, 1 \leq k \leq m, \quad (2.5)$$

тўғри чизиқдан иборат бўлиб, у текисликни иккита ярим текисликларга ажратади. Тенгсизликнинг ечими қайси ярим текислик эканлигини аниқлаш мақсадида, текисликнинг (2.5) тўғри чизиқда ётмаган ихтиёрий нуқтасида (2.4) тенгсизликни текширамиз. Агар нуқта тенгсизликни қаноатлантируса, тенгсизликнинг ечими шу нуқта ётган ярим текислик, қаноатлантирумаса, шу нуқта ётмаган ярим текислик бўлади. Бу чизиқли тенгсизликка хос ҳусусиятдир.

Шу усул билан барча тенгсизликларни қаноатлантирувчи нуқталар тўпламини аниқлаб оламиз. Бу тўплам масаланинг режалари тўплами

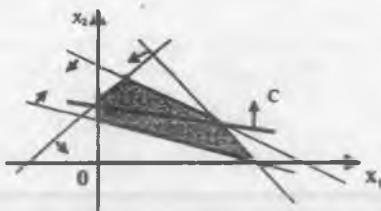
бүлиб, у бүш түплам, ягона нүкта, чегараланган қавариқ күпбурчак ва чегараланмаган соңалардан иборат булиши мумкин. Аниқлик учун, режалар түплами қавариқ күпбурчакдан иборат бўлган ҳолни қарайлик. (2.1) чизиқли функцияни максимумга текшириш учун уни бирор ўзгармас сон р га тенглаштириб,

$$c_1 x_1 + c_2 x_2 = p \quad (2.6)$$

чизиқни x_1 , x_2 текислигига қуриб оламиз. Сўнгра уни режалар түпламида қараймиз ва чизиқли функцияни режалар түплами узра

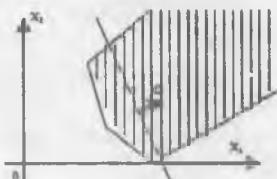
$$\text{grad} c'x = \begin{pmatrix} c_1 \\ c_2 \end{pmatrix} \quad (2.7)$$

градиент вектор йўналиши бўйлаб параллел силжитамиз. Тўғри чизиқнинг шу йўналишда режалар түплами билан ҳосил қўлган таянч нүктаси мақсад функцияга максимал қиймат берувчи нүкта бўлади (1-чиизма).

1-чиизма

1-изоҳ. Агар мақсад функцияни вектор йўналиши бўйлаб параллел қанча силжиттанды ҳам унинг режалар түплами билан умумий нүкталари қолаверса, мақсад функция режалар түпламида чегараланмаган бўлади, яъни масала ечимга эга бўлмайди (2-чиизма).

2-чиизма

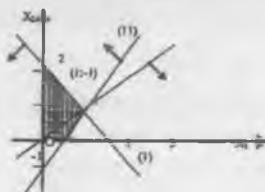
2-изоҳ. Агар мақсад функция минимумга текширилаётган бўлса, (2.6) тўғри чизиқ (2.7) градиентта қарама-қарши йўналишда параллел силжитилади ва натижада, мос таянч нуқта излананаётган очим бўлади.

Мисол. қуйидаги чизиқли программалаштириш масаласини график усулда очинг

$$\begin{array}{l} \frac{x_1 - x_2 \rightarrow ext}{x_1 + x_2 \leq 2,} \\ \frac{2x_1 - x_2 \leq 1,}{x_1 \geq 0; x_2 \geq 0.} \end{array} \quad \text{(I)} \quad \text{(II)}$$

Юқорида баён қилинган усуллар ёрдамида барча жоиз режалар тушламини аниқлаймиз. Бу түплам (I) ва (II) ярим текисликлар кесиш масининг биринчи чоракда ётган қисмидан иборат бўлади (3-чизма, штрихланган тўртбурчак). Сўнгра, аниқлик учун $x_1 - x_2 = 0$ тўғри чизиқни

куриб оламиз ва унинг градиенти $\begin{pmatrix} 1 \\ -1 \end{pmatrix}$ ни аниқлаймиз. Равшани, тўғри чизиқни градиент бўйлаб параллел силжитсак, мақсад функцияга максимум қиймат берувчи $(0,5; 0)$ нуқтани, қарама-қарши йўналишда силжитсак эса минимум қиймат берувчи $(0,2)$ нуқтани топишга эришамиз (3-чизма). Натижада $(c'x)_{\max} = 0,5$, $(c'x)_{\min} = -2$ бўлади.

3-чизма

Энди $n - m \leq 3$ бўлган ҳолни қарайлик. Дейлик, аниқлик учун чизиқли программалаштиришнинг каноник масаласи яни (2.7)-(2.9) масала берилган бўлсин. Агар $n-m=3$ бўлса, масалани очиш муаммоси учўлчовли фазога кўчирилади. Бу фазода чизмаларни бажариш мураккаб эканлигини инобатта олиб, $n-m=2$ бўлган ҳолни қараймиз. Бу ҳолда n та ўзгарувчилардан $n-2$ тасини қолган иккитаси орқали ифодалаб оламиз. Дейлик, (2.8) муносабатлардан x_3, x_4, \dots, x_n ўзгарувчилар x_1 ва x_2 орқали ифодалангандан бўлсин:

$$\begin{aligned}
 x_3 &= e_{31}x_1 + e_{32}x_2, \\
 x_4 &= e_{41}x_1 + e_{42}x_2, \\
 &\dots \\
 x_n &= e_{n,1}x_1 + e_{n,2}x_2.
 \end{aligned} \tag{2.8}$$

Ү ҳолда, (1.9) шартларга күра

$$\begin{aligned}
 e_{31}x_1 + e_{32}x_2 &\geq 0, \\
 e_{41}x_1 + e_{42}x_2 &\geq 0,
 \end{aligned} \tag{2.9}$$

$$\begin{aligned}
 e_{n,1}x_1 + e_{n,2}x_2 &\geq 0, \\
 x_1 \geq 0, x_2 \geq 0,
 \end{aligned} \tag{2.10}$$

тengsizliklарга зга бұламиз. Шунингдек, (2.8)ни мақсад функцияга қүйиб, фақат x_1 ва x_2 га боғлиқ бұлган

$$c_1x_1 + c_2x_2 \rightarrow \max \tag{2.11}$$

муносабатта зга бұламиз. Ҳосил бұлган (2.11), (2.9), (2.10) масала эса іюқорида баён этилган $n=2$, m -іхтиёрий бұлган ҳол сингари ҳал этилади ва натижада, агар ечим мавжуд бұлса, мос (x^0_1, x^0_2) экстремал нүкта топилади. Сүнгра (2.8) дан оптималь режани, яъни $(x^0_1, x^0_2, \dots, x^0_n)$ ни тошига эришилади.

Изоҳ. Масаланы ечиш жараёнида берилған tenglik өз тengsizliklарни имкон борича ихчамлаш, ўзгарувчилардан қуайларини эркин ўзгарувчи сифатида танлаш яхши самара беради.

Мисол. қуйидаги чизиқлы программалаштириш масаласини график усулда ечинг.

$$\begin{array}{r}
 \underline{x_1 + x_2 + x_3 + x_4 \rightarrow \min} \\
 \underline{2x_1 + x_2 - x_3 + x_4 = 3,} \\
 \underline{-2x_1 + x_2 + x_3 - x_4 = -1,} \\
 x_i \geq 0, i = 1, 2, 3, 4.
 \end{array}$$

Дастлаб, асосий tengliklарни құшиб, $x_2 = 1$ ни аниқлада оламиз ва иккита tenglik үрнига биттә

$$2x_1 - x_3 + x_4 = 2$$

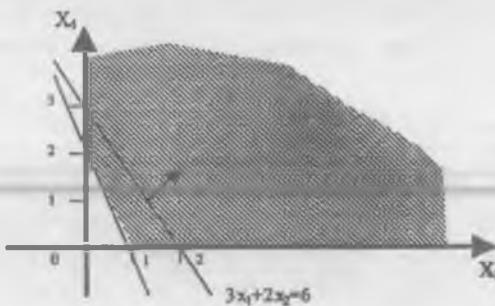
tenglikка зга бұламиз. Бундан, $x_3 \geq 0$ tengsizlikни зътиборга олиб, ҳамда $x_2 = 1, x_3 = 2x_1 + x_4 - 2$ ни текширилаёттан мақсад функцияга қүйиб, x_1 ва x_4 ўзгарувчиларга боғлиқ бұлган қуйидаги масалага келамиз:

$$3x_1 + 2x_4 \rightarrow \min$$

$$2x_1 + x_4 \geq 2,$$

$$x_1 \geq 0, x_4 \geq 0.$$

Бу масалани x_1, x_4 текислигидә юқоридаги усул ёрдамида сыйб, $x_1^0=1, x_4^0=0$ ни топамиз (4-чизмә). Сүнгра, ўз навбатида $x_3^0=2x_1^0+x_4^0-2=0$ ни аниқтайдыз. Шундай қилиб $(1,1,0,0)$. Режа оптималь бўлиб, мақсад функцияниң минимал қиймати эса: $c'x_{\min}=2$ бўлади.

4-чизма

3-8. Четки нуқтадар ва уларнинг хоссалари

Чизиқли программалаштириш масаласининг хусусий ҳолда геометрик талқин қилиниши ва график усулда счилиши умумий ҳол учун ҳам жоиз режалар тўпламининг айрим хоссаларини ўрганиш имконини беради.

Таъриф. Агар чекли сондаги ярим фазолар кесишмаси чегараланган тўпламдан иборат бўлса бу ңдай тўплам, қавариқ кўпёкли деб аталади. қавариқ кўпёклига мисол қилиб текисликда кесма, кўпбурчак каби фигуранарни, фазода эса призма, тетраэдр, куб, октоэдр, дедекаэдр, икосаэдр каби фигуранарни келтириш мумкин.

Дейлик, чизиқли программалаштиришнинг каноник масаласи қаралётган бўлсин:

$$c'x \rightarrow \max \quad (3.1)$$

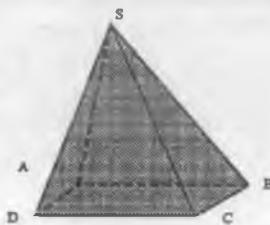
$$Ax=b, \quad (3.2)$$

$$x \geq 0. \quad (3.3)$$

Бу масаланинг жоиз режалари түпламини X орқали белгилайлик ва бу түплам күпёклардан иборат бўлсин. Бу түпламнинг бирор x нуқтаси четки нуқта дейилади, агар уни

$$x = \lambda x_1 + (1 - \lambda) x_2$$

тарзда ифодалашга имкон берадиган $\lambda (0 < \lambda < 1)$ сон ва $x_1, x_2 \in X$ нуқталар топилмаса. Бошқача қилиб айтганда, уни түпламга тегишли ҳеч қандай қесманинг ички нуқтаси (хусусан, ўртаси) сифатида ифодалаб бўлмаса, у нуқта четки нуқта дейилади. Масалан, агар X түплам пирамидадан иборат бўлса, унинг A,B,C,D,S нуқталари четки нуқталардир (5-чизма), AS, AB, BS, BC, CS, CD, DS, DA қирралар ва ABCD, ABS, BCS, CDS, ADS ёқлар эса чегарашиб нуқталардан ташкил топган.

5-чизма

Четки нуқталарнинг айрим хоссаларини ўрганайлик.

1-лемма. Юқоридаги (3.1)-(3.3) масаланинг жоиз режалари түплами четки нуқтасининг мусбат координаталари сони m дан ортмайди.

Исботи. Дейлик, X режалар түплами бўлиб, унинг четки нуқтаси x нинг $m+1$ та мусбат координатаси бўлсин. Аниқлик учун, $x_1 > 0, x_2 > 0, \dots, x_{m+1} > 0$. Дастробки $m+1$ та шарт векторидан тузилган $A_{m+1} = \{a_1, a_2, \dots, a_{m+1}\}$ матрица ва $m+1$ ўлчовли Z вектор учун

$$A_{m+1} Z = 0$$

тenglamani қарайлик. Бу тенглама нолга teng бўлмаган Z ечимга эга. Бу векторни n ўлчовли бўлгунча ноллар билан тўлдирамиз, яъни $\tilde{x} = \{Z, 0, \dots, 0\}$ ва унинг ёрдамида

$$x^1 = x + \varepsilon \tilde{x}, x^2 = x - \varepsilon \tilde{x} \quad (3.4)$$

векторларни куриб оламиз. Бу ерда x векторнинг дастробки $m+1$ та координаталари мусбат бўлганлиги, \tilde{x} векторнинг эса охирги $n-m-1$ координатаси нол бўлганлиги туфайли, шундай старли кичик $\varepsilon, \varepsilon > 0$ топиладики, $x^1 > 0, x^2 > 0$ бўлади. Иккинчи томондан,

$$\begin{aligned} Ax^1 &= Ax + \varepsilon A \bar{x} = Ax + \varepsilon A_{m+1} Z = Ax = b, \\ Ax^2 &= Ax - \varepsilon A \bar{x} = Ax - \varepsilon A_{m+1} Z = b. \end{aligned}$$

Яъни иккала вектор ҳам жоиз режа: $x_1 \in X, x_2 \in X$. Бироқ, (3.4) дан $x = \frac{1}{2}(x_1 + x_2)$, $x_1 \neq x_2$ келиб чиқади. Бу эса x нинг четки нуқта дейлишигига зид. Лемма исботланди.

2-лемма. Четки нуқтанинг мусбат координаталариға мос келувчи шарт векторлари чизиқли эрклидирлар.

Исботи. Дейлик, $x \in X$ бўлиб, x_1, x_2, \dots, x_k унинг барча мусбат координаталари, a_1, a_2, \dots, a_k эса мос шарт векторлари бўлсин, яъни

$$a_1 x_1 + a_2 x_2 + \dots + a_k x_k = b. \quad (3.5)$$

Агар леммани ўринисиз деб фараз қилсак, шундай н үлчовли $\lambda = \{\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_k, 0, \dots, 0\}, \lambda \neq 0$ вектор топиладики,

$$\lambda_1 a_1 + \lambda_2 a_2 + \dots + \lambda_k a_k = 0 \quad (3.6)$$

бўлади. Бу тенглигни ε сонга кўпайтириб, (3.5) га аввал қўшамиз, сунгра айрамиз. Натижада,

$$a_1(x_1 \pm \varepsilon \lambda_1) + \dots + a_k(x_k \pm \varepsilon \lambda_k) = b \quad (3.7)$$

муносабатта эга бўламиз. Шундай старли кичик $\varepsilon > 0$ топиладики,

$$x_i + \varepsilon \lambda_i \geq 0, x_i - \varepsilon \lambda_i \geq 0, i = \overline{1, k} \quad (3.8)$$

тенгсизликлар ўринили бўлади.

(3.7), (3.8) муносабатлардан $x^1 = x + \varepsilon \lambda$, $x^2 = x - \varepsilon \lambda$ векторларнинг жоиз векторлар эканлиги ва $x = \frac{1}{2}(x^1 + x^2)$ келиб чиқади. Бу эса x нинг четки нуқта дейлишигига зид. Лемма исботланди.

Натижада. Юқоридаги леммалардан четки нуқталар сонининг чекли эканлиги келиб чиқади. Ҳақиқатан, бу миқдор $\sum_{k=1}^n c_k$ дан ортмайди. Бу ерда C_n^k - н та шарт векторлари орасидаги, k та векторнинг чизиқли комбинациясидир.

3-лемма. Бузилмаган масалада x жоиз вектор m та мусбат компонентага эга бўлса, у четки нуқта бўлади.

Исботи. Тескарисини фараз қиласлик, яъни шундай $x_1, x_2 \in X, x_1 \neq x_2$ жоиз векторлар ва $\lambda, 0 < \lambda < 1$, сонлар топилсанки, $x = \lambda x_1 + (1 - \lambda)x_2$ ўринили бўлсин. У ҳолда x режанинг охирги $n-m$ та координатаси нолга тенг бўлганлиги ва $\lambda > 0, 1-\lambda > 0$ бўлгани сабабли x_1, x_2 векторнинг ҳам

охирги $n-m$ координаталари нолга тенг бўлади. Шу сабабли, ихтиёрий ε учун

$$x(\varepsilon) = x + \varepsilon(x_1 - x_2)$$

векторнинг ҳам охирги $n-m$ координатаси нолга тенг бўлади. Шартга кўра $x_1 \neq x_2$. Агар $x_1 - x_2$ векторнинг дастлабки m та координаталари орасида манфийлари бор бўлса, ε ни 0 дан $+ \infty$ гача ошириб бораверсак, шундай ε_1 топиладики, $x(\varepsilon_1)$ нинг координаталаридан бири нолга тенг бўлади, яъни $x(\varepsilon_1)$ векторнинг мусбат координаталари сони $m-1$ дан ортмайди. Иккинчи томондан,

$$A(x(\varepsilon_1)) = Ax + \varepsilon_1(Ax_1 - Ax_2) = Ax = b$$

Демак, b вектор $m-1$ тадан кўп бўлмаган векторларнинг чизиқли комбинациясидан иборат. Бу эса масаланинг бузилмаган деб фараз қилинишига зид. Худди шу сингари $x_1 - x_2$ векторнинг координаталари орасида мусбатлари бор бўлса ҳам, ε ни 0 дан $-\infty$ гача камайтира бориб бирор ε_2 учун мос координатани нолга тенглаштириб юқоридаги-дек зидликка келиш мумкин.

Юқоридаги учта леммадан муҳим бир натижага келиш мумкин: бузилмаган масалада жоиз нуқта четки нуқта булиши учун унинг m та мусбат координатаси булиши зарур ва старлидир.

Четки нуқтанинг бу хоссаси масалани аналитик усулда ечиш учун қўл келади.

4-8. Симплекс методининг асосий гояси

Юқорида таъкидланганнидек, чизиқли программалаштириш масаласини ҳар доим ҳам график усулда ечиб бўлавермайди. Бир томондан, $n-m > 3$ бўлган ҳолда масала шартларини график тасвирлашнинг иложи йўқлиги бўлса, иккинчи томонидан m ва n лар ортиб борган сари четки нуқталар сони беҳад кўпайиб кетади ҳамда мақсад функция у нуқталарнинг қайси бирида экстремумга эришишини аниқлаш мураккаблашади. Бу сабаблар масалани ечишнинг аналитик усулларини топишни тақозо этади. Бундай усуллардан бири америкалик олим Дж. Данциг томонидан тавсия этилган симплекс методдир. Бу усулнинг асосий гоясини график усул ёрдамида баён этиш қулайдир.

Дейлик, чизиқли программалаштириш масаласининг режалар тўплами чегараланган кўп ёклидан иборат бўлиб, A_1, A_2, \dots, A_k унинг четки нуқталари бўлсин ҳамда бу нуқталардан бирортаси (масалан

A_1) аниқ топилган бўлсин. Мақсад функциянинг A_1 нуқтадаги қийматини ҳисоблаган ҳолда $c^T x = p$, $p = \text{const}$, гипертекисликни кўпёкликнинг A_1 учидан чиққан барча қирралари бўйлаб, параллел силжитамиз. Агар натижада, чизиқли форманинг қиймати унинг A_1 нуқтадаги қийматидан ортмаса, бу нуқта оптималь планни аниқлайди. Агар баъзи қирралар бўйлаб силжитганимизда чизиқли форманинг қиймати ортиб борса, улардан бирини (масалан, энг катта ўсишни таъминловчи қиррани) танлаймиз ва ўша йўналишда навбатдаги четки нуқтага ўтамиз. Шубҳасиз

$$(c^T x)_{A_1} \leq (c^T x)_{A_2},$$

ўринли бўлади. Сўнгра A_1 нуқтани дастлабки нуқта сифатида қараб барча жараёнларни такрорлаймиз ва зарурат бўлса навбатдаги четки нуқтага ўтамиз ва ҳ.к.

Агар қаралаётган масаланинг барча базис режалари бузилмаган бўлса, бундай масала бузилмаган масала деб аталади.

Бузилмаган масала учун юқорида баён этилган алгоритмнинг (уни симплекс алгоритм деб аташади) чеклилиги ҳақидаги муҳим теоремани келтириш ўринлиди.

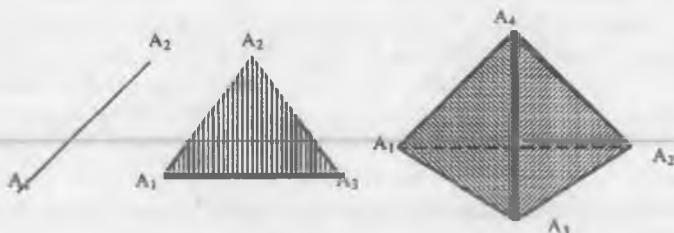
Теорема. Ечимга эга бўлган ҳар бир бузилмаган (3.1)-(3.3) масала ва унинг ихтиёрий бошлангич базис режаси учун симплекс алгоритм чеклиди.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, симплекс методни қўллаш жараёнида итерациялар (бир базис режадан бошқасига ўтишлар) сони $2m$ дан ортмайди, базис режалар сони эса n элементдан m тадан гурухлашлар сони C_m^n га етиши мумкин.

Эвристик баён қилинган усулнинг симплекс метод деб аталишига сабаб шуки, тадқиқ этилган дастлабки масалаларда жоиз режалар тўплами сифатида симплекслар қараган.

Таъриф. k ўлчовли симплекс деб, битта $k-1$ ўлчовли гипертекисликда ётмаган $k+1$ та нуқтанинг қавариқ комбинациясидан тузилган тўпламга айтилади.

Мисол таъриқасида бир ўлчовли симплекснинг кесма кўринишида, икки ўлчовли симплекснинг учбурчак кўринишида, уч ўлчовли симплекснинг тетрапод кўринишида бўлишини эслатиб ўтиш кифоядир (6-чиизма)

б-чизма

Энди юқорида баён этилган тояни аналитик ифодалаш ва асослашга ўтамиз.

5-§. Мақсад функция орттирмаси ва оптималлик критерийси (мезони). Ечимнинг чегараланмаганик шарти

Дейлик, чизиқли программалаштиришнинг каноник масаласи қаралаётган бўлиб, x - базис режа бўлсин. У ҳолда $x = (x_B, x_N)$, $A = (A_B, A_N)$, $c = (c_B, c_N)$ каби белгилашлар киритиб, бошқа $\bar{x} = x + \Delta x$ режа учун мақсад функция орттирмасини ҳисоблаймиз. Бу ерда ва бундан кейин “Б” индекс базис катталиклари, “Н” индекс эса нобазис катталикларни ифодалайди. Шунингдек, базисга мос индекслар тўпламини J_B , нобазисга мос индекслар тўпламини J_N орқали белгилаймиз.

$$c' \bar{x} - c' x = c' \Delta x \quad (5.1)$$

айрмани мақсад функция орттирмаси деб атаемиз ва уни масаланинг берилган катталиклари орқали ифодалаймиз. $A\bar{x} = b$, $Ax = b$ бўлганлиги сабабли

$$A\Delta x = A(\bar{x} - x) = A\bar{x} - Ax = 0.$$

Бундан, скаляр кўпайтириш қоидасига кўра

$$A_B \Delta x_B + A_N \Delta x_N = 0 \quad (5.2)$$

муносабатга эга бўламиз. A_B - базис векторлардан тузилган матрица бўлганлиги учун A_B^{-1} -тескари матрица мавжуд. Бу эса (5.2) дан

$$\Delta x_B = -A_B^{-1} A_N \Delta x_N \quad (5.3)$$

миқдорни топиш имконини беради. Буни (5.1)га қўйиб топамиз

$$C^l \Delta x = C_B^l \Delta x_B + C_H^l \Delta x_H = -(C_B A_B^{-1} A_H - C_H^l) \Delta x_H \quad (5.4)$$

формулани ҳосил қиласыз. Бу формула қыйидаги натижани көлтиришига имкон беради.

Теорема. Қаралаттган масалада x базис режаның оптималь бүлиши учун унга мес

$$\Delta_H^l = C_B^l A_B^{-1} A_H - C_H^l \geq 0 \quad (5.5)$$

төңгизсизлик бажарылышы етарлы бүлиб, агар x бузилмаган базис режа бүлса, бу шартнининг бажарылышы зарур ҳамдир.

Күрениб турибдики, бузилмаган базис режа учун бу теорема оптималлик критерийини ифодалайды. Теореманы исботтайтын.

Зарурийлік. Тескарисини фараз қиласыз, яғни x оптималь режа бүлиб, уннан учун (5.5) шарт бажарылмасын, яғни бирор нобазис $j_0 \in J_H$ индекс учун

$$\Delta_{j_0} = (C_B^l A_B^{-1} A_H - C_H^l) \Big|_{j=j_0} < 0 \quad (5.6)$$

бүлсін. У ҳолда Δx ни қыйидагы тәнлаш ҳисобига $\bar{x} = x + \Delta x$ векторин тұзасыз:

$$\Delta x_{j_0} = \theta > 0, \Delta x_j = 0, j \neq j_0, j \in J_H$$

Шунингдегі, базис компонентларни анықтаймыз:

$$\Delta x_B = -A_B^{-1} A_H \Delta x_H = -\theta A_B^{-1} a_{j_0}$$

Шу тариқа қуриб олинған \bar{x} векторни режа эканлыгини күрсатайтын. У асосий чеклашларни қаноатлантиради: $A\bar{x} = Ax + A\Delta x = Ax = b$. Үндән ташқары етарлы кичик $\theta_{j_0} > 0$ лар учун $\bar{x} = (\bar{x}_B, \bar{x}_H)$ вектор бевосита чеклашларни ҳам қаноатлантиради, яғни:

$$\begin{aligned} \bar{x}_B &= x_B + \Delta x_H = \Delta x_H \geq 0, \\ \bar{x}_B &= x_B + \Delta x_B = x_B - \theta A_B^{-1} a_{j_0} \geq 0. \end{aligned} \quad (5.7)$$

Бу мұносабатлар \bar{x} нинг жоиз режа эканлыгини ифодалайды. Бирок, бу режа учун

$$c' \bar{x} - c' x = -\theta_{j_0} \cdot \Delta_{j_0} > 0$$

яғни, $c' \bar{x} > c' x$. Бу эса x режаның оптималь дейлишига зид. Демек, (5.5) зарурий шарт үрилген.

Етарлилік. Базис режа таърифига күра, $x = (x_B, x_H) = (x_B, 0)$, яғни $x_H = 0$. Бевосита (түғри) чеклашлардан, юқорида қурилған \bar{x} режа учун

$$\Delta x_H = \bar{x}_H - x_H = \bar{x}_H \geq 0.$$

Буни инобатга олиб, (5.5) шартга кўра $c'\bar{x} - c'x = -\Delta_{\eta}^{\top} \Delta x_{\eta} = -\Delta_{\eta}^{\top} \cdot \bar{x}_{\eta} \leq 0$, яъни $c'\bar{x} \leq c'x$ тенгсизликка эга бўламиз. Бу эса x -режанинг оптималлигини ифодалайди.

Масалани график усулда счиш жараённида режалар тўпламининг чегараланмаган ҳам бўлиши ва унда мақсад функция чегараланмаган тарзда ўсишини таъкидлаган эдик. Шу тасдиқни аналитик ифодалаймиз.

Теорема. Агар бирорта $j_0 \in J_n$ индекс учун оптималлик шарти баҷарилмаса, яъни (5.6) тенгсизлик ўринли бўлса ҳамда унга мос бўлган $A_B^{-1} a_{j_0}$ векторнинг барча компонентлари $x_{y_{j_0}} \leq 0$ бўлса, мақсад функция режалар тўпламида чегараланмаган тарзда ортиб бораверади.

Исботи. Бу теореманинг исботи (5.7) тенгсизликнинг ихтиёрий $\theta > 0$ учун бажарилишидан келиб чиқади. Чунки бу ҳолда

$$c'\bar{x} = c'x - \theta_{j_0} \cdot \Delta_{j_0}$$

булиб, $\theta_{j_0} \rightarrow +\infty$ да $c'\bar{x} \rightarrow \infty$ бўлади. Демакки, бу ҳолда масаланинг ечими мавжуд бўлмайди.

6-§. Симплекс итерация

Дейлик, чизиқли программалаштиришнинг каноник масаласида x -бошлангич базис режа бўлиб, A_B унга мос базис матрица бўлсин. Шунингдек (5.5) векторнинг компонентлари орасида манфийлари бор бўлиб (яъни оптималлик критерийи бажарилмасин), уларга мос $A_B^{-1} a_j$ векторлар компонентлари орасида аниқ мусбатлари мавжуд бўлсин (акс ҳолда ечим мавжуд бўлмайди). У ҳолда бир режадан иккинчисига ўтиш натижасида мақсад функциянинг қиймаги $-\Delta_{\eta} \cdot \theta$ миқдори а ортади. Демак θ қанча катта қилиб танланса, функция қиймати шунча ортади. Бироқ θ нинг қийматини ихтиёрий равишда ошириб бўлмайди. Қуйида уни қанчага ошириш мумкинлигини аниqlаймиз \bar{x} режани қуришга кўра

$$\bar{x}_j = x_j + \Delta x_j = x_j - \theta \cdot A_B^{-1} a_j, j \in J_H, \quad (6.1)$$

бўлиб, буни нолга айлантирувчи θ ларнинг энг кичигини θ_0 деб белгилайлик:

$$\theta_0 = \min_{x_{j_0} \geq 0} \frac{x_{j_0}}{x_{y_{j_0}}}, x_{y_{j_0}} > 0$$

Агар базис режа x бузилмаган бўлса, ҳар доим $\theta_0 > 0$ бўлади, ҳамда барча $\bar{x}_j \geq 0$ бўлади.

Шундай қилиб, x режа асосида, Δx_H ни танлаш ҳисобига янги \bar{x} ретінде үтиш, мақсад функция қийматини $-\Delta_{j_0} \cdot \theta_0$ га ортишини таъминлады, яның $c' \bar{x} = c'x - \Delta_{j_0} \cdot \theta_0$.

Агар \bar{x} ҳам базис режа бўлса, уни дастлабки режа сифатида қараб, барча тадбирларни тақорорлаш ҳисобига янгисига үтиш ва мақсад функция қийматини янада ортишини таъминлаш, қолаверса шу усул билан оптималь режани топиш мумкин бўлади.

Шуниси ажабланарлики, x базис режа асосида юқорида баён этилгандек қилиб қурилган \bar{x} режа ҳам базис режа бўлади. Ҳақиқатан (6.1) га асосан \bar{x} вектор координаталардан биттаси 0 бўлади:

$$\bar{x}_{i_0} = x_{i_0} - \theta_0 \cdot x_{i_0 j_0} = x_{i_0} - \frac{x_{i_0}}{x_{i_0 j_0}} \cdot x_{i_0 j_0} = 0.$$

Шунингдек,

$$\bar{x}_H = \Delta x_H = (0, 0, \dots, 0, \theta_0 / \theta_0, 0, \dots, 0)$$

бўлгани сабабли \bar{x} -векторнинг ҳам n-тм компонентлари нолга тенг бўлади. қолган компонентларига эса

$$a_j, j \in (J_B \setminus i_0) \cup j_0 \quad (6.2)$$

шарт векторлари мос келади.

Маълумки, бирлик векторнинг A_B базисдаги ёйилмаси

$$\sum_{i \in J_B} a_i u_i = e_j, \quad j = 1, n, \quad (6.3)$$

бўлади. Бу ерда u_i лар A_B^{-1} матрица элементлари, e_j -бирлик вектор компонентлари. Шунингдек, $a_{i_0}, j_0 \in J_B$ векторнинг A_B базисдаги ёйилмаси

$$\sum_{i \in J_B} a_i x_{ij_0} = a_{i_0} \quad (6.4)$$

бўлади. Бу ерда $x_{ij_0}, i \in J_B$ - мос координаталардир.

(6.4) дан топамиз:

$$\begin{aligned} a_{i_0} x_{i_0 j_0} + \sum_{i \in J_B \setminus i_0} a_i x_{ij_0} &= a_{i_0}, \\ a_{i_0} &= \frac{1}{x_{i_0 j_0}} a_{i_0} - \sum_{i \in J_B \setminus i_0} a_i \frac{x_{ij_0}}{x_{i_0 j_0}}. \end{aligned} \quad (6.5)$$

(6.5)ни (6.3)га қўйиб топамиз:

$$a_{i_0} u_{i_0 i} + \sum_{i \in J_A \setminus i_0} a_i u_i = \frac{u_{i_0 i}}{x_{i_0 i_0}} a_{i_0} + \sum_{i \in J_A \setminus i_0} a_i \left(u_i - \frac{u_{i_0 i} \cdot x_{i_0 i}}{x_{i_0 i_0}} \right) = e_j, j = \overline{1, n}.$$

Бу муносабат (6.2) векторларнинг чизиқли эркли эканлигини, яъни \bar{x} режанинг ҳам базис режа эканлигини англатади.

Одатда, юқорида баён қилинган алгоритм асосида бир базис режадан бошқасига ўтиш жараёнига симплекс итерация дейилади.

Энди «ески» базис режа x дан «янги» базис режа \bar{x} га ўтганда мос базис векторларнинг координаталари ўзаро қандай боғлиқ эканлигини аниқлаймиз, яъни, янги базис векторнинг координаталарини топамиз.

Маълумки, x режага мос базисда $a_i, i = \overline{1, n}$ вектор қўйидагича ифодаланади

$$\sum_{i \in J_B} a_i x_{ij} = a_j \quad (6.6)$$

Бундан

$$\sum_{i \in J_B \setminus i_0} a_i x_{ij_0} + a_{i_0} x_{i_0 j_0} = a_{i_0}, a_{i_0} = - \sum_{i \in J_B \setminus i_0} a_i \frac{x_{ij_0}}{x_{i_0 i_0}} + a_{i_0} \cdot \frac{1}{x_{i_0 i_0}} \quad (6.7)$$

(6.7)ни (6.6)га қўйиб, топамиз:

$$\sum_{i \in J_B \setminus i_0} a_i x_{ij} + a_{i_0} x_{i_0 j} = a_j, \sum_{i \in J_A \setminus i_0} a_i \left(x_{ij} - \frac{x_{ij_0} \cdot x_{i_0 i}}{x_{i_0 i_0}} \right) + a_{i_0} \frac{x_{i_0 i}}{x_{i_0 i_0}} = a_j, j = \overline{1, n}.$$

Бу эса a_j векторнинг янги базисдаги ёйилмасини ифодалайди. Бундан,

$$(x_{i_0 i})_{\text{шарх}} = \begin{cases} \frac{x_{i_0 i}}{x_{i_0 i_0}}, & j = \overline{1, n}, i \neq i_0 \\ 0, & \text{ески} \end{cases},$$

$$(x_{ij})_{\text{шарх}} = \begin{cases} x_{ij} - \frac{x_{ij_0} \cdot x_{i_0 i}}{x_{i_0 i_0}}, & i \neq i_0, j \neq j_0, \\ 0, & \text{ески} \end{cases},$$

$$(x_{i_0 i_0})_{\text{шарх}} = 0, (x_{i_0 i_0})_{\text{ески}} = 1,$$
(6.8)

муносабатлар келиб чиқади.

Изоҳ. Симплекс методда, агар оптимальлик шартини ифодаловчи $\Delta_j, j \in J_B$ ларнинг бир нечтаси манфий бўлса, улар ичидан энг кичигини танлаш тавсия этилган. Бироқ бошқача қилиб ҳам танлаш мумкин, масалан, j_0 сифатида шундай индексни олиш кераки, натижада $-\Delta_{j_0} \cdot \theta_0$

энг катта бўлсин. Бу ҳолда мақсад функциянинг қиймати ҳар бир итерацияда кўпроқ усиб боради.

7-ғ. Симплекс жадвал

Юқорида баён қилинган симплекс итерация симплекс методни назарий асослашга қулай бўлиб, аниқ мисолларни ечишда беҳад кўп ҳисоблашларни талаб этади. Ҳисоблашларни енгиллаштириш мақсадида симплекс методни маҳсус тузилган жадвалда ҳам намойиш этса бўлади.

Аниқлик учун, қаралаётган масалада дастлабки базис режани $x = (x_1, x_2, \dots, x_m, 0, \dots, 0)$ каби олайлик. У ҳолда $A_B = (a_1, a_2, \dots, a_m)$, $A_N = (a_{m+1}, a_{m+2}, \dots, a_n)$ бўлади. Симплекс жадвал номини олган жадвални тузайлик.

Биринчи устунга базис ташкил этувчи a_1, a_2, \dots, a_m векторларни, иккинчи устунга нарҳ вектори c нинг мос компонентларини, учинчи устунга эса b векторнинг қаралаётган базисдаги координаталарини, яъни x_1, x_2, \dots, x_m ларни жойлаштирамиз. Чунки x -режа бўлгани сабабли $a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_mx_m = b$ ёйилма ўринлидир. Биринчи сатрга c векторнинг барча координаталарини жойлаштиргач, тўртинчи устундан бошлаб, барча устунларни шарт векторларининг қаралаётган базисдаги координаталари билан тўлдириб чиқамиз. Бунда, дастлабки m та устун осон тўлдирилади, чунки улар бирлик векторлардан иборат бўлади. қолган $m+1$ дан n гача бўлган устунларни $a_i, i = m+1, n$ векторларнинг

$$a_i = \sum_{l=1}^m a_l x_l \quad (7.1)$$

ёйилмаси координаталари x_l лар билан тўлдириб чиқамиз. Таъкидлаш лозимки, агар $x_i^1 = \{x_1, x_2, \dots, x_m\}$ белгилаш киритсан, уни (7.1) дан топиш мумкин:

$$x_i = A_B^{-1} a^i. \quad (7.2)$$

Шундай қилиб, жадвалнинг барча катаклари берилган масалага оид катталиклар билан тўлдирилади. Бироқ, асосий мақсад оптимальлик критерийини тексиришдан иборат бўлгани сабабли, жадвалга ёрдамчи Z ва Z -С орқали белгиланган иккита сатр киритамиз. Z белгили сатрнинг кетакларига мос равишида

$$Z_1 = \sum_{i=1}^m c_i x_{i1}, \dots, Z_n = \sum_{i=1}^m c_i x_{in} \quad (7.3)$$

миқдорларни жойлаштирамиз. Агар (7.2) ни инобатга олиб, (7.3) ни бошқача ифодаласак,

$$Z_j = C_B^T A_B^{-1} a_j, \quad (7.4)$$

га эга бўламиз. Ниҳоят, сўнгти сатрга Z сатр элементларидан, биринчи сатр элементларини мос равишда айриб ёзамиш:

$$Z_j - C_j = C_B^T A_B^{-1} a_j - c_j.$$

Дастлабки (тўртингчисидан бошлаб) та устун учун

$$Z_j - C_j = (Z - C)_B = 0$$

бўлиб, қолган устунлар учун эса

$$Z_j - C_j = (Z - C)_H = C_B^T A_B^{-1} A_n - C_n$$

бўлади. Бу эса оптималлик критерийдаги Δ_n векторнинг координаталариидир. Яъни сўнгти сатрдаги барча элементларнинг манфий бўлмаслиги қаралаётган базис режанинг оптималлигини англатади (7.1 жадвалга қаранг).

Симплекс жадвалнинг қулайлиги шундаки, унда оптимал ечимни топишдаги итерацияларни ҳам амалга ошира бўлади.

Шунингдек, ечимнинг чегараланмаганлик шартини ҳам, текшириш мумкин.

Дастлаб ечимнинг чегараланмаганлик шартини келтирайлик.

Дейлик x базис режа учун юқоридагидек қилиб тўлдирилган жадвалнинг сўнгти сатрида манфий $Z_{j_0} - C_{j_0}$ мавжуд бўлиб, унга мос устундаги a_{j_0} векторнинг барча координаталари мусбат бўлмасин, яъни $x_{j_0} \leq 0, i = 1, m$ бўлсин. Бу ҳолда мақсад функция режалар тўпламида чегараланмаган тарзда ўсади.

Ҳақиқатан, (5.7) га асосан.

$$\bar{x}_B = x_B - \theta A_B^{-1} a_{j_0}$$

ёки

$$\bar{x}_j = x_j - \theta \cdot x_{j_0}$$

булиб, $x_{j_0} \leq 0$ бўлганда ихтиёрӣ $\theta > 0$ учун \bar{x} вектор режа бўлиб қолади ва

$$c' \bar{x} = c' x - \theta \cdot \Delta_{j_0}$$

бұлғанлигидан, $\theta \rightarrow \infty$ да $c' \bar{x} \rightarrow +\infty$.

Энди, янги симплекс жадвалга үтишни баён этайлик.

Дейлик, x базис режа учун тұлдирілган дастлабки жадвалнинг сүнгти сатридаги $Z_j - C_j$, лар орасыда манфийлари бор булып, уларға мос устунларда жойлашған a_{ij} -векторларнинг мусбат координатаси мавжуд бўлсин. У ҳолда мақсад функция қийматини ошириш имконияти пайдо бўлади. Бу ҳолда симплекс итерацияда, Δ ларнинг манфийлари ичидан энг кичиги ганланар эди.

Жадвалда эса сүнгти сатридаги $Z_j - C_j$ ларнинг манфийлари орасидан энг кичигини танлаймиз ва мос устунни ҳал қилувчи устун деб белгилаймиз, у j_0 -индексли устун бўлсин. Сўнгра j_0 устундаги мусбат x_{j_0} ларни танлаб, улар ичидан x_{j_0} нисбатта энг кичик қиймат берувчи i_0 индексни аниқлаймиз ва унга мос сатрни ҳал қилувчи сатр деб атаемиз. Ҳал қилувчи сатр ва устун кесишмасида жойлашған $x_{i_0 j_0}$ элементтага эса ҳал қилувчи элемент деб аталади. Бу элементни топиш, базис векторлар ичидаги $a_{i_0 j_0}$ вектор ўрнини a_{i_0} вектор эгаллашпи лозимлигини англатади ва натижада янги

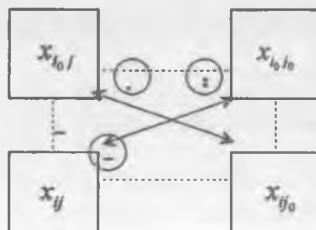
$$a_1, a_2, \dots, a_{i_0-1}, a_{i_0}, a_{i_0+1}, \dots, a_m$$

базисга эга бўламиз. Барча шарт векторларининг янги базисдаги координаталари эса «тўғри тўртбурчак қоидаси» деб аталувчи усул ёрдамида топилади. Ҳақиқатан, дейлик, янги жадвалдаги x_{ij} ни аниқлаш тараб этлаётган бўлсин. У ҳолда дастлабки жадвалда, диагоналининг бир уни x_{ii} , бир уни $x_{i_0 i_0}$ бўлган тўғри тўртбурчак ясаймиз (7-чизма). Тўртбурчакнинг фақат бурчакларида жойлашған элементлар устида қуйидаги амалларни кетма-кет бажарамиз:

1) ҳал қилувчи элемент билан бир диагоналда ётмаган x_{ij} ва $x_{i_0 j_0}$ ларни ўзаро кўпайтирамиз;

2) натижани ҳал қилувчи элементга бўлиб, ҳосил бўлган сонни x_{ij} дан айрамиз.

Равшанки, юқоридаги амаллар натижасида (6.8) муносабатларга эга бўламиз.

7-чизма

Янги жадвалнинг дастлабки жадвалдаги i_0 сатр ва j_0 устунга мос координаталари ҳам (6.8) га кўра осон топилади. Сатр барча элементларни x_{ij} га бўлиш орқали ҳосил қилинса, j_0 -устун бирлик вектордан иборат бўлиб қолади.

Сўнгра Z ва Z-C сатрлар худди дастлабки жадвалдагидек, амалларни янги жадвал учун амалга ошириш орқали тўлдирилади ва оптималлик шарти текширилади. Шундай қилиб, жадвалда, симплекс методнинг битта итерацияси амалга оширилади.

Изоҳ. Симплекс методни бузилмаган базис режа учун баён қилдик. Агар режа бузилган бўлса мос масала ҳам бузилган дейилади. Бу ҳолда, юқоридаги тадбирларни кўлласак, баъзи итерацияяда Θ_0 параметрга 0 га teng бўлиб қолиши мумкин. Агар бу ҳол бир неча марта тақорорланса «циклланиш» деб аталувчи ҳолат вужудга келади, яъни қаралган базисга яна қайтиш содир бўлади. Умуман олганда бу ҳол ниҳоятда кам учрайди. Шу сабабдан, бундай ҳолатлардан кутилиш йўлларини ушбу китобда келтирмасликка қарор қилдик.

7.1-жадвал. Дастлабки симплекс жадвал

	$\frac{C}{C_B}$	C_1	C_2	...	C_m	C_{m+1}	...	C_n
b_i	A_B^{-1}	b	a_{1j}	a_{2j}	...	a_{nj}	$a_{n+1,j}$...
a_{1j}	C_1	x_{11}	1	0	...	0	$x_{1,n+1}$...
a_{2j}	C_2	x_{21}	0	1	...	0	$x_{2,n+1}$...
...
a_{mj}	C_m	x_m	0	0	...	1	$x_{m,n+1}$...
Z		c_1	c_2	...	c_m	$\sum_{j=1}^m c_j x_{j,n+1}$...	$\sum_{j=1}^n c_j x_{j,n+1}$
Z-C		0	0	...	0	$\sum_{j=1}^m c_j x_{j,n+1} - c_{n+1}$...	$\sum_{j=1}^n c_j x_{j,n+1} - c_n$

8-8. Дастлабки базис режани топиш усуллари

1. Нормал масала учун дастлабки режани топиш

Дейлик, чизиқли программалаштиришининг нормал масаласи берилган бўлсин:

$$c'x \rightarrow \max$$

$$[Ax]_i \leq b_i, i = \overline{1, m},$$

$$x \geq 0.$$

Бу масалада барча b_i ни мүсбат дәб фараз қишиш мүмкін. Агар баъзы b_i лар бу шартни қаноатлантирипаса, масаланы үхшаш эквивалент масалага келтириш мүмкін ва натижада барча $b_i \geq 0$ бўлади. Симплекс методни қўллаш мақсадида қаралаётган масалани, янги ўзгарувчилар қўшиш ҳисобига, эквивалент каноник масалага келтиримиз:

$$c'x \rightarrow \max \quad (8.1)$$

$$[Ax]_i + x_{n+i} = b_i, i = \overline{1, m}, \quad (8.2)$$

$$x \geq 0, x_{n+i} \geq 0, i = \overline{1, m}. \quad (8.3)$$

Бу масалага бевосита симплекс методни қўллаш учун дастлабки базис режани аниқлаш зарур. Текшириш мүмкінки, $(0, 0, \dots, 0, b_1, b_2, \dots, b_m) - (n+m)$ вектор (8.1)-(8.3) масала учун базис режа бўлади. Ҳақиқатан, унинг режа эканлиги равшан, b_1, b_2, \dots, b_m координаталарига эса бирлик $a_{n+1}, a_{n+2}, \dots, a_{n+m}$ векторлар мос келади. Демак у базис режа бўлар экан.

Юқорида баён этилган усулини аниқ мисолда намойиш этайлик.

Мисол. Корхонада тўрт хил маҳсулот тайёрланади. Бирлик маҳсулотларнинг сотув нархлари мос равишда 2, 1, 3 ва 5 минг сўмдан бўлсин. Маҳсулотларни тайёрлаш учун энергия, хомашё ва меҳнат сарфланади. Бирлик маҳсулот учун сафланадиган ресурслар миқдори қўйидаги (8.1) жадвалда келитирилган.

8.1-жадвал

	1 хил маҳсулот	2 хил маҳсулот	3 хил маҳсулот	4 хил маҳсулот	Ресурслар
Энергия	2	3	1	2	30
Хомашё	4	2	1	2	40
Меҳнат	1	2	3	1	25

Маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг шундай режасини тузиш керакки, маҳсулотларнинг сотув нархлари йигиндиси максимал бўлсин.

Бу иқтисодиёт масаласини ечиш учун унинг математик моделини тузамиз. Шу мақсадда x_1, x_2, x_3, x_4 лар орқали режалаштирилган маҳсулотлар миқдорларини белгилаймиз. Уларнинг нархи

$$\sum_{i=1} c_i x_i = 2x_1 + x_2 + 3x_3 + 5x_4$$

бұлади. Маңсулотларга сарфланадиган энергия миқдори $2x_1 + 3x_2 + x_3 + 2x_4$, хомашे миқдори $4x_1 + 2x_2 + x_3 + 2x_4$ ва мәннат миқдори $x_1 + 2x_2 + 3x_3 + x_4$ дан иборат бұлади.

Масала шартына күра, қуидаги чизикүлі программалаштириш масаласига зертталады:

$$\frac{2x_1 + x_2 + 3x_3 + 5x_4 \rightarrow \max}{(8.4)}$$

$$2x_1 + 3x_2 + x_3 + 2x_4 \leq 30,$$

$$4x_1 + 2x_2 + x_3 + 2x_4 \leq 40,$$

$$\underline{x_1 + 2x_2 + 3x_3 + x_4 \leq 25},$$

$$x_i \geq 0, i = 1, 4.$$

Бұның масаланы симплекс методында ечиш учун уни каноник күришина келтирамыз. Шу маңсағатта (8.5) тенгсизликтерге мувозанатловчы, ёрдамчы, x_5 , x_6 және x_7 миқдорларни күшамиз. Бұның миқдорларни иктиносидий талқын әтсак, улар қаралаёттан режа учун әрқын ресурсларни аңглатады. Натижада қуидаги каноник масалага зертталады:

$$\frac{2x_1 + x_2 + 3x_3 + 5x_4 \rightarrow \max}{(8.7)}$$

$$2x_1 + 3x_2 + x_3 + 2x_4 + x_5 = 30,$$

$$4x_1 + 2x_2 + x_3 + 2x_4 + x_6 = 40,$$

$$\underline{x_1 + 2x_2 + 3x_3 + x_4 + x_7 = 25},$$

$$x_i \geq 0, i = 1, 7.$$

Бұның масалада (0,0,0,0,30,40,25) базис режа бұлади ва унга

$$A_s = (a_5, a_6, a_7) = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}$$

базис мос келади. Демек, (8.7)-(8.9) масаланы симплекс методында ечиш мүмкін. Дастилаб, юқорида баён этилған алгоритм асосида биринчи симплекс жадвални тұлдидырымиз (8.2- жадвал)

	C_1		2	1	3	S	0	0	0	
b_i	C_1	$b_i x$	a_{11}	a_{12}	a_{13}	A_4	a_{41}	a_{42}	a_{43}	θ
b_1										
b_4	0	30	2	3	1		1	0	0	15
b_5	0	40	4	2	1	2	0	1	0	20
b_7	0	25	1	2	3	1	0	0	1	25
Z		0	0	0	0	0	0	0	0	
Z-C		-2	-1	-3	-5	0	0	0	0	
a_4	5	15	1	3/2	1/2	1	1/2	0	0	30
a_5	0	10	2	-1	0	0	-1	1	0	
b_7	0	10	0	1/2		0	-1/2	0	1	4
Z		75	5	15/2	5/2	5	5/2	0	0	
Z-C		3	13/2	-1/2	0	5/2	0	0	0	
a_4	5	13	1	7/5	0	1	3/5	0	-1/5	
a_5	0	10	2	-1	0	0	-1	1	0	
a_7	3	4	0	1/5	1	0	-1/5	0	2/5	
Z		77	5	38/5	3	5	12/5	0	1/5	
Z-C		3	33/5	0	0	12/5	0	0	1/5	

Демак иккинчи итерация натижаси да үчинчى қадамда оптимальлик шарты бажарылди. Оптималь режа $x_{opt} = (0, 0, 4, 13, 0, 10, 0)$ булиб, мақсад функциянынг жоиз максимал қыймати $c'x /_{opt} = 77$ булади.

Изоҳ. Ҳар бир жадвалнинг Z сатридаги үчинчى катакда мақсад функциянынг мөс редакдаги құйымати ҳосил булади ва ҳар бир итерацияда бу қыймат ошиш боради.

2. Сунъий базис усули

Дейлик, каноник масала

$$c'x \rightarrow \max \quad (8.10)$$

$$Ax = b, \quad (8.11)$$

$$x \geq 0, \quad (8.12)$$

қаралаётган булиб, дастлабки базис режа аниқланмаган бүлсин. Демак, симплекс методни бевосита құллаб бұлмайды. Бу ҳолда Дж. Данциг (2) масаланы ечишнинг иккى фазали методини тәклиф этган. Биринчи фаза (8.10)-(8.12) масала асосида, (8.11) мувозанатни сунъий равишда бузишга асосланған қуйидаги ёрдамчы масалани түзіпшдан иборат:

$$-\sum_{i=1}^m x_{n+i} \rightarrow \max \quad (8.13)$$

$$[Ax] + x_{n+i} = b_i, i = \overline{1, m} \quad (8.14)$$

$$x_j \geq 0, j = \overline{1, n+m}. \quad (8.15)$$

Бу ерда $x_{n+i}, i = \overline{1, m}$ - ўзгарувчилар сунъий ўзгарувчилар бўлиб, $x = (0, 0, \dots, 0, b_1, b_2, \dots, b_m)$ (8.13)-(8.15) масаланинг базис режаси бўлади, чунки бу ҳолда ҳам $b_i \geq 0, i = \overline{1, m}$ деб олиш мумкин.

Демак, ёрдамчи масалани симплекс метод ёрдамида ечиш мумкин. Асосий масала ва ёрдамчи масалалар орасидаги боғланиш куйидаги теоремада ўз ифодасини топган.

Теорема. (8.11)-(8.12) масаланинг жоиз режага эга бўлиши учун (8.13)-(8.15) масала ечимида $\sum_{i=1}^m x_{n+i} = 0$ шартнинг бажарилиши зарур ва старлидир.

Исботи. Ҳақиқатан, агар (8.15) ўринили бўлса, $x_{n+i} \geq 0, i = \overline{1, m}$, бўлганлиги сабабли $x_{n+i} = 0, i = \overline{1, m}$, бўлади ва натижада $x^* = (x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*, 0, 0, \dots, 0)$ режа (8.13)-(8.15)ни қаноатлантиради, $(x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*)$ эса (8.10)-(8.12) масаланинг режаси бўлади.

Шунингдек, агар (x_1, x_2, \dots, x_n) вектор (8.10)-(8.12) масаланинг режаси бўлса, $x^* = (x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*, 0, 0, \dots, 0)$ (8.13)-(8.15) нинг ечими бўлади.

Юқоридаги усул билан, берилган масаланинг дастлабки режасини топиш биринчи фазани ташкил этади. Иккинчи фаза эса топилган режа асосида симплекс методни қўйлаб, оптималь режани топишдан иборатдир.

Ёрдамчи масалани ечиш жараёнида куйидагича ҳолатлар рўй бериши мумкин:

- 1) ечимда сунъий ўзгарувчилар орасида нолдан фарқлилари бор;
- 2) барча сунъий ўзгарувчилар нолга teng ҳамда мос базис векторлар орасида сунъий ўзгарувчиларга мос шарт векторлари йўқ;
- 3) барча сунъий ўзгарувчилар нолга teng, бироқ мос базис векторлар орасида сунъий ўзгарувчиларга мос шарт векторлари бор.

Биринчи ҳолда, юқоридаги теоремага кўра дастлабки масала жоиз режага эга эмас, демакки, бу ҳолда масаланинг ечими йўқ.

Иккинчи ҳолда, сүнгги симплекс жадвалда сунъий ўзгарувчиларга мос катакларни эътиборсиз қолдириб, бу жадвални асосий масала учун дастлабки жадвал сифатида қабул қилинади. Сүнгра жадвалга нарх векторининг мос координаталари қўйилиб, симплекс метод давом эттирилади ва оптималь ечим ҳақидаги тегишли хуносага келинади.

Учинчи ҳолда эса сунъий масала ечимидан бевосита фойдаланиб бўлмайди, чунки базис векторлар орасида сунъий ўзгарувчиларга мос келувчи векторлар бор. Шу сабабли, аввал шу векторлардан қутилиш чорасини кўриш керак. Шу мақсадда, ҳал қилувчи сатр сифатида x_{n+k} ўзгарувчига мос сатрни, ҳал қилувчи устун сифатида эса, базисга кирмаган, $x_{n+k}, j \neq 0$ координатага мос келувчи $a^j, j \leq n$ -векторни оламиз. Симплекс итерацияга хос барча амаллар бажарилгандан сунг $\Delta = Z - C$ сатр ўзгармайди, шунингдек в устун ҳам ўзгаришсиз қолади.

Фақат энди x_{n+k} ўзгарувчи ўрнида $x_j = 0, j \leq n$, ўзгарувчи пайдо бўлади. Бу жараён базис векторлар орасидан барча сунъий ўзгарувчиларга мос векторларни йўқотиш билан ёки қолган барча $x_{n+k}, k = k_1, \dots, k_s$ ўзгарувчилар учун

$$x_{n+k, i} = 0, i = \overline{1, n}, k = k_1, \dots, k_s$$

натижани олиш билан тугайди. Биринчи ҳолда масалани счиш учун иккинчи фазага ўтамиз. Иккинчи ҳол эса асосий чеклашлар орасида ўзаро чизиқли боғлиқлари борлигини кўрсатади. Шуни инобатта олиб, s та чизиқли боғлиқ сатрларни ўчириб, иккинчи фазани, қолган $m-s$ та базис вектор учун давом эттирамиз.

Мисол. Куйидаги каноник масалани сунъий базис усули ёрдамида счишинг

$$\begin{array}{l} 2x_1 + x_2 + 3x_3 + x_4 \rightarrow \max \\ x_1 + 2x_2 + 5x_3 - x_4 = 4, \\ -x_1 + x_2 + x_3 - 2x_4 = -1, \\ x_i \geq 0, i = \overline{1, 4}. \end{array}$$

Бу масалда $b = \begin{pmatrix} 4 \\ -1 \end{pmatrix}$ бўлгани сабабли, асосий чеклашлардаги иккинчи тенгламани -1 га кўпайтириб, $b \geq 0$ ҳолатга олиб келамиз:

$$\begin{array}{l} 2x_1 + x_2 + 3x_3 + x_4 \rightarrow \max \\ x_1 + 2x_2 + 5x_3 - x_4 = 4, \\ x_1 - x_2 - x_3 + 2x_4 = 1, \\ x_i \geq 0, i = \overline{1, 4}. \end{array}$$

Бу масалага мос сунъий масала қўйидагича бўлади.

$$\begin{array}{l} -x_5 - x_6 \rightarrow \max \\ \hline x_1 + 2x_2 + 5x_3 - x_4 + x_5 = 4, \\ x_1 - x_2 - x_3 + 2x_4 + x_6 = 1, \\ x_i \geq 0, i=1,6. \end{array}$$

Бу масаланинг ечимини симплекс усул ёрдамида изласа бўлади, чунки масала каноник кўринишда бўлиб, $x_0 = (0, 0, 0, 0, 4, 1)$ бузилмаган базис режадир. Ечимни излап жараёни 8.3 -жадвалда келтирилган.

8.3-жадвал

	C	C_B	2	1	3	1		
A_5		x_0	a_1	a_2	a_3	a_4	a_5	a_6
a_5	-1	4	1	2	5	-1	1	0
a_6	-1	1	1	-1	-1	2	0	1
Z		-5	-2	-1	-4	-1	-1	-1
$Z-C$			-2	-1	-4	-1	0	0
a_3	0	$4/5$	$1/5$	$2/5$	1	$-1/5$	$1/5$	0
a_6	-1	$9/5$	$6/5$	$-3/5$	0	$9/5$	$1/5$	1
Z		$-9/5$	$-6/5$	$3/5$	0	$-9/5$	$-1/5$	-1
$Z-C$			$-6/5$	$-3/5$	0	$-9/5$	$4/5$	0
a_3	3	1	$1/3$	$1/3$	1	0		
a_4	1	1	$2/3$	$-1/3$	0	1		
Z		4	$5/3$	$2/3$	3	1		
$Z-C$			$-1/3$	$-1/3$	0	0		
a_7	1	3	1	1	3	0		
a_4	1	2	1	0	1	1		
Z		5	2	1	4	1		
$Z-C$			0	0	1	0		

$$x_{onm} = (0, 3, 0, 2), c'x_{onm} = 5.$$

Изоҳ. Масалани счиш жараёнида 1-фазага тегишли сұнгти жадвалда базисға мос $C_b = 0$ бүлгани сабабли, оптимальлик критерийи бажарилади. Шу сабабли, C_b нинг қийматларини катақ бурчагига жойлаштириб, суньи шарт векторларига мос устунларни зътиборсиз қолдириш мүмкін. Шунинглек, дастлабки жадвалнинг 1-сатри устига мос равища да дастлабки масалага тегишли нарх вектори координаталарини өзіб қўйиш ҳам қулайлик туғдиради.

3. Чизниқлы программалаштириш масаласини

M-метод ёрдамида ечиш

Юқорида баён этилган сунъий базис усулининг иккита фазадан иборат булиши, фазаларни бирлаштириш ва счимни симплекс усул ёрдамида топишғоясини юзага келтиради. Бу фояни америкалик олим Чарнес амалга оширган булиб, у қуйидагича ифодаланади. Берилган ушбу

$$c'x \rightarrow \max \quad (8.16)$$

$$[Ax]_i = b_i, i = \overline{1, m}, \quad (8.17)$$

$$x \geq 0, \quad (8.18)$$

каноник масала ўрнига қуйидаги

$$c'x - M \sum_{i=1}^n x_{n+i} \rightarrow \max \quad (8.19)$$

$$[Ax]_i + x_{n+i} = b_i, \quad (8.20)$$

$$x \geq 0, i = \overline{1, m}, \quad (8.21)$$

масалани қарайлик. Бу ерда M-етарли даражада катта қилиб олса буладиган мусбат сон, $x_{n+i}, i = \overline{1, m}$ - сунъий ўзгарувчилар. Тузилган ёрдамчи (8.19)-(8.21) масалани симплекс усул ёрдамида счиш мүмкін, чунки $x_0 = (0, \dots, 0, b_1, \dots, b_m)$ дастлабки базис режа.

Асосий масала ва ёрдамчи масала орасидаги боғланишни қуйидаги теоремалар ёрдамида ифодалаймиз.

1-теорема. Агар $X = (x_1, \dots, x_n, 0, \dots, 0)$ режа ёрдамчи масала счими бўлса $x = (x_1, \dots, x_n)$ режа асосий масала счими бўлади.

Иботи. Дейлик, $X = (x_1, \dots, x_n, 0, \dots, 0)$ - режа ёрдамчи масала счими бўлсан. У ҳолда ихтиёрий жоиз режа $(\bar{x}_1, \dots, \bar{x}_n, \bar{x}_{n+1}, \dots, \bar{x}_{n+m})$ учун

$$c'x \geq c'\bar{x} - M(\bar{x}_{n+1} + \dots + \bar{x}_{n+m}) \quad (8.22)$$

тенгсизлик ўринли бўлади. Агар теорема натижасини нотўри деб фараз қылсак, шундай $\bar{x}^* = (\bar{x}_1^*, \dots, \bar{x}_n^*)$ топиладики, асосий масала учун

$$c'x^* > c'x,$$

$$Ax^* = b,$$

$$x^* \geq 0,$$

(8.23)

шарт бажарилади. Бундан, x ни ноллар билан $n+m$ га түлдириб, ёрдамчи масаланиң жоиз режасини ҳосил қыламыз: $X^* = (x_1^*, \dots, x_n^*, 0, \dots, 0)$. Бу режа учун ҳам (8.22) шарт бажарилади, янын

$$c'x > c'x^*,$$

бу эса (8.23) га зиддир. Теорема исбот бўлди.

2-теорема. Агар асосий масала ечимга эга бўлса, етарли катта $M > 0$ учун ёрдамчи масала ечимида барча сунъий ўзгарувчилар нолга тенг бўлади, яъни $x_{n+i} = 0, i = 1, m$.

Бу теоремани исботсиз қолдириб, эътиборни ёрдамчи масалани ечишига қаратайлик. Масала ечимини симплекс усул ёрдамида излаш мумкин, чунки $X_0 = (0, \dots, 0, b_1, \dots, b_m)$ бошлангич базис режа. Бу жараёнда M етарли даражадаги катта сон деб қаралади. Жараённинг охирги итерациясида, яъни охирги жадвалда қўйидаги ҳоллар бўлиши мумкин:

- 1) сўнгти сатрдаги барча $Z_j - C_j \geq 0, j = 1, n+m$, барча сунъий ўзгарувчилар нолга тенг. Бу ҳолда оптималь режадан барча сунъий ўзгарувчиларни ташлаб юборсан, берилган масала ечимига эга бўламыз.
- 2) Барча $Z_j - C_j \geq 0$, бироқ ечимда сунъий ўзгарувчилар ичида мусбатлари бор. Бу ҳолда масала ечимга эга бўлмайди, чунки бу ҳолат, масала шартларининг биргаликда эмаслигини англатади.
- 3) Сўнгти сатрда манфий $Z_{j_0} - C_{j_0} < 0$ мавжуд бўлиб, унга мос устундаги барча координаталар мусбат эмас, яъни $x_{j_0} \leq 0, i = 1, m$. Бу ҳолда мақсад функция режалар тўпламида юқоридан чегараланмаган.

Изоҳ. M -метод ёрдамида масала ечиш жараённада, M соннинг аниқ қиймати ҳисобланмайди. Шу сабабли, жадвалда $Z_j - C_j$ ни $Z_j - C_j = M \cdot \alpha_j + \beta_j$ куринишида ифодалаб, унга иккита сатр ажратиш кулагай бўлади. Бир сатрга α_j лар жойлаштирилса, иккинчисига β_j лар жойлаштирилади.

Мисол. қўйидаги масалани M -метод ёрдамида ечинг:

$$\begin{array}{l} x_1 - 2x_2 + x_3 \rightarrow \max \\ \hline x_1 + 4x_2 + x_3 = 5, \\ -x_1 + 2x_2 + x_3 = 1, \\ \hline x_i \geq 0, i = 1, 3. \end{array}$$

Дастлаб, юқоридаги асосий масала асосида ёрдамчи M -масаланы түзіб оламиз:

$$\begin{array}{l} \max x_1 - 2x_2 + x_3 - M \sum_{i=1}^2 x_i \\ \text{---} \\ x_1 + 4x_2 + x_3 + x_4 = 5, \\ \text{---} \\ -x_1 + 2x_2 + x_3 + x_5 = 1, \\ \text{---} \\ x_j \geq 0, j=1,5. \end{array}$$

Бұу масаланы $x_0 = (0, 0, 0, 5, 1)$ базис режа асосида симплекс метод ёрдамда ечамиз (8.4-жадвал).

8.4-жадвал

C			1	-2	1	-M	-M
A	C _F	X	a ₁	a ₂	a ₃	a ₄	a ₅
a ₄	-M	5	1	4	1	1	0
a ₅	-M	1	-1	2	1	0	1
Z	M	-6	0	-6	-2	-1	-1
	1	0	0	0	0	0	0
Z-C	M		0	-6	-2	0	0
	1		-1	2	-1	0	0
<hr/>							
a ₄	-M	3	3	0	-1	1	-2
a ₂	-2	1/2	-1/2	1	1/2	0	1/2
Z	M	-3	-3	0	1	-1	2
	1	-1	1	-2	-1	0	-1
Z-C	M		-3	0	1	0	3
	1		0	0	-2	0	-1
<hr/>							
a ₁	1	1	1	0	-1/3	1/3	-2/3
a ₂	-2	1	0	1	1/3	1/6	1/6
Z		0	0	0	0	0	0
	-1	1	-2	-1	0	0	-1
Z-C			0	0	0	1	1
			0	0	-2	0	-1
<hr/>							
a ₁	1	2	1	1	0	1/2	-1/2
a ₁	1	3	0	3	1	1/2	1/2
Z		5	1	4	1	5/2	1/2
Z-C			0	6	0	+	+

$$x_{\text{опт}} = (2, 0, 3) \quad C'x_{\text{опт}} = 5.$$

9-§. Иккиланмалык назарияси

1.Иккиланма масалалар. Дейлик, чизиқли программалаштиришнинг нормал масаласи қаралаётган бўлсин:

$$\left. \begin{array}{l} c'x \rightarrow \max, \\ Ax \leq b, \\ x \geq 0. \end{array} \right\} \quad (9.1)$$

Ушбу

$$\left. \begin{array}{l} b'y \rightarrow \min, \\ A'y \geq c, \\ y \geq 0. \end{array} \right\} \quad (9.2)$$

масалага (9.1) га иккиланма масала деб аталади. (9.1) дан (9.2) га ўтиш қуйидагича шартли алмаштириш натижасида амалга оширилади:

"max" \rightarrow "min"; $x \rightarrow b; A \rightarrow A'; b \rightarrow c; (\leq), \text{белги} \rightarrow (\geq), \text{белги}$

Бу ерда A^1 матрица A матрицани транспонирлаши натижасида олинган матрица бўлиб, агар A матрица $m \times n$ ўлчовли бўлса A^1 матрицанинг ўлчови $n \times m$ бўлади. Демак, агар каноник масалада шарт векторлари сони n та бўлса, иккиланма масалада m та бўлади.

Юқоридаги таърифдан фойдаланиб, каноник масала

$$\left. \begin{array}{l} c'x \rightarrow \max \\ Ax = b, \\ x \geq 0. \end{array} \right\} \quad (9.3)$$

учун ҳам иккиланма масалани тузамиз. Дастрраб, (9.3) масалани нормал кўринишда ифодалаб оламиз:

$$\left. \begin{array}{l} c'x \rightarrow \max \\ Ax \leq b, \\ -Ax \leq -b, \\ x \geq 0. \end{array} \right\} \quad (9.4)$$

ёки,

$$\bar{A} = \begin{pmatrix} A \\ -A \end{pmatrix}, \bar{b} = \begin{pmatrix} b \\ -b \end{pmatrix}$$

каби белгилаб, (9.4)ни қуйидагича ёзамиз:

$$\left. \begin{array}{l} c'x \rightarrow \max \\ Ax \leq b, \\ x \geq 0. \end{array} \right\} \quad (9.5)$$

Бу масалага иккиланма бүлган масала қуйидагича бұлади

$$\left. \begin{array}{l} b'y \rightarrow \min, \\ A'y \geq c, \\ y \geq 0. \end{array} \right\} \quad (9.6)$$

Бу ерда $y = \{y_1, y_2\}$ – 2-мұндағы вектор бўлиб, y_1, y_2 -лар тән үлчовли векторлар. (9.6) масаланы ёйиб ёзасак, қуйидагича бұлади:

$$\begin{aligned} b'y_1 - b'y_2 &\rightarrow \min \\ A'y_1 - A'y_2 &\geq c \\ y_1 \geq 0, y_2 \geq 0 \end{aligned}$$

Бундан, $y_1 - y_2 = y$ деб,

$$\left. \begin{array}{l} b'y \rightarrow \min, \\ A'y \geq c. \end{array} \right\} \quad (9.7)$$

Иккиланма масалага эга бўламиз. (9.7) масалада $y \geq 0$ шарти қўйилмади, чунки $y_1 \geq 0, y_2 \geq 0$ бўлганда $y_1 - y_2$ турлича бўлиши мумкин.

Изоҳ. Чизиқди программалаштириш масалаларининг қайси бирини асосий, қайсинаисини унга иккиланма деб аташ шартлидир. Ҳақиқатан, агар (9.2) масалани асосий деб олсак, (9.1) унга иккиланма бўлади. Буни исботлаш учун (9.2) ни нормал кўринишда ёзиб оламиз:

$$\begin{aligned} -b'y &\rightarrow \max, \\ -A'y &\leq -c, \\ y &\geq 0. \end{aligned}$$

Бу масалага иккиланма бўлган масала

$$\begin{aligned} -c'x &\rightarrow \min \\ (A')'x &\leq b, \\ x &\geq 0 \end{aligned}$$

кўринишда ёки

$$c'x \rightarrow \max$$

$$Ax \leq b,$$

$$x \geq 0.$$

нормал күринищда бўлади. Бу эса дастлабки асосий масаладан иборатdir.

2. Иккиланма масалаларга оид теоремалар

1-лемма. Агар x ва y асосий ва иккиланма масалаларнинг жоиз режалари бўлса, $c'x \leq b'y$ бўлади.

Исботи. Шартга кўра $x \geq 0, Ax \leq b$. Бу асосий чеклашни манфий бўлмаган $y \geq 0$ га кўпайтириб, (9.2) масала асосида $b'y \geq x'A'y \geq x'c = c'x$ яъни $b'y \geq c'x$ тенгсизликка эга бўламиз. Лемма исбот бўлди.

2-лемма. Агар x^* ва y^* векторлар асосий ва иккиланма масалаларнинг жоиз режалари бўлиб, $c'x^* = b'y^*$ тенглик ўринли бўлса, x^* ва y^* мос равишда оптимал режалар бўлади.

Исботи. Юқорида 1-леммага асосан, ихтиёрий x ва y режалар учун

$$c'x^* \leq b'y^*$$

жумладан

$$c'x^* \leq b'y^* = c'x^*,$$

яъни

$$c'x^* \leq c'x^*.$$

Демак, x^* -асосий масаланинг оптимал режаси. Шунга ўхшаш y^* нинг иккиланма масаланинг оптимал режаси эканлигини исботлаш мумкин.

1-теорема (мавжудлик теоремаси). Чизиqli программалаштиришда каноник масаланинг ечими мавжуд булиши учун асосий ва унга иккиланма масалалар режалари тўпламларининг буш бўлмасликлари зарур ва етарлидир.

Исботи. Зарурлиги. Дейлик, (9.1) масала x^0 ечимга эга бўлсин. Демак, асосий масаланинг режалар тўплами буш эмас. Иккиланма масаланинг ҳам бирорга режаси борлигини курсатамиз. Шу мақсадда асосий масаланинг оптимал режасига мос базис матрицани A_B деб белгилаб,

$y = c_B^1 A_B^{-1}$ векторни қурайлик. Бундан,

$$A_B^1 y = c_B$$

муносабатга эга бўламиз. Бу эса у-миқдор иккиланма масаланинг режаси эканлигини англатади. Зарурийлик исботланди.

Етарлилик. Дейлик, асосий ва иккиланма масалалар режалари тўпламлари X, Y бўлиб, улар буш бўлмасин. У ҳолда, ихтиёрий

$x \in X$, $y \in Y$ режалар учун 1-леммага күра $c'x \leq b'$ утенгсизлик бажа-рилади, яни асосий масаланинг мақсад функцияси юқоридан чегара-ланган. Демак оптимал режа мавжуд. Теорема тұла исбот бўлди.

3.Иккىланма масаланинг иқтисодий талқини

Дейлик, ишлаб чиқариш масаласи қаралаётган бўлсин. Маълумки, масаланинг математик модели (9.1) кўринишда бўлади. Бу моделда x -координата i -маҳсулот миқдори, c -бирлик i -маҳсулот нархи, b миқдор j -ресурс, $A = (a_{ij})$ матрица элементлари a_{ij} i -маҳсулотта ажратилган j -ре-урс миқдори сифатида талқин қилинган.

Моделнинг ўзи эса қуйидагича талқин қилинади: қанча ва қандай $x_i, i=1, \dots, n$ маҳсулотларни, берилган c_i нарх ва ресурс миқдори $b_j, j=1, \dots, m$, асосида ишлаб чиқариш керакки, жами ишлаб чиқарилган маҳсулот нарх маъносида максимал бўлсин.

Энди эътиборни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурсларни баҳолашга қаратайлик. Шу максадда ресурсларнинг бирлик нархи сифатида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг бирлик нархини белгилай-лик. Дейлик, $y_j, j=1, m$, орқали i -ресурс бирлик нархи белгиланган бўлсин. У ҳолда i -маҳсулотта сарфланган барча ресурслар нархи $\sum_{j=1}^m a_{ji} y_j$ бўлади.

Сарфланган ресурслар нархи, якуний маҳсулот нархидан кам була олмайди:

$$\sum_{j=1}^m a_{ji} y_j \geq c_i, \quad i = 1, \dots, n.$$

Мавжуд барча ресурслар нархи

$$\sum_{j=1}^m b_j y_j$$

орқали ифодаланади.

Натижада, масала

$$\sum_{j=1}^m b_j y_j \rightarrow \min$$

$$\sum_{j=1}^m a_{ji} y_j \geq c_i,$$

$$y_j \geq 0,$$

кўринишни олади. Шундай қилиб, иккиланма масалада: ҳар бир ресурснинг бирлик баҳоси қандай булиши керакки, ресурсларнинг берилган миқдори b , ва бирлик маҳсулот нархи c , маълум бўлганда сарфланган барча ресурс миқдори (нархи) минимал бўлсин.

10-8. Иккиланма симплекс метод

1. Дастраслабки масаланинг симплекс жадвалидан иккиланма масала ечимини топиш

Дейлик, дастраслабки масала

$$c^T x \rightarrow \max \quad (10.1)$$

$$Ax = b, \quad (10.2)$$

$$x \geq 0 \quad (10.3)$$

кўринишида бўлиб, унга иккиланма масала

$$b^T y \rightarrow \min \quad (10.4)$$

$$A^T y \geq c \quad (10.5)$$

бўлсин. Шунингдек, x^0 -режа (10.1)-(10.3) масаланинг ечими бўлиб, аниқлик учун унинг дастраслабки т компонентлари мусбат бўлсин. У ҳолда

$$x_B^0 = A_B^{-1} b \quad (10.6)$$

бўлиб,

$$y^{0^T} = c_B^T A_B^{-1} \quad (10.7)$$

вектор (10.4)-(10.5) масаланинг ечими бўлади. Ҳақиқатан, бир томонидан

$$y^{0^T} A = y_3^{0^T} \{A_B; A_H\} = \{C_B^T; C_B^T A_B^{-1} A_H\} \quad (10.8)$$

Иккинчи томондан, симплекс жадвалдаги Z -сатр, C_B векторнинг a_1, \dots, a_m базисдаги $(E, A_B^{-1} A_H)$ ёйилмасидан иборат, яъни

$$Z^1 = (C_B^T, C_B^T A_B^{-1} A_H). \quad (10.9)$$

x^0 режа (10.1)-(10.3) масаланинг ечими бўлгани учун, оптимальлик критерийига асосан $Z \geq C$ шарт бажарилади, демак, (10.8)-(10.9) ларга кўра

$$y^{0^T} A \geq c'$$

бўлади. Бу эса y^0 векторнинг жоиз режа эканлигини билдиради ҳамда (10.6), (10.7) га кўра

$$b'y = b'\left(A_b^{-1}\right)C_B = X_B^0 C_B = C'X^0.$$

Бу эса y^0 режа иккilanma масаланинг оптимал режаси эканлигини англатади. Симплекс жадвал терминида (10.7) муносабат, y^0 векторнинг координаталари Z-сатрда, бирлик векторга мос устунлар остида жойлашганини англатади.

Мисол. Дейлик, куйидаги масалани ечиш талаб этилаётган бўлсин:

$$\begin{array}{l} \underline{x_1 + 2x_2 \rightarrow \min} \\ x_1 + x_2 \geq 1, \\ 0,5x_1 + 2x_2 \geq 1, \\ \underline{x_1 + 3x_2 \geq 2}, \\ x_1 \geq 0, x_2 \geq 0. \end{array}$$

Масаланинг нормал кўриниши қуйидагича

$$\begin{array}{l} \underline{-x_1 - 2x_2 \rightarrow \max} \\ -x_1 - x_2 \leq -1, \\ -0,5x_1 - 2x_2 \leq -1, \\ \underline{-x_1 - 3x_2 \leq -2}, \\ x_1 \geq 0, x_2 \geq 0. \end{array}$$

Бу масалага мос иккilanma масаланинг кўриниши қуйидагича бўлади:

$$\begin{array}{l} \underline{y_1 + y_2 + 2y_3 \rightarrow \max} \\ y_1 + 0,5y_2 + y_3 \leq 1, \\ \underline{y_1 + 2y_2 + 3y_3 \leq 2}, \\ y_1 \geq 0, y_2 \geq 0, y_3 \geq 0. \end{array}$$

Ёрдамчи $y_4 \geq 0, y_5 \geq 0$ ўзгарувчилар киритиш ҳисобига масалани каноник кўринишга келтирамиз:

$$\begin{array}{l} \underline{y_1 + y_2 + 2y_3 \rightarrow \max} \\ y_1 + 0,5y_2 + y_3 + y_4 = 1, \\ \underline{y_1 + 2y_2 + 3y_3 + y_5 = 2}, \\ y_i \geq 0, i = 1, 5. \end{array}$$

Бу масала учун $(0,0,0,1,2)$ базис режа бўлиб, унга a_4, a_5 бирлик векторлар мос келади. Базис режани оптималликга текширамиз (10.1 жадвал).

		C		1	1	2	0	0	
		C ₅	X	A ₁	a ₂	a ₃	A ₄	a ₅	0
A									
A ₆									
a ₄	0	1		1	0,5	1	1	0	1
a ₁	0	2		1	2	3	0	1	1/3
Z		0		0	0	0	0	0	0
Z-C				-1	-1	-2	0	0	
↑↑↑↑↑↑↑↑↑↑									
a ₄	0	1/3	2/3	-1/6	0	1	-1/3	1/3	
a ₁	2	2/3	1/3	2/3	1	0	1/3		
Z		4/3	2/3	4/3	2	0	2/3		
Z-C			-1/3	1/3	0	0	2/3		
↑↑↑↑↑↑↑↑↑↑									
a ₁	1	1/2	1	-1/4	0	3/2	-3/2		
a ₂	2	1/2	0	3/4	1	-1/2	1/2		
Z		3/2	1	5/4	2	1/2	1/2		
Z-C			0	1/4	0	1/2	1/2		

Жадвалдан маълум бўлдики, $y_{\text{om}} = \left(\frac{1}{2}; 0, \frac{1}{2} \right) b'y_{\text{om}}^0 = \frac{3}{2}$.

Симплекс жадвалдан фойдаланиб, иккиланма масаланинг счимини топип қоидасига кўра, Z-сатрда, бирлик шарт векторлари остида, яъни a_4, a_1 , векторлар остида $x_1^0 = 1/2, x_2^0 = 1/2$.

Шундай қилиб, дастлабки масалада $x_{\text{om}} = \left(\frac{1}{2}, \frac{1}{2} \right) c'x_{\text{om}}^0 = \frac{3}{2}$, яъни $c'x_{\text{max}} = b'y_{\text{min}}$.

2. Иккиланма сиплекс жадвал

Дейлиқ, чизиқли программалаштиришнинг каноник масаласи

$$\left. \begin{array}{l} c'x \rightarrow \max \\ Ax = b \\ x \geq 0 \end{array} \right\} \quad (10.10)$$

ва унга иккиланма бўлган

$$\left. \begin{array}{l} b'y \rightarrow \min \\ A'y \geq c \end{array} \right\} \quad (10.11)$$

масала қаралатган бўлсин. Бу ерда x ва y мос равища n ва m ўлчовли векторлар. қўйидаги теорема ўринли.

Теорема. Иккиланма масалада (y_1, \dots, y_m) жоиз режанинг оптимал бўлиши учун b векторнинг a_1, \dots, a_m базис бўйича ёйилмасидаги координаталарнинг манфий бўлмаслиги, яъни

$$x_i \geq 0, i = 1, m,$$

бажарилиши зарур ва етарлидир.

Бу теореманинг исботи юқорида баён этилган симплекс метод натижаларидан келиб чиқади. Масалан ечишда қулай восита бўлгани сабабли эътиборни симплекс жадвал учун эришилган натижаларга қаратайлик:

1. Симплекс метод ва иккиланма симплекс методда якуний симплекс жадвал бир хил бўлади.

2. Симплекс методда ҳисоблашлар b шарт вектори манфий бўлмаган компонентларга эга бўлган $a_i, i = 1, m$ базисдан бошланган эди. Иккиланма симплекс методда эса ҳисоблашлар $\Delta = Z - C$ вектори манфий бўлмаган $a_i, i = 1, m$ базисдан бошланади.

3. Симплекс методда қаралатган режанинг оптималлиги жадвалда охирги $Z - C$ сатр орқали аниқланса, иккиланма симплекс методда b устун ёрдамида аниқланади. Аниқроғи иккиланма масалада бирор $x_1, \dots, x_m, 0, \dots, 0$ режанинг оптимал бўлиши учун b векторнинг барча компонентлари манфий бўлмаслиги, яъни $x_i \geq 0, i = 1, m$, бўлиши зарур ва етарлидир.

4. Маълумки, каноник масалани симплекс метод ёрдамида ечиша $Z - C$ сатрда бирор $(Z - C)_{i_0} < 0$ булиб, унга мос i_0 устундаги барча $x_{i_0}, i = 1, m$, координаталар мусабат бўлмаса, масала ечимга эга бўлмас эди. Иккиланма симплекс методда эса агар b устун элементларидан бироргаси манфий бўлиб, мос сатрдаги барча координаталар манфий бўлмаса, асосий масала жоиз режага эга бўлмайди.

5. Агар юқорида баён қилинган шартлар бажарилмаса, симплекс жадвалда дастлаб $Z - C$ сатр орқали ҳал қилювчи устун топилар эди. Иккиланма симплекс методда эса b устундаги минимал элемент x , орқали ҳал қилювчи сатр аниқланади ва кейинги амаллар симплекс методдагидек кетма-кет бажарилаверади.

Натижа. Юқоридагиларни қўллаш мақсадида дииста масаласини қарайлик (I боб, 3-§):

$$\begin{aligned} c'x &\rightarrow \min, \\ Ax &\geq b, \\ x &\geq 0. \end{aligned} \tag{10.12}$$

Бу ерда x ва y векторлар мос равища n ва m ўлчовли ҳамда $c_i > 0, i = 1, n$.

Диета масаласининг, каноник куриниши қуйидагича бўлади:

$$-c'x \rightarrow \max$$

$$\begin{aligned} [Ax] - x_{n+i} = b_j, j = \overline{1, m}, \\ x_k \geq 0, k = \overline{1, n+m}. \end{aligned} \quad (10.13)$$

Бу масалани бевосигта симплекс метод ёрдамида ечиш анча ноку́лай, чунки, масалан, сунъий базис усулини қулламоқчи бўлсак яна m та янги ўзгарувчи киритиш лозим бўлади ва натижада номаълумлар сони п тадан $n+2m$ тага ортади.

Бироқ иккиланма симплекс методни қўллаш анча самаралидир. ҳақиқатан, (10.13)га иккиланма масала қуйидагича

$$b'y \rightarrow \min$$

$$A'y \geq -c$$

$$-y_j \geq 0, j = \overline{1, m}.$$

Бу масала учун эса дастлабки базис режа сифатида

$$a_{n+1} = -e_1 = \begin{bmatrix} -1 \\ 0 \\ \vdots \\ 0 \end{bmatrix}, \dots, a_{n+m} = -e_m = \begin{bmatrix} 0 \\ 0 \\ \vdots \\ -1 \end{bmatrix}$$

векторларни олиш мумкин. Диета

масаласида $c_i > 0, i = \overline{1, n}, c_{n+i} = 0, j = \overline{1, m}$, бўлгани сабабли иккиланма симплекс жадвалда Z-C сатр элементлари манфий бўлмайди:

$$\sum_{i=1}^m c_{n+i} x_{n+i, j} + c_j \geq 0.$$

Яъни иккиланма симплекс методнинг зарурий шарти бажарилади. Кейинги қадамларда қилинадиган ишлар симплекс методдагидек ба-жарилади ва жараён оптималь счимни топиш билан якунланади.

Мисол.

$$\frac{x_1 + 3x_2 + x_3 \rightarrow \min}{2x_1 + x_2 - x_3 \geq 1,}$$

$$x_1 - x_2 \geq 2,$$

$$3x_1 + x_3 \geq 0,$$

$$\underline{x_2 + 2x_3 \geq 1,}$$

$$x_i \geq 0, i = 1, 3.$$

Масала диета ұқындағы масала бүлгани сабабли дастлабки жадвал қўйидагича бўлади (10.2 жадвал).

10.2 -жадвал

A_{ik}	C_i	X_j	1	3	1
$-e_1$	0	-1	-2	-1	1
$-e_2$	0	-2	-1	1	0
$-e_3$	0	0	-3	0	-1
$-e_4$	0	-1	0	-1	-2
$Z-C$	1		1	3	1
$-e_1$	0	3	0	-3	1
a_1	1	2	1	-1	0
$-e_2$	0	6	0	-3	-1
$-e_4$	0	-1	0	-1	-2
$Z-C$			1	4	1
$-e_1$	0	5/2	0	5/2	0
a_1	1	2	1	-1	0
$-e_3$	0	13/2	0	7/2	0
a_1	1	1/2	0	1/2	1
$Z-C$			1	7/2	1/2

Оптимал режа: $x = \left\{ 2,0, \frac{1}{2} \right\}$ $c'x_{\max} = \frac{5}{2}$.

11-§. Транспорт масалалари

1. Ёпиқ ва очиқ модель транспорт масалалари

Чизиқли программалаштириш масалаларини ечишда юқорида баён қилинган симплекс усул чекли бўлса ҳам баъзан, шарт матрицасининг таркибига қараб, итерациялар сони старли катта бўлгши мумкин. Баъзи ҳолларда А матрицанинг тузилиши умумий усулни четлаб утиб, жарәйни тезлаштирувчи бошқа усулларни тавсия этишга имкон беради. Чизиқли программалаштиришда шарт матрицаси маҳсус таркибига эга

бўлган масалалардан бири транспорт масаласидир. Бу масаланинг моҳияти фақат назариядагина эмас, балки унинг амалиётда кенг кўламда қўлланиб келинаётганлигидадир. Ривожланган транспорт тармоқларида транспорт масаласи ечимига таянган ҳолда иш кўриш яхши иқтисодий самара бермоқда.

Транспорт масаласининг математик модели 3-ѓ да келтирилган бўлиб, у қўйидагича эди:

$$\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m c_{ij} x_{ij} \rightarrow \min \quad (11.1)$$

$$\sum_{j=1}^m x_{ij} = a_i, \quad (11.2)$$

$$\sum_{i=1}^n x_{ij} = b_j, \quad (11.3)$$

$$x_{ij} \geq 0, i = \overline{1, m}, j = \overline{1, n}. \quad (11.4)$$

Агар таъминотчи ишлаб чиқарган ялпи маҳсулот истеъмолчи талаб этаётган ялпи маҳсулотга teng бўлса, яъни

$$\sum_{i=1}^n a_i = \sum_{j=1}^n b_j \quad (11.5)$$

шарт бажарилса, мос моделни ёпиқ модел деб аташади. Одатда, (11.5) шарт баланс шарти, яъни мувозанат шарти деб аталади.

Юқоридаги (11.2)-(11.3) шартлардан кўриниб турибдики, (11.1)-(11.5) масаланинг шарт матрицаси кўриниши қўйидагича бўлади:

$$A = \left[\begin{array}{ccc|c} \overbrace{1 & 1 & \dots & 1}^m & \overbrace{0 & 0 & \dots & 0}^n & \overbrace{0 & 0 & \dots & 0}^n \\ \hline 0 & 0 & \dots & 0 & 1 & 1 & \dots & 1 & 0 & 0 & \dots & 0 \\ \hline \cdots & \cdots \\ \hline 0 & 0 & \dots & 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & 1 & 1 & \dots & 1 \\ 1 & 0 & \dots & 0 & 1 & 0 & \dots & 0 & 0 & 1 & \dots & 0 \\ 0 & 1 & \dots & 0 & 0 & 1 & \dots & 0 & 0 & 0 & \dots & 1 \\ \hline \cdots & \cdots \\ \hline 0 & 0 & \dots & 1 & 0 & 0 & \dots & 1 & 0 & 0 & \dots & 1 \end{array} \right] \quad \begin{matrix} m \\ n \end{matrix}$$

Бу матрицанинг ранги $n+m-1$ га тенг эканлыгини күриш қийин эмас. Ҳақиқатан, матрицада ҳаммаси бұлиб, $m+n$ та сатр бұлиб, барчаси чизиқли болғылғыдир. Чунки дастлабки m та сатрни құшиб, ундан қолған n та сатр үйінгіндесини айрсак нол векторга зәға бұламиз. Шунингдек, иктиерій $m+n-1$ та сатрнинг чизиқли еркек эканлыгини күриш мүмкін.

Режа туушунчаси юқорида көлтирилғандек сақланиб қолади, бироқ режжанинг

$$\{x_{11}, x_{12}, \dots, x_{1n}, x_{21}, x_{22}, \dots, x_{2n}, \dots, x_{m1}, x_{m2}, \dots, x_{mn}\}$$

күриннишида бұлишини эслатыб үтиш үрнелидір.

Изоҳ. Агар транспорт масаласида (11.5) мувозанат шарты бажарылмаса, мос моделга очиқ транспорт масаласи деб аталағы. Агар таъминотчининг ишлаб чықариш жами қуввати истемолчилар талабидан

ортиқ бұлса, яғни $\sum_{i=1}^m a_i > \sum_{j=1}^n b_j$, шарт бажарылса, транспорт масаласи моделига қалбаки $(n+1)$ - иsteмольчи пункттер киристилади ва мос равишда юқ ташиш тарифлары нолға тенг қилиб олинады. Шунингдек, масала матрицасида құшымча устун киритилиб, унга

$$b_{n+1} = \sum_{i=1}^m a_i - \sum_{j=1}^n b_j$$

катталиклар жойлаштырилады. Натижада, масала ёпиқ типдаги масалаға айланады.

Агар мос равищда

$$\sum_{i=1}^m a_i < \sum_{j=1}^n b_j$$

шарт бажарылса, қалбаки, $(m+1)$ - таъминотчи пункттер киристилади ва юқоридагидек, яна ёпиқ типдаги моделга үтилады.

Юқоридаги изоҳ асосий натижаларни ёпиқ типдаги масала учун баён қилиш имконини берады.

Теорема. Ёпиқ типдаги транспорт масаласи ечимга зәға булиши учун, мувозанат шартининг бажарылышы зарур ва етарлидір.

Исботи. Зарурлігі. Дейлик, $\{x_{ij}\}, i = \overline{1, m}, j = \overline{1, n}$, оптималь ташиш режжаси бўлсин. У ҳолда (11.2), (11.3) дан, уларни барча индекслар бўйича йиғиб топамиз:

$$\sum_{i=1}^m a_i = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n x_{ij} = \sum_{j=1}^n \left(\sum_{i=1}^m x_{ij} \right) = \sum_{j=1}^n b_j$$

яъни мувозанатлик шарты бажарилади.

Етарилиги. Дейлик, мувозанат шарты бажарилсин:

$$\sum_{i=1}^m a_i = \sum_{j=1}^n b_j = a > 0.$$

Юк ташиш режасини қуийдагича қуриб олайлик $x_{ij} = \frac{a_i b_j}{\alpha}$.

Бу жоиз режа, чунки $x_{ij} > 0$ ва

$$\sum_{j=1}^n x_{ij} = \frac{a_i}{\alpha} \sum_{j=1}^n b_j = a_i; \sum_{i=1}^m x_{ij} = \frac{b_j}{\alpha} \sum_{i=1}^m a_i = b_j,$$

яъни жоиз режалар түплами бўш эмас. Ундан ташқари, (11.2)-(11.4) шартларга асосан, у түплам ёпиқ. Шунингдек, унинг чегаралангандиги ҳам равшан:

$$x_{ij} \leq \sum_{i=1}^m x_{ij} = b_j < \sum_{j=1}^n b_j = a.$$

Узлуксиз (11.1) функция чегараланган ёпиқ түпламда минимумга эришади, яъни (11.1)-(11.4) масала ечимга эга. Теорема исботланди.

Натижা. Ҳар қандай ёпиқ типдаги транспорт масаласи ечимга эгадир.

2. Дастлабки режани топиш усуллари

2.1. Шимоли-гарбий бурчак усули

Транспорт масаласини ечишда дастлабки режани омадли топиш катта рол ўйнайди. Агар режа оптимал режага яқин бўлса, кейинги ҳисоблашлар сони қескин камаяди.

«Шимоли-гарбий бурча» усулининг алгоритми қуийдагича. Дейлик, ёпиқ моделли транспорт масаласи қаралётган бўлиб, у қуийдаги 11.1 жадвал куринишида ифодаланган бўлсин:

Истеъмолчи Таъминотчи	B_1	B_2	...	B_n	Заҳира миқдори
A_1	C_{11}	C_{12}		C_{1n}	a_1
A_2	C_{21}	C_{22}		C_{2n}	a_2
.
A_m	C_{m1}	C_{m2}		C_{mn}	a_m
Маҳсулотга бўлган талаб миқдори	b_1	b_2	...	b_n	$\sum_{i=1}^m a_i = \sum_{j=1}^n b_j$

Бу ерда ташилиши лозим юк бир жинсли бўлиб, бирлик миқордаги юкнинг ташиш тарифлари $c_{ij}, i = 1, m; j = 1, n$, мос равишда катакларнинг юқори ўнг бурчагида ёзиб кўйилган.

Мазкур усулда юкларни истеъмолчиларга тақсимлашни жадвалнинг шимоли-гарбий бурчагидан бошлаш гавсия этилади. Жадвалдаги (1,1) номерли катакка мос келувчи юк миқдорилари мос равишда a_1 ва b_1 дан иборат бўлгани сабабли бу катакка шу сонларнинг кичигини жойлаштирамиз. Агар бу сонни x_{11} деб белгиласак, $r_{11} = \min\{a_1, b_1\}$ бўлади. Агар $a_1 > b_1$ бўлса, $x_{11} = b_1$ бўлиб, B_1 истеъмолчи бошқа маҳсулот талаб этмайди, яъни биринчи устундаги қолган барча катакларга юк тақсимланмайди. Шу сабабли у катаклар буш қолдирилади. Агар $b_1 > a_1$ бўлса, $x_{11} = a_1$ бўлиб, A_1 таъминотчи бошқа юк тарқатмайди, яъни биринчи сатрдаги қолган барча катаклар буш қолдирилади.

Дейлик, аниқлик учун, $a_1 > b_1$ бўлсин. Демак, бу ҳолда биринчи устундаги барча катаклар тўлдирилган бўлгани учун, яна эътиборни қолган катакларнинг энг шимоли-гарбий катаги бўлган (1,2) катакка қаратамиз. Бу катакни тўлдириш учун ҳам худди юқоридаги тадбирларни тақрорлаймиз, яъни

$$r_{12} = \min\{a_1 - b_1, b_2\}$$

сони шу катакка ёзиб куямиз. Агар $a_1 - b_1 > b_2$ бўлса, $x_{12} = b_2$ бўлиб, иккинчи устдаги барча катакларга буш қолдирилади, агар $a_1 - b_1 < b_2$ бўлса, биринчи сатрдаги қолган барча катаклар буш қолдирилади. Бу тадбирни сўнгги катакни тўлдиргунча давом этдириб, натажади, ушбу

$$\{x_{11}, x_{12}, \dots, x_{1n}, x_{21}, x_{22}, \dots, x_{2n}, \dots, x_{m1}, x_{m2}, \dots, x_{mn}\}$$

режага эга бўламиз. Бу режанинг кўплаб элементлари ноллардан иборат бўлади.

11.1-масала. Учта кўмир омборидан тўртта иситиш тармоғига кўмирни талабга мос равища «шимоли-гарбий» усулдан фойдаланиб тарқатинг. Захира, талаб ва тарифлар миқдорлари жадвалда келтирилган (11.2- жадвал).

11.2-жадвал

$a_i \backslash b_j$	75	80	60	85
100	6	7	3	5
150	1	2	5	6
50	3	10	20	4

Масалани тўлиқ жадвал шаклида ифодалаб, «шимоли-гарбий» усулини қўлласак, натижада қўйидаги 11.3- жадвалга эга бўламиз.

11.3-жадвал

$A_i \backslash B_j$	B ₁	B ₂	B ₃	B ₄	Захира миқдори
A ₁	6	7	3	5	100
A ₂	75	25	55	35	150
A ₃	3	10	20	4	50
Талаб миқдори	75	80	60	85	300

Жадвалдан маълум бўлдики, режа {75,25,0,0,0,55,60,35,0,0,0,50} бўлиб, транспорт харажати $6*75+7*25+2*55+60*5+6*35+4*50=1445$ бирлик пулни ташкил этади.

2.2. Минимал харажатлар усули

Юқорида баён этилган усулда, режани топиш жараёнида транспорт харажатлари инобатта олинмади. Бу эса таъминотчи ва истеъмолчини қаноатлантирувчи режадан ангиа узоқ бўлиши мумкин. Шу сабабли, дастлабки режани тузища, тарифларни ҳисобга олиш яхши самара беради.

Минимал харажатлар усулининг мөдияти шундаки, ҳар гал истеъмолчининг талаби қондирилаётган пайтда энг кам харажатли катак

түлдириб борилади. Яъни агар c_{ik} энг кам харажатни ифодаласа, (k, e) катақка $\min(a_k, b_e)$ ни ғазамиз. Натижада, a_k ва b_e нинг қийматлариға қараб, ёкі к-сатр, ёки е-устуннинг қолған катақлари ноллар билан түлдирилади. Агар энг кичик тарифни ифодаловчи сон бирнечта бўлса, уларнинг ихтиёрий бирини танлаш мумкин. Сунгра навбатдаги кичик тариф қаралади ва бу жараён охирги катақ түлдирилгунча давом этдирилади.

Транспорт харажатини таққослаш мақсадида, юқорида қаралган 11.1-масаланинг дастлабки режасини минимал харажатлар усули билан топсак, куйидаги 11.4 -жадвалга эга бўламиз.

11.4-жадвал

$A_i \backslash B_j$	B_1	B_2	B_3	B_4	Захира миқдори
A_1	6 5	7 60	3 35	5	100
A_2	1 75	2 75	5	6	150
A_3	3	10	20 50	4	50
Талаб миқдори	75	80	60	85	300

Жадвалга асосан, дастлабки режа ($0,5,60,35,75,75,0,0,0,0,50$) бўлиб, мос транспорт харажатлари $5*7+60*3+35*5+75*1+75*2+50*4=815$ бирлик пулни ташкил этади. Бу харажат, шимолигарбий усолдаги харажатдан анча кам эканлигини пайқаш қийин эмас.

3. Потенциаллар усули

Бирор усул билан топилган бошлангич режа умуман олганда оптималь режага бўлавермайди, бироқ усулнинг самарасига қараб, оптималь режага яқинроқ бўлиши мумкин. Ҳар қандай ёпиқ моделли транспорт масаласи оптималь режага эга эканлигини инобатта олиб, оптималь режаги топиш усулларидан бири бўлган потенциаллар усулини баён қиласиз. Бу усулда, дастлабки режа топилгандан сунг, ҳар бир таъминотчи ва истеъмолчига, потенциал деб аталаувчи $u_i, i = 1, m$ ва $v_j, j = 1, n$ сонларни мос қўямиз. Бу сонларни аниқлаш учун, жадвалдаги барча банд (юқ тақсимланган) катақлар учун потенциалларни аниқловчи тенгламалар тузамиз. Дейлик, (i, j) - катақ банд бўлсин. У ҳолда u_i ва v_j ларни шундай танлаймизки, уларнинг йигиндиси мос тарифга тенг бўлсин:

$$u_i + v_j = c_{ij}.$$

Барча u_i ва v_j миқдорлар сони $n+m$ та, банд катаклар сони эса $n+m-1$ та бұлғани сабабли, $n+m$ та номаълумни топиш учун $n+m-1$ та тенгламага зәга бұламиз. Бу тенгламалардан номаълумларни бир қийматли топиб бұлмаслиги туфайли, номаълумлардан бирини ихтиерий танлаймиз (масалан, $u_{ij}=0$ деб танлаймиз), шунда қолган үзгарувлар бир қийматли аниқланади.

Оптималлик шартини текшириш мақсадида барча бұш (юк тақсимланмаган) каттаклар учун қалбаки тариф киритамиз:

$$c'_{ke} = u_k + v_e.$$

Сүнгра ҳар бир бұш катак учун шу катакка мос тариф ва қалбаки тарифлар фарқини ҳисоблаймиз:

$$s_{ke} = c_{ke} - c'_{ke}.$$

Қаралаёттан масала учун үрінли бұлған ушбу теоремани көлтирайлық:

Теорема. Транспорт масаласида қаралаёттан режа оптималь бўлиши учун, барча банд каттаклар учун

$$u_i + v_j = c_{ij}$$

бўлиши ва барча бұш каттаклар учун

$$s_{ke} = c_{ke} - c'_{ke} \geq 0$$

бўлиши зарур ва етарлидир.

Бу теорема исботи иккиланмалик назарияси натижаларидан келиб чиқади.

Оптимал режани топиш алгоритмини давом эттирайлық. Агар оптималлик шарти бажарылса, қаралаёттан режа оптималь бўлади. Дейлик, оптималлик шарти бажарилмасин, яъни s_{ke} сонлар ичида манфийлари бор бўлсин. Бундай сонларнинг борлиги шланни янада «яхшилаш» имкониятини беради. Шу мақсадда, манфий s_{ke} лар ичидан энг кичигини танлаймиз (агар ягона бўлса үзини, энг кичиги бир нечта бўлса, улардан ихтиерий биттасини танлаймиз). Таалантан катакни кутб деб атайдиз ва унга \oplus ишорасини қўйиб, уни банд каттаклар сафига қўшамиз. Натижада, жадвалдаги банд каттаклар сони $n+m$ тага етади ва бир учи кутбда қолган учлари банд каттаклардан иборат ягона цикл қуриш мумкин бўлади. Сүнгра, цикл бўйлаб, кутбдан бошлиб, кутбнинг барча учларига соат стрелкаси йуналиши бўйлаб навбат билан \oplus ва - ишорасини қўйиб чиқамиз. Барча - ишорага мос келувчи юкларни таққослаб, энг кичик юкни үлчов миқдори сифатида қабул қилиб, - ишорали ка

таклардаги юк миқдоридан үлчов миқдорини айриб, устун бүйнча, \oplus ишорали ката克拉рдаги юкка құшамиз. Натижада янги режа ҳосил бұлади. Янги режа учун яна потенциалларни анықлад, оптималлык шарты бажарылмаса, юқоридаги тәдбиrlарни оптималь режани топғунча да-вом эттирамиз ва чекли қадамдан сұнг оптималь режа топилади.

12-ғ. Бутун сонлы чизиқты программалаштириши масаласынинг күйилиши

Бутун сонлы чизиқты программалаштириш (БСЧП) чизиқты программалашниңг чуқур үрганилган бұлыми қисобланади. БСЧП масалала-рини сишилдинг бир неча методлари мавжуд бўлиб, бу методлар маса-лани сишигга ёндашиши билан асосан учта гурухга бўлинади.

Биринчи гурухдаги методлар кесувчи текисликлар методи дейилади. Бундай ном билан аталишига сабаб, аввал масала бутунлилік шартисиз бирор метод билан силади, агар счим бутунлилік шартини қаноатлан-тирса, берилган масала сишилган бұлади. Акс ҳолда эса шундай янги чега-ра құшиладыки, натижада масала счимлари түшламининг бир қисми кесиб ташланади. Бунда янги чегара бошланғич масалани бирорта ҳам счимини йўқотмайди ва құшимча чегарага мос келган гипертекислик берилган масала счимлари түшламининг камида биттабутун координаталар счими-дан утади. Бу янги соҳада масала бутунлилік шартсиз силади. Агар счим бутунлилік шартини қаноатлантирса, берилган бошланғич масала сишил-ган бұлади, акс ҳолда янги чегара құшилиб жараён қайтарилади. Жараён чегараланғанлигини таъминлаш учун айрим ҳолларда құшимча чега-ралар ҳам құшилиши мумкин. Таъкидлаш керакки, бутунлилік шартисиз топилган оптималь счимни бутунгача яхлитлаш билан берилган масаласынинг счимини умуман олганда ҳосил қилиб бўлмайди. Бу гурухга тегишли бўлган, Р.Гомори, Р.Д. Юнг томонларидан яратилган учта методни: цик-лик, тўла бутун сонли, тўғри методларни кўриб чиқамиз.

Иккинчи гурух методлари асосан кетма-кет кўриб чиқиш ғоясига асосланган бўлиб, бунда кўриб чиқиш сони чегараланғанлиги ва маса-лани комбинатор характеристика эзалиги муҳим рол уйнайди. Бундай ме-тодлардан энг кўп ишлатиладигани тармоқлар ва чегаралар методи-дир. Бу метод 1960 йилда Ленд ва Дойг томонидан «сайёр савдогар» масаласини сиши учун топилган бўлиб, кейинчалик дискрет програм-малаш масаласини сиши учун мослаштирилган.

БСЧП масалаларини сишида ишлатиладиган күшгина методларнинг асосий ғояси масалани чизиқты программалаш (ЧП) масаласига көлтириш

ва ечимлар түшламини торайтириб бориши ҳисобига бошлангич масалани ечишга асосланган. Бунда, албатта, чизиқли программалаш масаласининг ечимлари түшлами бошлангич масала ечимлари түшламига қараганда кен-гроқ бўлади. Шунинг учун БСЧП масалаларини счишда кўп ҳолларда чи-зиқли программалаш методларига мурожаат қилишга тўғри келади.

Юқорида биз чизиқли программалаш масаласининг қўйилishiни кўрдик. Агар ўзгарувчиларга яна қўшимча шарт: барча ўзгарувчиларни ёки уларнинг бир қисмини бутунлилиги таълаб қилинса, биз мос ра-вишда тула бутун сонли ёки қисман бутун сонли чизиқли программа-лаш масаласига келамиз. Шундай қилиб БСЧП масаласи қўйидагича: ушбу

$$\begin{aligned} \sum_{j=1}^n a_{ij} x_j &\geq a_{i0}, \quad i = 1, 2, \dots, m \\ x_j &\geq 0, \quad j = 1, 2, \dots, n, \\ x_j, \text{ бутун } j &= 1, 2, \dots, n_1 \leq n, \end{aligned}$$

шартлар остида

$$x_0 = a_{00} + \sum_{j=1}^n a_{0j} (-x_j)$$

функцияning экстремуми топилсин.

Масалани қўйидаги қўринишга келтириш қўлайлик тутдиради:

$$x_0 = a_{00} + \sum_{j=1}^n a_{0j} (-x_j) \rightarrow \max, \quad (12.1)$$

$$x_{n+1} = a_{n+1,0} - a_{n+1,1} x_1 - \dots - a_{n+1,n} x_n,$$

$$\overline{x_{n+m}} = \overline{a_{n+m,0} - a_{n+m,1} x_1 - \dots - a_{n+m,n} x_n}, \quad (12.2)$$

$$x_j \geq 0, \quad j = 1, 2, \dots, n+m, \quad (12.3)$$

$$x_j, \text{ бутун } j = 1, 2, \dots, n_1 \leq n+m. \quad (12.4)$$

Таъкидлаб ўтамиэки, бунда масаланинг тўла ёки қисман бутунли-лик шарти ўзгармайди. Энди БСЧП масаласига доир бир нечта мисол-ларни кўриб чиқайлик.

1-мисол. Дарё кемачилик бошқармаси шуни аниқладики, н та мар-шрутнинг ҳар бир маршрути бўйича сезон давомида ўртacha сондаги йўловчилар юрар экан. Транспорт воситасини ишлатилиш самарадор-

лиги ҳар бир маршрут бүйича ишлатилиш самарадорлуклари йигинди сидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз навбатида мос рейсдан келадиган фойда билан рейсга кетган харажат айрмаснга тенг. Фойда сотилган билетлар сони билан, хизматчиларга кетган ҳақ ва ёқилғи учун кетган сарфлар орқали аниқланади. қайси маршрутга қандай типдаги кемадан нечтадан ажратилса, йўловчилар талаби тўла қондирилади ва келадиган фойда максимал бўлади?

Фараз қиласайлик, j -маршрут бўйича сезон давомида b_j та йўловчи қатнасин: Бу маршрутда 1, 2, ..., m типдаги кемалардан фойдаланиш мумкин ва ҳар бир i -типдаги кема учун қуйидаги кўрсаткичлар маълум:

- 1) a_{ij} - юк кўтаришилик (уринлар сони);
- 2) a_{iz} - хизмат кўрсатувчилар сони;
- 3) a_{iz} - сезон давомида сарфланадиган ёқилғи миқдори;
- 4) c_{ij} - j маршрут бўйича i -типдаги битта кема ишлатилганда келадиган фойда;

5) Сезон давомида ишлатиладиган ёқилғи миқдори b_i дан, хизмат кўрсатувчилар сони эса b_j дан ошмасин. x_{ij} - миқдор j -маршрутдаги i -типдаги кемалар сонини билдириш. У ҳолда, шартга кўра чеклашишлар қуйидагича бўлади:

$$\sum_{i=1}^n a_{ii} x_{ij} \geq b_j, j = 1, 2, \dots, n,$$

$$\sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^n a_{iz} x_{ij} \leq b_i,$$

$$\sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^n a_{iz} x_{ij} \leq b_3,$$

$$x_{ij} \geq 0 \text{ - бутун}$$

$$i = 1, 2, \dots, m, j = 1, 2, \dots, n.$$

Масаланинг қўйилишига асосан, шу берилган соҳада шундай $x = (x_{11}, x_{12}, \dots, x_{mn})$ векторларни топиш керакки, у

$$\sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^n c_{ij} x_{ij}$$

функциясига максимал қиймат берсин.

2-мисол. Faraz қиласайлик пта турли типдаги самолётлар бўлиб, уларни пта йўналишга тақсимлаш лозим бўлсин.

Агар i -типдаги самолёт j -йұналишга қүйилса, бундан келадиган фойда c_{ij} га тенг. Самолётларни йұналишларға шундай тақсимлаш керакки, натижавий фойда максимал бўлсин.

Бу масалани счиш учун қуйидагича ўзгарувчилар киритамиз

$$x_{ij} = \begin{cases} 1, & \text{агар } i - \text{самолёт } j \text{ йұналишига күйилса,} \\ 0, & \text{акс ҳолда} \end{cases}$$

у ҳолда, биз қуйидаги БСЧП масаласига келамиз:

$$1. \sum_{i=1}^n x_{ij} = 1 (\text{ҳар бир йұналишга битта самолёт тайинланади});$$

$$2. \sum_{j=1}^m x_{ij} = 1 (\text{ҳар бир самолёт фақат битта йұналишга тайинланади}),$$

шу шартлар остида

$$\sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^n c_{ij} x_{ij}$$

функцияниянг максимумини топинг.

Маълумки, ўзгарувчи фақат иккита 0 ва 1 қийматларни қабул қиласа, бундай ўзгарувчи Буль ўзгарувчиси дейилади. Шунга асосан, бундай ўзгарувчиси бўлган масалалар Буль масалалари деб юритилади. Биз кўрган 2-масала ҳудди шундай масалалардан биридир.

13-8. Кесувчи текисликлар методи

Бу бўлимда биз I – гурӯҳга тегишли бўлган циклик, тўла бутун сонли ва тўғри методларни кўриб чиқамиз. Буларни биринчи иккитаси Гомори, учинчиси Юнг методлари деб ҳам аталади. Бу методлар асосида симплекс-метод ёғади. Тўла бутун сонли ва тўғри методларни циклик методдан асосий фарқи шундаки, агар уларда бошланғич жадвал бутун элементлардан иборат бўлса, кейинги жадвалларда ҳам бутунилик сақланиб қолади.

Бу методларни баён қилиш давомида учрайдиган айрим белгилашлар, ўзаришлар ва таърифларни келтирайлик. Берилган масала диагонал ҳолга келтирилган деб фараз қилинади:

$$x_0 = a_{00} - a_{01}x_1 - \cdots - a_{0n}x_n \rightarrow \max, \quad (13.1)$$

$$x_{n+1} = a_{n+10} - a_{n+11}x_1 - \cdots - a_{n+1n}x_n, \quad (13.2)$$

$$x_{n+m} = a_{n+m0} - a_{n+m1}x_1 - \cdots - a_{n+mn}x_n, \quad (13.3)$$

$$x_i \geq 0, i = 1, 2, \dots, n+m, \quad (13.4)$$

Энди биз (13.1)-(13.2) тенгликлар ёрдамида қўйидаги жадвални тузишмиз мумкин.

	1	$-x_1$...	$-x_n$
$x_0 =$	a_{00}	a_{01}	...	a_{0n}
$x_{n+1} =$	$a_{n+1,0}$	$a_{n+1,1}$...	$a_{n+1,n}$
...
$x_{n+m} =$	$a_{n+m,0}$	$a_{n+m,1}$...	$a_{n+m,n}$

X_0 - сатр 0 - сатр деб, 1 - устун озод қадлар устуни дейилади, $-x_i$ ($i = 1, 2, \dots, n$) устун элементларидан тузилган векторни α_i ($i = 1, 2, \dots, n$) билан белгилаймиз.

Таъриф. α_i вектор α_i , вектордан лексикографик маънода кичик дейилади (белгиланади $\alpha_i < \alpha_j$), агар $c = \alpha_i - \alpha_j$, векторнинг нолдан фарқли биринчى элементи манфий сондан иборат бўлса.

Худди шундай, лексикографик маънода катта ($\alpha_i > \alpha_j$), кичик эмас ($\alpha_i \geq \alpha_j$), катта эмас ($\alpha_i \leq \alpha_j$) таърифларни ҳам киритиш мумкин.

1. Гоморининг биринчи алгоритми

Бу алгоритм тўла бутун сонли масалалар учун мўлжалланган бўлиб, бунда асосан симплекс методдан фойдаланади.

Кўйидаги БСЧП масаласини кўрайлик:

$$\begin{aligned} x_0 &= a_{00} - a_{01}x_1 - \cdots - a_{0n}x_n \rightarrow \max, \\ x_i &= -(-x_i), \quad i = 1, 2, \dots, n, \end{aligned} \quad (13.5)$$

$$x_{n+1} = a_{n+10} - a_{n+11}x_1 - \cdots - a_{n+1n}x_n \quad (13.6)$$

$$x_{n+m} = a_{n+m0} - a_{n+m1}x_1 - \cdots - a_{n+mn}x_n, \quad (13.7)$$

$$x_i \geq 0, \quad i = 1, 2, \dots, n+m, \quad (13.8)$$

$$x_i - бутун \quad i = 1, 2, \dots, n+m.$$

Бу ерда $x_i = -(-x_i)$ айниятларнинг қүшилиши масала ечимини аниқлашни осонлаштиради.

Энди бевосита алгоритмни баён қилишга тұзамиз. Бунинг учун (13.5) - (13.7) масалага мос жадвални тузамиз.

	1	$-x_1$	$-x_2$	\dots	$-x_n$
$x_0 =$	a_{00}	a_{01}	a_{02}		a_{0n}
$x_1 =$	0	-1	0		0
\vdots					
$x_n =$	0	0	0		-1
\vdots					
$x_{n+m} =$	a_{n+m0}	a_{n+m1}	a_{n+m2}		a_{n-mn}

Бу ерда, жадвал иккиланма жоиз ва унинг барча элементлари бутун сонлардан иборат деб фараз қилинади. Агар жадвал иккиланма жоиз бўлмаса, у ҳолда, янги

$$x_{n+m+1} = M - x_1 - x_2 - \dots - x_n$$

(бу ерда M - старлича катта сон) чегара қўшилиб, шу сатр ва лексикографик маънода минимум бўлган устун ёрдамида битта итерация амалга оширилади. Шундан кейин жадвал иккиланма жоиз бўлиб қолади. Агар $a_{i0} \geq 0$, $i = 1, 2, \dots, n + m$ ва бутун бўлса, масала счилган бўлади, акс ҳолда жадвал тагига янги шундай чегара қўшиладики, бу билан жадвал тўғри жоиз бўлмай қолади. Кейин иккиланма симплекс метод ёрдамида жадвал тўғри жоиз ҳолатга келтирилади. Шундан кейин ҳам a_{i0} ($i = 1, 2, \dots, n + m$) ларни бирортаси бутун сондан иборат бўлмаса, яна янги чегара қўшилади ва жараён қайтарилади.

Эҳтимолдан ҳоли эмаски, етарлича чекли чегара қўшишдан сўнг биз учлари бутун координатали нуқталардан иборат бўлган кичрайтирилган соҳага эга бўламиз. Бу соҳада бошланғич масаланинг оптимал ечимини аниқлаш қўйинчиллик түғдирмайди. Лекин бу ерда янги чегараларни топиш ва алгоритмнинг чеклилигини кўрсатиш қўйинчиллиги мавжуд. Энди янги чегараларни топиш йўлини кўрсатамиз. Фараз қиласлик, (13.8) шартни ҳисобга олмай счилган масалада бирор ўзгарувчи-

ни қиймати бутун сондан иборат бўлмасин, у ҳолда соддалик учун индексни ташлаб юборсан, мос тенглама қўйидаги кўринишда бўлади.

$$x = a_0 + \sum_{j \in J} a_j (-x_j). \quad (13.9)$$

Бу срда J жадвал юқорисида ёзилган ўзгарувчиларнинг индекслари тўплами.

Маълумки, a соннинг бутун қисми деб, a дан катта бўлмаган энг катта бутун сонга айтилади ва $[a]$ орқали белгиланади. Масалан: $[2,6] = 2, [-1,3] = -2$. Ушбу $f = a - [a]$ қиймат a сонини каср қисми дейилади. (13.9) тенгламада иштирок этаётган озод ҳад ва коэффициентлардан қўйидаги каср қисмларини ҳосил қиласиз

$$f_0 = a_0 - [a_0], \quad f_i = a_i - [a_i], \quad i \in J.$$

1-теорема. Агар $x = (x_1, \dots, x_{n+m})$ (13.5) - (13.8) масаланинг жоиз счими бўлса, у ҳолда қўйидагича аниқланган S ўзгарувчи

$$S = -f_0 + \sum_{j \in J} f_j x_j, \quad (13.10)$$

манфий эмас ҳамда бутун бўлади.

Исботи. Аввал биз S ни бутунлигини исботлайлик. (13.9)тenglikdan

$$x = [a_0] + f_0 + \sum_{j \in J} \{[a_j] + f_j\} (-x_j)$$

ни ҳосил қиласиз. Бундан элементар алмаштиришлар ёрдамида қўйидаги тенгликка келамиз

$$S = -x + [a_0] + \sum_{j \in J} [a_j] (-x_j)$$

Бутун қисмнинг аниқланиши ва теорема шартига асосан бу тенгликни ўнг қисми бутун, демак S ҳам бутун.

Энди S нинг манфий эмаслигини кўрсатайлик. Бунинг учун тескарисини фараз қиласиз, яъни $S < 0$ бўлсин. Каср қисмларнинг аниқланишига асосан $0 \leq f_0, f_i < 1$ ва x_i лар (13.7) шартни қаноатлантиришини назарга олсан, унда қўйидаги

$$-1 < f_0 + \sum_{j \in J} f_j x_j < 0$$

тенгсизлик келиб чиқади. Бундан $-1 < S < 0$, яъни S бутун эмас. Бу юқоридаги тасдиққа зиддир, демак $S \geq 0$.

Шу билан теорема тұла исбот бўлди.

Алгоритм давомида (13.10) тенгламага мос сатр жадвал тагига ёзилади ва у ҳал қилувчи сатр сифатида олинади, чунки у базис ўзгарувчи бўлиб, манфий – f_0 қийматта эга. Кейинги итерацияда у нобазис ўзгарувчи бўлиб, ҳал қилувчи сатр $S=(-1)(-S)$ айниятта айланниб ҳолади ва кейинчалик у ташлаб юборилади. (10) тенгламадаги S Гомори ўзгарувчиши деб аталади. Агар жоиз ечимлар түшлами чегараланган соҳадан иборат бўлса, алгоритм чекли бўлади. Алгоритм қўйидаги қадамлардан иборат бўлади.

1. Худди чизиқли программалаш масаласи каби (13.5) - (13.7) масала симплекс - ёки иккиланма симплекс методи билан ечилсин. Агар $a_{i0} \geq 0, i=1,\dots,n+m; a_{0j} \geq 0, j=1,2,\dots,n$ бўлса, оптималь ечим топилган бўлади. (охирги жадвалда $\alpha_j > 0, j=1,2,\dots,n$ бўлишилгини ҳам талаб қиласиз).

2. Агар $a_{i0} (i=1,\dots,n+m)$ ларни барчаси бутун бўлса (5)-(8) масала ечилган бўлади, акс ҳолда, каср сонга мос келган сатр ҳосил қиласидан сатр деб олинниб, (13.9) тенглама тузилади ва у жадвал тагига ёзил қўйилади. Бу билан жадвал тўғри жоизмас бўлиб, иккиланма жоиз бўлиб қолаверади. Кейин, охирги сатрни ҳал қилувчи сатр сифатида, иккиланма симплекс-метод билан бу масала ечилади. 1,2 қадамлар озод ҳадлар устунида бутун сонлар ҳосил бўлгунга қадар қайтарилади (агар a_{∞} бутунмас сондан иборат бўлса, 0-сатр ҳам ҳосил қиласидан сатр сифатида ҳам олиниши мумкин).

Энди циклик алгоритм ёрдамида қўйидаги мисолни ечайлик. Мисол. қўйидаги бутун сонли чизиқли программалаш масаласи берилган бўлсин

$$\begin{aligned}x_0 &= 7x_1 + 9x_2 \rightarrow \max, \\-x_1 + 3x_2 &\leq 6, \\7x_1 + x_2 &\leq 35, \\x_1, x_2 &\geq 0 - \text{бутун.}\end{aligned}$$

Тенгизликларни чап томонга мос равишда $x_3, x_4 \geq 0$ ларни кўшиб, диагонал кўринишга келтирамиз

$$\begin{aligned}
 x_0 &= -7(-x_1) - 9(-x_2), \\
 x_1 &= -(-x_1), \\
 x_2 &= -(-x_2), \\
 x_3 &= 6 - (-x_1) + 3(-x_2), \\
 x_4 &= 35 + 7(-x_1) + (-x_2), \\
 x_1, x_2, x_3, x_4 &\geq 0, \\
 x_1, x_2, x_3, x_4 &\text{ - бутун}
 \end{aligned}$$

Алгоритмга асосан аввал x_1, x_2, x_3, x_4 ларни бутунлигини талаб қил-
масдан симплекс метод билан ечамиз. Бунинг учун 1-жадвални тузиб,
унга симплекс методни құлласақ 3-жадвалдаги $x_1 = \frac{3}{2}, x_2 = \frac{7}{2}$ оптималь
ечимга эга бўламиз.

	1-жадвал		
	1	$-x_1$	$-x_2$
x_0	0	-7	-9
$x_1 =$	0	-1	0
$x_2 =$	0	0	-1
$x_3 =$	6	-1	3
$x_4 =$	35	7	1

	2-жадвал		
	1	$-x_1$	$-x_2$
	18	-10	3
	0	-1	0
	2	-1/3	1/3
	0	0	-1
	33	22/3	-1/3

	3-жадвал		
	1	$-x_1$	$-x_2$
	63	15/11	28/11
	9/2	3/22	-1/22
	7/2	1/22	7/22
	0	0	-1
	0	-1	0
	-1/2	-3/22	-21/22

3-жадвалда ўзгарувчи $x_1 \left(= \frac{9}{2} \right)$ каср ечимга эга, шунинг учун бу сатр

ҳосил қиласынан сатр деб олинади ва бу сатр элементларини каср қисми
ёрдамида янги сатр тузилади. Бу янги сатр ҳал қилувчи сатр бўлиб хиз-
мат қиласы. Ҳал қилувчи устун топилиб иккисинни симплекс метод ёрда-
мида кейинги 4-жадвалга ўтилади. Бунда x_0 жойлашган сатрнинг бирин-
чи элементи каср сондан иборат бўлганлиги учун бу сатр ҳосил қиласы
сатрdir. Яна янги сатр қўшилиб, у ҳал қилувчи сатр бўлиб хизмат
қиласы ва ҳоказо. Бу жараён озод ҳадлар устунида бутун сонлар пайдо
бўлгунча давом эттирилади, ёки бундай ечим йўқлиги кўрсатиласиди. Бу
масалада 5-жадвалда $x_1 = 4, x_2 = 3$ оптималь ечимга эга бўламиз, мақсад
функцияянинг қиймати эса $x_0 = 55$ га teng бўлади.

	4-жадвал		
	1	$-x_i$	$-s_j$
$x_0 =$	185/3	1	8/3
$x_1 =$	95/21	1/7	-1/21
$x_2 =$	10/3	0	1/3
$x_3 =$	11/21	1/7	-22/21
$x_4 =$	0	-1	0
$s_5 =$	-2/3	0	-2/3

	5-жадвал		
	1	$-s_i$	$-s_j$
$x_0 =$	55	5/2	2
$x_1 =$	4	1	-1
$x_2 =$	3	-1/2	1
$x_3 =$	1	5/2	-4
$x_4 =$	4	-13/2	26/5

2. Тұла бутун сонли метод

Бу методнинг тұла бутун сонли деб аталишига сабаб, агар башланғич жадвал элементлари бутун сонлардан иборат бўлса, кейинги итерация жадвали элементлари ҳам бутун сонлардан иборат бўлади. Башланғич жадвал иккиланма жоиз бўлса, кейинчалик ҳам бу хосса сақлашиб қолади. Агар a_{i0} ($i = 1, 2, \dots, n+m$) ларнинг барчаси манфий мас бўлмаса, масала ечишган бўлади. Акс ҳолда, ҳал қилувчи элемент - 1 ёслган янги ҳал қилувчи сатр тузилади ва иккиланма симплекс метод ёрдамида янги жадвалга ўтилади. Бу ерда ҳосил қиласидаган сатр сифатида энг кичик индексли $a_{i0} < 0$ ($i = 1, 2, \dots, n+m$) олинади.

Бизга қўйидаги БСЧП масаласи берилган бўлсин:

$$\begin{aligned} x_0 &= a_{00} + \sum_{j=1}^n a_{0j} (-x_j) \rightarrow \max, \\ x_i &= -(-x_j), j = 1, 2, \dots, n, \\ x_{n+1} &= a_{n+10} + \sum_{j=1}^n a_{n+1j} (-x_j), \end{aligned} \tag{13.11}$$

$$x_{n+m} = a_{n+m0} + \sum_{j=1}^n a_{n+mj} (-x_j), \tag{13.12}$$

$$x_j \geq 0, j = 1, 2, \dots, n+m, \tag{13.13}$$

$$x_j, j = 1, 2, \dots, n+m - бутун. \tag{13.14}$$

Фараз қиласидаги

$$x = a_0 + \sum_{j \in J} a_j (-x_j) \tag{13.15}$$

бирор бүлмаган сатрга мос индекссиз ёзилган тенглама бўлсин (бу ерда J базис ўзгарувчиларнинг индекслар тўплами).

Теорема. Фараз қилайлик, λ бирор мусбат сон булиб, (13.15) тенгламадаги $x, x_j (j \in J)$ лар манфиймас, бутун бўлишсин. У ҳолда

$$S = \left[\frac{a_0}{\lambda} \right] + \sum_{j \in J} \left[\frac{a_j}{\lambda} \right] (-x_j) \quad (13.16)$$

тенглик билан аниқланган S манфиймас ва бутун бўлади.

Исбот. S ни бутунлиги соннинг бутун қисмини аниқланиши ва $x_j (j \in J)$ ларни бутунлигидан келиб чиқади. Манфий эмаслигини кўрсатиш учун тескарисини фараз этайлик, яъни $S < 0$, у ҳолда S нинг бутунлигидан $S \leq -1$ эканлиги келиб чиқади.

Шунингдек (13.5) тенгламадан ушбуга эга бўламиз

$$\frac{x}{\lambda} = \frac{a_0}{\lambda} + \sum_{j \in J} \frac{a_j}{\lambda} (-x_j)$$

ски

$$\frac{x}{\lambda} + \sum_{j \in J} f_j x_j = f_0 + S, \quad (13.17)$$

бу ерда

$$f_j = \frac{a_j}{\lambda} - \left[\frac{a_j}{\lambda} \right], j \in \{0\} \cup J. \quad (13.18)$$

(13.17) ва (13.18) тенгликлардан қўйидаги тенгсизликни ҳосил қиласиз

$$\frac{x}{\lambda} + \sum_{j \in J} f_j x_j \leq f_0 - 1 < 0.$$

Лекин бундай бўлиши мумкин эмас, чунки чап томондаги биринчи ифода мусбат. Бу зиддият теоремани исботлайди.

Бошлангич жадвал иккиланма жоиз бўлиши керак, агар бу шарт бажарилмаса, янги

$$x_{n+m+1} = M - x_1 - x_2 - \dots - x_n$$

сатр қўшиш билан худди циклик алгоритмдаги каби иккиланма жоиз жадвалга ўтишимиз мумкин (бу ерда M - етарлича катта сон). Энди алгоритмни бевосита баён қилишга ўтамиш:

1. Бошлангич жадвал элементлари бутун сонлардан иборат ва иккиланма жоиз жадвал бўлсин;

2. $a_{i0} < 0$ ($i = 1, \dots, n+m$) шартни қаноатлантирувчи энг кичик индексли V -сатр танлаб олинсин, бу сатр ҳосил қиласыган сатр булади (агар $a_{i0} \geq 0, i = 1, 2, \dots, n+m$ бўлса, у ҳолда масала счилган бўлади);

3. Мусбат λ танлаб олинсин (уни танлаш шарти қўйида келтирилиган) ва жадвал тагига қўйидаги тенгламага мос сатр ёзисин

$$S = \left[\frac{a_{v0}}{\lambda} \right] + \sum_{j \in J} \left[\frac{a_{vj}}{\lambda} \right] (-x_j).$$

Бу сатр ҳал қилувчи сатр бўлиб хизмат қиласи;

4. Иккиланма симплекс метод билан кейинги жадвалга ўтилсин, охирги қўшимча сатр ўчирилсин ва 2-қадамга қайтиб ўтилсин.

Энди λ сонини танлаш шартини келтирайлик:

а) ҳал қилувчи элемент - 1 га тенг бўлиши керак, яъни

$$\left[\frac{a_{vj}}{\lambda} \right] = -1;$$

б) a_v устун лексикографик маънода мумкин қадар камайсин.

Устун кейинги ўтилган жадвалда

$$a_0 + \left[\frac{a_{v0}}{\lambda} \right] a_i$$

га тенг бўлиб қолади (i - ҳал қилувчи устун), демак λ қанчалик кичик бўлса бу, a_v устуннинг лексикографик маънода камайиши тез бўлади.

а), б) шартларни қаноатлантирувчи λ ни танлаш қойдаси қўйидаги чабулади;

1) фараз қилайлик v - ҳосил қиласыган сатр бўлсин;

2) $a_{vj} < 0$ га мос келган a_v векторлар ичida лексикографик маънода минимум бўлган вектор a , бўлсин ($a_{vj} \geq 0$ барча j ларда бўлса, у ҳолда масаланинг счими йўқ);

3) μ_i сон $a_{vj} < 0$ га мос $a_v < \frac{a_{v0}}{\mu_i}$ шартни қаноатлантирувчи энг катта, бутун мусбат сон бўлсин;

4) μ_i ларга мос λ , лар қўйидаги

$$\lambda_i = -\frac{a_{vj}}{\mu_i}$$

тенглик билан аниқлансин;

5) λ сони λ , ларни энг каттасига тенг қилиб олинсин, яъни

$$\lambda = \max_i \lambda_i$$

j

Мисол. Қуйидаги БСЧП масаласи қаралаёттан бұлсın

$$x_0 = -2x_1 - 5x_2 - x_3 \rightarrow \max, \quad (13.19)$$

$$3x_1 + 4x_2 + x_3 \geq 5,$$

$$7x_1 + 2x_2 + 5x_3 \geq 18, \quad (13.20)$$

$$10x_1 + 5x_2 + 12x_3 \geq 26,$$

$$x_1, x_2, x_3 \geq 0 - \text{бұтун.} \quad (13.21)$$

(13.20) тенгсизликтернің томонига $x_4, x_5, x_6 \geq 0$ ларни мос равища да күшиб диагонал құрнишга көлтирамыз:

$$x_0 = 2(-x_1) + 5(-x_2) + (-x_3) \rightarrow \max, \quad (13.19')$$

$$x_i = -(-x_i), i = 1, 2, 3,$$

$$x_4 = -5 - 3(-x_1) - 4(-x_2) - (-x_3),$$

$$x_5 = -18 - 7(-x_1) - 2(-x_2) - 5(-x_3), \quad (13.20')$$

$$x_6 = -26 - 10(-x_1) - 5(-x_2) - 12(-x_3),$$

$$x_i \geq 0, i = 1, 2, \dots, 6 - \text{бұтун.} \quad (13.21')$$

Бошланғич жадвал қуйидаги құрнишда бұлады

	1	$-x_1$	$-x_2$	$-x_3$
$x_0 =$	0	2	5	1
$x_1 =$	0	-1	0	0
$x_2 =$	0	0	-1	0
$x_3 =$	0	0	0	-1
$x_4 =$	-5	-3	-4	-1
$x_5 =$	-18	-7	-2	-5
$x_6 =$	-26	-10	-5	-12
$s_i =$	-2	-1	-2	-1

	1	$-x_1$	$-x_2$	$-x_3$
$x_0 =$	-2	1	3	1
$x_1 =$	0	-1	0	0
$x_2 =$	0	0	-1	0
$x_3 =$	2	1	2	-1
$x_4 =$	-3	-2	-2	-1
$x_5 =$	-8	-7	8	-5
$x_6 =$	-2	2	19	-12
$s_i =$	-2	-1	-1	-1

Бу жадвал иккilenама жоиз жадвал бұлиб, x_i жойлашган сатр биринчи элементтері (x_i қыйматы) манфий, шунинг учун ү қосыл қиладын сатр бұлады. Бу сатрнинг барча элементлари манфий сонлардан иборат бұлғанлығы учун, $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ векторларнинг лексикографик минимумими- ни топамиз, бу α_3 вектордир.

Куйидаги

$$\alpha_3 < \frac{\alpha_j}{\mu_j}, j = 1, 2,$$

шартдан энг катта мусбат, бутун μ , сонларни аниқтаймиз:

$\mu_1 = 1, \mu_2 = 4, \mu_3 = 1$. Энди $\lambda_0 = -\frac{a_{ij}}{\mu_i}$ тенглик ёрдамида λ , ларни топамиз: $\lambda_1 = 3, \lambda_2 = 1, \lambda_3 = 1$, демек $\lambda = 3$.

Шу $\lambda = 3$ ёрдамида янги чегара ҳосил қылыш жадвал тагига ёзигүйемиз. Бу янги сатр ҳал қылувчи сатр бўлиб хизмат қиласи. α_3 устун эса ҳал қылувчи устун, уларнинг кесишган жойдаги элемент - 1 ҳал қылувчи элементидир. Бу ҳал қылувчи элемент ёрдамида кейинги 2-жадвалга ўтамиз. Бу 2-жадвалда ҳам x_4 сатр ҳосил қиласидан сатрдир. Бу сатрнинг барча элементлари манфий, шунинг учун $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ векторлардан лексикографик маънода минимумини топамиз, у α_1 вектордир.

$$\alpha_1 < \frac{\alpha_j}{\mu_j}, j = 2, 3$$

шартдан μ_2, μ_3 ларни аниқтаймиз: $\mu_2 = 3, \mu_3 = 1, \lambda$, ларни $\lambda, = -\frac{a_{4j}}{\mu_j}$ тенгликдан топсак: $\lambda_1 = 2, \lambda_2 = \frac{2}{3}, \lambda_3 = 1$ келиб чиқади, демек $\lambda = 2$. Бу $\lambda = 2$

ёрдамида S_2 ҳал қылувчи сатрни тузамиз. Кейинги жадвалларда ҳам олдинги жараённи давом эттирасак, 6-итерациядан сўнг тўғри жоиз жадвалга эга бўламиз. Яъни, берилган масаланинг оптималь счими: $x_1 = 2, x_2 = 0, x_3 = 1$, мақсадфункциянинг қиймати эса $x_0 = -5$ бўлади.

6-жадвал

	1	$-x_3$	$-x_2$	$-x_4$
$x_0 =$	-5	1	3	0
$x_1 =$	2	-2	2	1
$x_2 =$	0	0	-1	0
$x_3 =$	1	3	-2	-2
$x_4 =$	2	-3	0	1
$x_5 =$	1	1	2	-3
$x_6 =$	6	16	-9	-14

3. Тұғри алгоритм

Бу алгоритмнинг «тұғри» дейилишига сабаб, биз ҳар бир итерацияда тұғри жоиз жадвалға эга бўламиз. Яъни, ҳисоблаш давомида ҳар вақт масаланинг тақрибий ечимини олишимиз мумкин бўлади.

Тўла бутун сонли алгоритмда асосан, иккиланма симплекс метод ишлатилиб, ҳал қилувчи элемент - 1 га тенг бўлган бўлса, бу алгоритмда симплекс метод ишлатилгач, ҳал қилувчи элемент 1 га тенг бўлади. Куйидаги БСЧП масаласини кўрайлик:

$$x_0 = a_{00} + \sum_{j=1}^n a_{0j} (-x_j) \rightarrow \max, \quad (13.22)$$

$$x_{n+1} = a_{n+10} + \sum_{j=1}^n a_{n+1j} (-x_j), \quad (13.23)$$

$$x_{n+m} = a_{n+m0} + \sum_{j=1}^n a_{n+mj} (-x_j), \quad (13.24)$$

$$x_i = -(-x_i), i = 1, 2, \dots, n, \quad (13.24)$$

$$x_j \geq 0, j = 1, 2, \dots, n+m, \quad (13.24)$$

$$x_j, j = 1, 2, \dots, n+m - бутун, \quad (13.25)$$

бу ерда: a_{00} , a_{ij} ва a_{n+mj} лар бутун, манфий мас.

Фараз қиласайлик, симплекс-жадвалда ү ҳал қилувчи сатр,

/ ҳал қилувчи устун бўлсин, яъни

$$\frac{a_{v0}}{a_{vl}} \leq \frac{a_{l0}}{a_{ll}}$$

тенгсизлик барча мусбат a_{ij} лар учун ўринли. Куйидаги қўшимча

$$S = \left[\frac{a_{v0}}{a_{vl}} \right] + \sum_{i \in J} \left[\frac{a_{vi}}{\lambda} \right] (-x_i) \quad (13.26)$$

тenglamani тузайлик, agar $\lambda = a_{vl}$ деб, ундан ҳал қилувчи сатр сифатида фойдалансак, ҳал қилувчи элемент 1 га тенг бўлади. Бу эса кейинги жадвални бутун элементлилигини сақлаб қолади. Агар $\left[\frac{a_{v0}}{a_{vl}} \right] = 0$ бўлса, равшанки, мақсад функциянинг қиймати ҳам, ечим ҳам ўзгармайди.

Бу эса алгоритмнинг чегараланғанлыгини таъминламаслиги мумкин. Бу худди ЧП даги чексиз қадамли масалаларга олиб келади. Лекин ЧП да ўзгарувчилар, чегаралар сони чекли эканлигидан фойдаланиб, чексиз қадам бұла олmasлик күрсатилади. БСЧП да эса, ҳар сафар янги чегара-ланғанлыгини бошқача йўл билан күрсатиш керак бўлади.

Бир жадвалдан кейингисига ўтиш ўтиш цикли деб коритилади, ўтиш циклини стационар цикл деб айтамиз, агар $0 \leq a_{v_0} < a_N$ бўлса, ўтувчи цикл деб айтамиз, агар $0 \leq a_N < a_{v_0}$ бўлса. Агар цикл ўтувчи бўлса, у ҳолда, $a_{v_0} \leq -1$ бўлғанлиги учун мақсад функциянинг қиймати камида бир бирликка ошади. Демак, чегараланган мақсад функцияда, чекли қадамдан кейин биз оптимал ечимга келамиз.

Шундай қилиб, асосий муаммо стационар цикллар сони чегаралан-ган эканлигига булиб, буни күрсатиш учун биз ўтиш ва стационар циклларни фарқламасдан курамиз. Алгоритмнинг чегараланғанлыгини таъминлаш учун қуйидаги уч ўзгартришни киритиш керак:

- 1) бошланғич жадвалга янги қўшимча сатр қўшиб ёзилади;
- 2) ҳал қилувчи устун янги қоида асосида танлаб олинади;
- 3) ҳосил қиладиган сатр ҳам қуйида берилган қоида бўйича олина-ди.

Жадвалга қўшиб ёзиладиган янги сатр

$$x_L = a_{L0} + \sum_{j=1}^n (-x_j) \quad (13.27)$$

куринишда булиб, a_{L0} бутун сон шундай танлаб олинадики, (13.23)-(13.25) шартларни қаноатлантирувчи иктиёрий жоиз ечимнинг нобазис x_i ($i = 1, 2, \dots, n$) ларнинг қийматида x_L манфиймас, бутун булиб қолиши керак. Бу L - сатр ҳал қилувчи устунни танлашда муҳим роль ўйнайди. a_N (13.27) тенгламадаги бирор итерациядан кейин j - устунга мос келган коэффициентни билдирсинг. Ҳар бир α , вектор учун янги r , вектор қуйида-гича аниқланади:

$$r_j = \left(\frac{a_{0j}}{a_{2j}}, \frac{a_{(n+1)j}}{a_{Lj}}, \dots, \frac{a_{(n+m)j}}{a_{Lj}} \right). \quad (13.28)$$

Мусбат a_{Lj} ларга мос r , векторларнинг лексикографик минимуми r , бўлсин, унда l - ҳал қилувчи устун булиб хизмат қилади.

Энди ҳосил қиласынан сатрни анықтаймиз. Бунинг учун уни танлаш усулини көлтирамиз, у алгоритмнинг чегараланғанлыгини таъминлады.

Танлаш усули. Бирор сатр көлтириладын сатр сифатида олиниси мүмкін, агар у танланған сатр і учун бирор чекли итерациядан кейин $a_{il} \leq a_{i0}$ тенгсизлик бажарылса (бу тенгсизликтарнинг барчаси биттә жадвалда бажарылыш шарт эмас).

Бу усулиң қаноатлантирган иктиерий қоиданы жоиз қоида деб атайды. Бундай жоиз қоидалар күп бўлиб, қуйида шулардан биттаси көлтирилган.

Фараз қиласынан ушбу

$$S = \left[\frac{a_{v0}}{a_{vl}} \right] + \sum_{l \in J} \left[\frac{a_{vj}}{a_{vl}} \right] (-x_i) \quad (13.29)$$

янги чегара ҳосил қилинган бўлсин. Жадвалнинг тўғри жоизлигини сақлаб қолиш учун, ҳосил қиласынан сатр қўйидагича танлаб олиниси керак:

$$0 \leq \left[\frac{a_{v0}}{a_{vl}} \right] \leq \theta_l, \quad (13.30)$$

бу ерда

$$\theta_l = \min_{a_{ll} > 0} \frac{a_{i0}}{a_{ll}}.$$

Биз $V(l)$ рәвали (13.30) шартни қаноатлантирадиган V сатрлар тўпламини белгилаймиз.

Энди $V(l)$ дан ҳосил қиласынан сатрни танлаб олишни кўриб чиқамиз. Аниқки, агар ўтиш цикли бўлса, $\theta_l \geq 1$, яъни $a_{ll} \leq a_{i0}$ барча i лар учун бажарилади. Шунинг учун, стационар циклни кўрамиз унда $\theta_l < 1$ бўлади.

Қўйидаги

$$V(l) = \left\{ i : 0 \leq \frac{a_{i0}}{a_{ll}} < 1 \right\}$$

белгилашни киритамиз.

Алгоритмни бевосита көлтиришдан аввал жоиз қоидани көлтирайлик.

Қоңда. а). Фараз қилайлик $V_p(l)$ p -чи итерацияда ҳосил бүлгән түпламни билдирсін ва уни элементлар сони биттадан ортиқ бүлсін:

$$V_p(l) = \{v_1, v_2, \dots, v_{k+2}\}$$

У ҳолда $V(\in V_p(l))$ сатр ҳосил қиладиган сатр сифатыда олинади, агар v -сатр $V_1(l), \dots, V_p(l)$ түпламларда қолған V , элементларга нисбатан аввал пайдо бүлиб ва кейинги түпламларнинг барчасыда иштирок этиб келганды; бүлсін;

б) аввал а) да олинган v -сатр, $v \in V(l)$ бүлгүнга қадар олинаверади, агар $V \notin V(l)$ бүлса а) га ўтилади.

Энді тұғри методнинг алгоритмини көлтирамиз.

1. Башланғич жадвалга

$$x_L = a_{L0} + \sum_{j \in J} (-x_j)$$

сатр құшилсін. Бу ерда a_{L0} мусбат, бутун сон шундай тәнлаб олинади, (13.23)-(13.25) ни қаноатлантирувчи ихтиерий жоиз ечимнинг нобағасы x_1, x_2, \dots, x_n қийматларыда $x_i \geq 0$ - бутун бүлиши керак.

2. Оптимальлік шарты текширилсін: агар $a_{ij} \geq 0$ барча ($\in J$) лар учун бүлса, масала ешилған бүлади, акс ҳолда 3 га ўтилсін.

3. $a_{ij} > 0$ га мос келувчи r , векторларнинг лексикографик минимумы r , топилсін, бу устун ҳал қилувчи устун бүлади.

4. Қуидаги

$$V(l) = \left\{ i : 0 \leq \left[\frac{a_{i0}}{a_{ii}} \right] \leq \theta \right\}$$

түпламдан жоиз қоңда асосида қал қилувчи сатр тәнлаб олинсін.

5. Қуидаги

$$S = \left[\frac{a_{v0}}{a_{vv}} \right] + \sum_{j \in J} \left[\frac{a_{vj}}{a_{vv}} \right] (-x_j)$$

тенгламаға мос сатр жадвал тағига езилсін.

6. α_1 ҳал қилувчи устун ва охирғи сатр ҳал қилувчи сатр деб олиніб, кейинги жадвалга ўтилсін.

7. Охирғи сатр ташлаб юборилсін ва 2 га ўтилсін.

Юқорида айтылғанға асосан, башланғич жадвал тұғри жоиз бүлиши керак. Бундан келиб чиқадыки, алгоритм самарадор ишлаши учун

мумкин қадар «яхши» базис ечимни аниқлаш керак бўлади. Кўпгина, татбиқий масалаларда бу «яхши» ечим маълум бўлади ёки уни аниқлаш мумкин бўлади.

Энди тўғри алгоритм учун сонли мисол кўрамиз.

Мисол. Кўйидаги БСЧП масаласи одатдагидек диагонал ҳолга келтирилган бўлсин

$$\begin{aligned}x_0 &= x_1 + x_2 + x_3 \rightarrow \max, \\x_4 &= 22 + 2(-x_1) - (-x_2) + 22(-x_3) \\x_5 &= 6 + 2(-x_1) - (-x_2) + 6(-x_3), \\x_6 &= 2 + 2(-x_1) - 5(-x_2) + 2(-x_3), \\x_1 &= -(-x_1), \\x_2 &= -(-x_2), \\x_3 &= -(-x_3), \\x_1, x_2, \dots, x_7 &\geq 0, \\x_1, x_2, \dots, x_7 &\text{ - бутун,}\end{aligned}$$

кўшимча чегарани қўйидагича киритамиз:

$$x_L = 10 - x_1 - x_2 - x_3$$

у ҳолда, бошлангич жадвал қўйидаги куриниша бўлади.

	1	$-x_1$	$-x_2$	$-x_3$	
$x_0 =$	0	-1	-1	-1	
$x_4 =$	22	2	7	22	
$x_5 =$	6	2	-1	6	
$x_6 =$	2	2	-5	2	
$x_7 =$	1	-4	1	1	
$x_1 =$	0	-1	0	0	
$x_2 =$	0	0	-1	0	
$x_3 =$	0	0	0	-1	
$x_L =$	10	1	1	1	
$s_j =$	1	1	-3	1	

	1	$-x_1$	$-x_2$	$-x_3$	
1	1	1	-4	0	
20	2	-2	13	20	
4	-2	5	4		
0	-2	1	0		
5	4	-11	5		
1	1	-3	1		
0	0	-1	0		
0	0	0	-1		
0	-1	4	0		
0	-2	1	0		

α_1 вектор лексикографик маънода минимум, демак 1-устун ҳал қилувчи устун бўлиб хизмат қиласди. $\frac{a_{10}}{a_{il}} (a_{il} > 0)$ нисбатнинг энг кичигига

x_6 - сатрда эришилди, у ҳосил қиласдиган сатр бўлади, $V_0(1) = \{6\}$ ҳосил қиласдиган сатр ёрдамида (x_6 - сатр элементларини 2 сонига булиш орқ-

али) ҳал құлувчи сатрни топамиз. Ҳал құлувчи элемент 1 га теңг, симплекс метод билан кейинги жадвалга үтәмиз. Бу жадвалға α_2 устун ҳал құлувчи устун бўлиб, $V_1(2) = \{5, 6\}$, лекин x_6 - сатр олдинги $V_0(1)$ да ҳам иштирок этгандығы учун, яна уни ҳосил құладиган сатр, сифатида оламиз. Бу жоиз қоидадан келиб чиқади.

Бу жараённи давом эттираск 8-жадвалда қуйидаги оптималь счимга эга бўламиз: $x_1 = 4, x_2 = 2, x_3 = 0$

8-жадвал

	1	$-s_7$	$-s_6$	$-x_3$
$x_0 =$	6	1	0	5
$x_4 =$	0	-7	-37	0
$x_5 =$	0	1	-3	0
$x_6 =$	4	5	-7	4
$x_7 =$	15	-1	5	15
$x_1 =$	4	0	1	4
$x_2 =$	2	1	-1	2
$x_3 =$	0	0	0	-1
$x_L =$	4	-1	0	-5

14-§. Комбинаторик методлар

Комбинаторик методларнинг асосий ғояси қуп имкониятлар (ечимлар) түшламидан истиқболли, яъни оптималь счимни ўз ичига олган түшлами ажратиб олишдир. Айрим комбинаторик методларда чизиқли программалаш методлари умуман ишлатилмайди. Бундан ташқари, уларнинг чегараланғандығыни исботлаш шарт эмас, бу куп ҳолларда методдинг ўзидан келиб чиқади.

Методлардан энг куп ишлатиладиган ва мұхим ақамиятта эга бўлгани тармоқлар ва чегаралар методидир. Бу методни 1960 йили Лэнд ва Дойг таклиф этишган бўлиб, кейинчалик унинг күргина маҳсус БСЧП масалаларини ечишда модификациялари топилган. Хусусан тармоқлар ва чегаралар методи қисман БСЧП масаласини ечиш учун ҳам ишлатилиши мумкин.

Бу гуруҳга тегишли методлардан яна бири аддитив алгоритмдир. У буль ўзгарувчили масалаларни ечишда ишлатилади. Бу алгоритм ҳам кетма-кет кўриб чиқишлар сонини камайтириш билан характеризнади.

1. Тармоқлар ва чегаралар методи

Бу алгоритм қисман ва тұла бутун сонли масалаларни ечишда ишилділади. Унинг фояси ҳар сафар масаланы иккита чизиқты программалаш масаласын көлтириш, яғни тармоқлашадыр. Шундан кейин ҳар бир тармоқдаги чизиқты масаланы ечиб маңсад функцияны экстремум қыймати-чегара топилади. Бундай тармоқлаш жараёни бутун сонли оптималь ечим топилишига қадар давом эттирилади. Бизга қуйидаги БСЧП масаласы берилған бўлсин:

$$L(x) = \sum_{j=1}^n a_{0j} x_j \rightarrow \max, \quad (14.1)$$

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} x_j \leq b_i, i = 1, 2, \dots, m, \quad (14.2)$$

$$0 \leq x_j \leq \alpha_j, j = 1, 2, \dots, n, \quad (14.3)$$

$$x_j (j = 1, 2, \dots, n) - \text{бутун.} \quad (14.4)$$

Бундай масалани ечиш учун тармоқлар ва чегаралар методи қуйидаги қадамлардан иборат бўлади:

1. Фараз қилайлик (2), (3) шартлар билан пўлчовли фазода чегараланган, ёпиқ ва қавариқ G_0 соҳа аниқланган бўлсин;

2. G_0 соҳада (1) функцияга максимум қиймат берувчи оптималь ечим топилади. Агар x_0 (4) шартни қаноатлантируса, (1) - (4) масала ечишган бўлади, акс ҳолда кейинги қадамга ўтилсин;

3. $L(x_0)$ ни $\xi(G_0)$ деб белгилансин ва кейинги итерацияга ўтилсин;

Биринчи итерация

1. Оптималь ечим x_0 ни бутунмас компоненти $x_i = x_{i0}$ аниқлансан. G_0 ни қуйидаги усул билан $G_1^{(1)}, G_1^{(2)}$ тўпламларга ажратилсин

$$G_1^{(1)} = \{x \in G_0 : x_i \leq [x_{i0}]\}$$

$$G_1^{(2)} = \{x \in G_0 : x_i \geq [x_{i0}] + i\}$$

2. (1) функциянинг $G_1^{(1)}$ тўпламда оптималь ечими $x_1^{(1)}$ топилсин. (1) функцияни $G_1^{(2)}$ тўпламда оптималь ечими $x_1^{(2)}$ топилсин. Қуйидаги белгилашлар киритилсин:

$$\xi(G_1^{(1)}) = L(x_1^{(1)}), \quad \xi(x_1^{(2)}) - L(x_1^{(2)})$$

3. Оптимальлик шарти текширилсин:

Агар $x_1^{(i)}$ (18.4) шартни қаноатлантириб

$$\xi(G_1^{(i)}) = \max(\xi(G_1^{(i)}), \xi(G_1^{(i)}))$$

бұлса, у ҳолда $x_1^{(i)}$ (41.1)-(14.4) масаланы оптималь ечими, акс ҳолда кейинги итерацияға үтилсін;

$k+1$ - Итерация.

Фараз қылайлык k та итерация бажарылған бўлиб, $G_k^{(i)} - i = 1, 2, \dots, r_k$ тўпламлар ҳосил қилинган бўлсин.

Лекин (1) - (4) масаланинг оптималь ечими топилмаган бўлсин. У ҳолда, қуидаги усул билан $\xi(G_k^{(i)}), i = 1, 2, \dots, r_k$, лар ёрдамида истиқболли тўплам $G_k^{(v)}$ аникланади.

$$\xi(G_k^{(v)}) = \max_{1 \leq i \leq r_k} \xi(G_k^{(i)})$$

1. $G_k^{(v)}$ тўпламни тармоқлаш учун $x_i^{(v)}$ ечимдан бутун бўлмаган компонент танлаб олинниб, қуидаги тўпламлар тузилади

$$G_{k,1}^{(v)} = \{x \in G_k^{(v)} : x_i \leq [x_{i,0}]\}$$

$$G_{k,2}^{(v)} = \{x \in G_k^{(v)} : x_i \geq [x_{i,0}] + 1\}$$

2. Мақсад функция (14.1) нинг $G_{k,j}^{(v)}, j = 1, 2$ тўпламда максимал қиймати ва оптималь ечими топилсін:

$$\xi(G_{k,1}^{(v)}) = L(X_{k,1}^{(v)}), \xi(G_{k,2}^{(v)}) = L(X_{k,2}^{(v)})$$

$$X_{k,1}^{(v)}, X_{k,2}^{(v)}.$$

3. Оптимальлик шарти текширилсін:

Агар $X_{k,l}^{(v)}$ - (14.4) шартни қаноатлантырыса, $G_{k,l}^{(v)}$ тўплам кейинчалик тармоқланмайды ва у фиксирулаб қуиллади. Бундан ташқари

$$z(x_k^{(v)}) = \max_{1 \leq i \leq r_k} z(x_i^{(v)})$$

тенглик барча охирги $G_k^{(i)}$ тўпламлар учун бажарылса, $X_{k,j}^{(v)}$ оптималь ечим бўлади, яъни масала ечилган бўлади. Акс ҳолда, тармоқлаш итерацияси давом эттирилади.

Алгоритмни чеклилигини (3) шарт таъминлайди. Шу билан бирга алгоритмдан кўриниб турибдики, n_1 сони қанчалик кичик бўлса, итерациялар сони ҳам шунчалик кам бўлади. Яна шуни таъкидлаш керакки, $x_i \leq [x_{i,0}]$ ёки $x_i \geq [x_{i,0}] + 1$ чегаралар янги чегаралар бўлиб, соҳани кичрайтиради ва шу билан бирга ҳосил бўлган янги масалаларни ечиш

учун аввалги жадваллардан фойдаланиш мүмкін. Бұнинг учун яңғы чегарага мос сатр жадвал охирига құшиб ёзилади.

Тармоқтар ва чегаралар методи айниқса, бутун сонли чизикүли программалаш масалаларини ечишда самарадор методлардан ҳисобла-нади. Чunksи, бу ҳолда тармоқланиш сони кам булып, оптималь ечимга тезроқ келинади. (14.3) күринищдаги чегараларни қуйидаги құшимча масалаларни ечиш орқали топиш мүмкін.

$$x_i \rightarrow \max, \quad (1')$$

$$\sum_{j=1}^n a_j x_j \leq b_i, \quad i = 1, 2, \dots, m, \quad (2')$$

$$x_i \geq 0, \quad i = 1, 2, \dots, n. \quad (3')$$

Бунда $d_i = [x_i^0]_{i=1, \dots, n}$, бўлади, бу ерда $x_i^0, i = 1, 2, \dots, n$, (1') мақсад функциясининг максимал қийматидир.

II бобга оид машиқлар

1. Қуйидаги чизикүли программалаштириш масалаларини нормал күринищда ифодаланг:

a)

$$\begin{array}{l} x_1 + x_2 \rightarrow \max \\ 3x_1 + x_2 \leq 1, \\ 2x_1 - x_2 \leq 2; \end{array}$$

б)

$$\begin{array}{l} x_1 - x_2 - x_3 \rightarrow \max \\ x_1 - 2x_2 + x_3 = 1, \\ x_1 - 4x_2 + x_3 \leq 1, \\ x_1 \geq 0; \end{array}$$

в)

$$\begin{array}{l} x_1 + x_2 + x_3 \rightarrow \min \\ x_1 - x_3 \leq 1, \\ x_2 + x_3 \geq 1, \\ x_1 \geq 0; \end{array}$$

г)

$$\begin{array}{l} x_1 - x_2 + x_3 \rightarrow \max \\ x_1 - x_2 = 0, \\ x_2 \leq 1, \\ x_3 \geq 0; \end{array}$$

д)

$$\underline{x_1 - x_2 \rightarrow \min}$$

$$x_1 \geq 1,$$

$$x_2 \leq 1;$$

е)

$$\underline{x_1 - x_2 - 2x_3 = 3x_4 \rightarrow \min}$$

$$x_1 - x_2 + x_3 + x_4 = 1,$$

$$-x_1 - x_4 \leq 5,$$

$$x_2 + x_3 \geq 10,$$

$$\underline{x_1 \geq 0, x_2 \geq 0, x_3 \geq 0;}$$

ж)

$$\underline{x_1 - x_2 - x_3 - x_4 \rightarrow \min}$$

$$x_1 + x_2 - x_4 \leq 1,$$

$$-x_1 + x_2 + x_4 \leq 1,$$

$$\underline{x_2 + x_3 = 1},$$

$$x_1 \geq 0, x_2 \geq 0;$$

з)

$$\underline{x_2 + x_4 \rightarrow \min}$$

$$-x_1 + 2x_2 + x_3 + x_4 = 1,$$

$$-2x_1 + x_2 + x_3 + x_4 = 2,$$

$$\underline{3x_1 + 2x_4 = 3},$$

$$x_1 \geq 0, x_2 \geq 0, x_4 \geq 0;$$

и)

$$\underline{x_1 - x_2 - x_3 + 10x_4 \rightarrow \max}$$

$$x_1 + x_2 + x_3 + x_4 = 1,$$

$$x_2 + x_3 + x_4 = 1,$$

$$x_3 + x_4 = 1;$$

к)

$$\underline{2x_1 + 3x_2 \rightarrow \min}$$

$$x_1 + 4x_2 \geq 4,$$

$$\underline{\frac{3}{2}x_1 + x_2 \geq 3},$$

$$\underline{x_2 \leq 4},$$

$$x_2 \geq 0;$$

2. Юқоридаги а)-к) чизиқли программалаштириш масалаларини каноник күрнишда ифодаланг.

3. Құйидегі тенгсиліклар системаларининг ечимларидан иборат соҳани геометрик тасвирланғ

а)

$$x_1 + 5x_2 \leq 10,$$

$$3x_1 + 2x_2 \leq 1,$$

$$x_1 - x_2 \leq 7,$$

$$7x_1 - 3x_2 \leq 1;$$

б)

$$x_1 + x_2 \leq 2,$$

$$x_1 + 2x_2 \leq 3,$$

$$x_1 + 3x_2 \leq 4,$$

$$x_1 - x_2 = 0;$$

в)

$$\begin{array}{l} x_1 + x_2 + x_3 \leq 1, \\ x_i \geq 0, i = 1, 3; \end{array}$$

д)

$$\begin{array}{l} x_1 + x_2 \leq 1, \\ x_1 + x_3 \leq 1, \\ x_2 + x_3 \leq 1; \end{array}$$

ж)

$$\begin{array}{l} x_1 + x_2 = 2, \\ x_2 + x_3 = 2, \\ x_1 - x_3 \leq 0, \\ x_2 \geq 0; \end{array}$$

и)

$$\begin{array}{l} x_1 + x_2 + x_3 + x_4 = 4, \\ -x_1 + x_2 + x_3 + x_4 = 3, \\ x_i \geq 0, i = 1, 4; \end{array}$$

г)

$$\begin{array}{l} 0 \leq x_i \leq 1, \\ i = 1, 3; \end{array}$$

е)

$$\begin{array}{l} x_1 + x_2 \leq 1, \\ x_1 - x_3 \leq 1, \\ x_2 + x_3 \leq 1; \end{array}$$

з)

$$\begin{array}{l} x_1 + 2x_2 + x_3 = 4, \\ x_1 - x_3 = 2, \\ x_2 - x_3 = 1, \\ x_2 \geq 0; \end{array}$$

к)

$$\begin{array}{l} x_1 + x_2 + x_3 + x_4 = 4, \\ x_1 - x_2 + x_3 - x_4 = 0, \\ x_i \geq 0, i = 1, 4; \end{array}$$

4. Қуидаги чиынқли программалаштириш масалаларини график усулда ечингі:

а)

$$\begin{array}{l} 2x_1 + x_2 \rightarrow \max \\ x_1 + x_2 \geq 1, \\ 2x_1 + 3x_2 \leq 16, \\ 4x_1 + x_2 \leq 12, \\ x_1 \geq 0, x_2 \geq 0; \end{array}$$

б)

$$\begin{array}{l} x_1 + 2x_2 \rightarrow \max \\ x_1 + x_2 \leq 1, \\ x_1 - x_2 \leq 1, \\ x_1 \geq 0, x_2 \geq 0; \end{array}$$

в)

$$\begin{array}{l} \underline{x_1 + x_2 \rightarrow \min} \\ \underline{0 \leq x_1 \leq 1,} \\ 0 \leq x_2 \leq 2, \\ 0 \leq x_1 + x_2 \leq 3, \\ -1 \leq x_1 - x_2 \leq 0; \end{array}$$

г)

$$\begin{array}{l} \underline{x_1 - x_2 \rightarrow \max} \\ \underline{1 \leq x_1 + x_2 \leq 2,} \\ 2 \leq x_1 - 2x_2 \leq 3, \\ \underline{1 \leq 2x_1 - x_2 \leq 2,} \\ \underline{x_1 \geq 0, x_2 \geq 0;} \end{array}$$

д)

$$\begin{array}{l} \underline{-x_1 + 3x_2 \rightarrow \max} \\ \underline{x_1 - x_2 \leq 2,} \\ x_1 + x_2 \geq 4, \\ \underline{3x_1 + x_2 \geq 6,} \\ x_1 \geq 0 \dots x_2 \geq 0; \end{array}$$

е)

$$\begin{array}{l} \underline{2x_1 + 3x_2 \rightarrow \max} \\ \underline{x_1 + x_2 \leq 18,} \\ x_1 + 2x_2 \leq 24, \\ 0 \leq x_1 \leq 12, \\ 0 \leq x_2 \leq 8; \end{array}$$

ж)

$$\begin{array}{l} \underline{x_1 - x_2 - x_3 \rightarrow \max} \\ \underline{x_1 + x_2 + x_3 = 4,} \\ \underline{x_1 - x_2 + x_3 \leq 2,} \\ x_i \geq 0, i = 1, 3; \end{array}$$

з)

$$\begin{array}{l} \underline{2x_1 + x_2 + x_3 \rightarrow \min} \\ \underline{x_1 + x_2 + x_3 = 4,} \\ x_1 - x_2 + x_3 \leq 2, \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1, 3}; \end{array}$$

и)

$$\begin{array}{l} \underline{x_1 + x_2 + x_3 + x_4 \rightarrow \min} \\ \underline{2x_1 + x_2 - x_3 + x_4 = 3,} \\ -2x_1 + x_2 + x_3 - x_4 = -1, \\ x_i \geq 0, i = 1, 4; \end{array}$$

к)

$$\begin{array}{l} \underline{x_1 + x_2 \rightarrow \max} \\ \underline{x_1 + x_3 = 2,} \\ \underline{x_2 - x_3 + x_4 = 1,} \\ x_i \geq 0, i = 1, 4; \end{array}$$

5. Симплекс метод ёрдамида қуидаги чизиқлы программалаштириш масалалари учун берилған режани базис режа бўлиш-бўлмаслиги ни аниқланг ва қуидаги учта ҳолдан қайси бири ўринли бўлишини аниқланг:

- 1) берилған режа оптималь;
- 2) масала ечимга эга эмас;
- 3) берилған режани «яхшилаш» мумкин.

a)

$$\begin{array}{l} -x_1 + 2x_2 - x_3 \rightarrow \max \\ \hline x_1 - x_2 + 2x_3 = 0, \\ x_1 + x_2 + 5x_3 = 2, \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1, 3}, \\ x = (1, 1, 0) \end{array}$$

b)

$$\begin{array}{l} -x_1 + 2x_2 + 4x_3 \rightarrow \max \\ \hline x_1 - x_2 - x_3 = 1 \\ x_1 + x_2 + x_3 = 3 \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1, 3} \\ x = (2, 1, 0) \end{array}$$

d)

$$\begin{array}{l} x_1 + x_2 + x_3 \rightarrow \max \\ \hline -2x_1 + x_2 + x_3 = 4, \\ -x_1 + 2x_2 - x_3 = -1, \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1, 3}, \\ \bar{x} = (0, 1, 3) \end{array}$$

6. Қуийдаги масаларни дастлабки x_0 режадан фойдаланиб симплекс метод ёрдамида ечинг:

a)

$$\begin{array}{l} x_1 - 2x_2 + x_3 \rightarrow \max \\ \hline x_1 + 4x_2 + x_3 = 5, \\ x_1 - 2x_2 - x_3 = -1, \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1, 3}, \\ x_0 = (1, 1, 0) \end{array}$$

б)

$$\begin{array}{l} x_1 + 2x_2 - 5x_3 \rightarrow \max \\ \hline x_1 - 3x_2 + 11x_3 = -9 \\ 3x_1 - x_2 + 9x_3 = 5 \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1, 3} \\ x = (3, 4, 0) \end{array}$$

г)

$$\begin{array}{l} x_1 + 4x_2 - 7x_3 \rightarrow \max \\ \hline x_1 - x_2 + 7x_3 = 1, \\ x_1 - 2x_2 + 10x_3 = 0, \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1, 3}, \\ \bar{x} = (2, 1, 0) \end{array}$$

е)

$$\begin{array}{l} x_1 + 2x_2 - x_3 + x_4 \rightarrow \max \\ \hline 2x_1 + 3x_2 + x_3 + x_4 = 6, \\ x_1 + 2x_3 + x_4 = 4, \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1, 4}, \\ \bar{x} = (2; 0; 0; 2) \end{array}$$

б)

$$\begin{array}{l} x_1 + x_2 + x_3 \rightarrow \max \\ \hline -x_1 + x_2 + x_3 = 2, \\ 3x_1 - x_2 + x_3 = 0 \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1, 3} \\ x_0 = (0, 1, 1) \end{array}$$

в)

$$\begin{array}{l} \frac{2x_1 + x_2 + 3x_3 + x_4 \rightarrow \max}{x_1 + 2x_2 + 5x_3 - x_4 = 4,} \\ \frac{x_1 - x_2 - x_3 + 2x_4 = 1,}{x_i \geq 0, i = 1, 4,} \\ x_0 = (0, 0, 1, 1) \end{array}$$

г)

$$\begin{array}{l} \frac{6x_1 + x_2 + 4x_3 - 5x_4 \rightarrow \max}{3x_1 + x_2 - x_3 + x_4 = 4,} \\ \frac{5x_1 + x_2 + x_3 - x_4 = 4,}{x_i \geq 0, i = 1, 4,} \\ x_0 = (1, 0, 0, 1) \end{array}$$

д)

$$\begin{array}{l} \frac{x_1 + 2x_2 + 3x_3 - x_4 \rightarrow \max}{x_1 - 3x_2 - x_3 - 2x_4 = -4,} \\ \frac{x_1 - x_2 + x_3 = 0,}{x_i \geq 0, i = 1, 4,} \\ x_0 = (0, 1, 1, 0) \end{array}$$

е)

$$\begin{array}{l} \frac{x_1 + x_2 + x_3 + x_4 \rightarrow \max}{x_1 + 3x_2 + x_3 + 2x_4 = 5,} \\ \frac{2x_1 - x_3 + x_4 = 1,}{x_i \geq 0, i = 1, 4,} \\ x_0 = (0, 1, 0, 1) \end{array}$$

ж)

$$\begin{array}{l} \frac{x_1 + x_2 + x_3 + x_4 \rightarrow \max}{x_1 + x_2 + x_3 + 3x_4 = 3,} \\ \frac{x_1 + x_2 - x_3 + x_4 = 1,}{x_1 - x_2 + x_3 + x_4 = 1,} \\ \frac{x_1 - x_2 + x_3 + x_4 = 1,}{x_i \geq 0, i = 1, 4,} \\ x_0 = (0, 0, 0, 1) \end{array}$$

з)

$$\begin{array}{l} \frac{x_1 + x_2 + ax_3 \rightarrow \max}{x_1 + x_2 + (2+a)x_3 = 3+a,} \\ \frac{x_1 - x_2 + (a-2)x_3 = a-3,}{x_i > 0, i = 1, 3,} \\ a \neq 0, x_0 = (0, 1, 1) \end{array}$$

7. 16обга оид масалалар туркумидаги 1-4 масаларнинг математик моделларини чизиқли программалаш масалалари сифатида қараб уларнинг ечимини топинг ва иқтисодий талқин этинг.

8. Күйидаги масаларни сунъий базис усули ёрдамида ечинг:

а)

$$\begin{array}{l} \frac{x_1 + 2x_2 - x_3 + x_4 \rightarrow \max}{x_1 + x_2 - 2x_3 + 3x_4 \leq 1,} \\ \frac{2x_1 - x_2 - x_3 + 3x_4 \leq 2,}{x_i \geq 0, i = 1, 4;} \end{array}$$

б)

$$\begin{array}{l} \frac{x_1 + x_2 \rightarrow \max}{x_1 - x_2 \leq 1,} \\ \frac{x_2 - x_3 \leq 1,}{x_1 + x_3 \leq 2,} \\ \frac{x_i \geq 0, i = 1, 3;}{\quad} \end{array}$$

b)

$$\begin{array}{l} \underline{x_1 + 4x_2 + x_3 \rightarrow \max} \\ \underline{x_1 - x_2 + x_3 = 3,} \\ \underline{2x_1 - 5x_2 - x_3 = 0,} \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1,3;} \end{array}$$

r)

$$\begin{array}{l} \underline{x_1 - 10x_2 + x_3 \rightarrow \max} \\ \underline{2x_1 - 11x_2 - 14x_3 = -26,} \\ \underline{2x_1 + 29x_2 + 14x_3 = 30,} \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1,3;} \end{array}$$

d)

$$\begin{array}{l} \underline{x_1 - 5x_2 - x_3 + x_4 \rightarrow \max} \\ \underline{x_1 + 3x_2 + 3x_3 + x_4 = 3,} \\ \underline{2x_1 + 3x_2 - x_4 = 4,} \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1,4;} \end{array}$$

e)

$$\begin{array}{l} \underline{x_1 + x_2 + x_3 + x_4 \rightarrow \max} \\ \underline{4x_1 + 2x_2 + 5x_3 - x_4 = 5,} \\ \underline{5x_1 + 3x_2 + 6x_3 - 2x_4 = 5,} \\ \underline{3x_1 + 2x_2 + 4x_3 - x_4 = 4,} \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1,4;} \end{array}$$

ж)

$$\begin{array}{l} \underline{3x_1 + 5x_2 + 4x_3 \rightarrow \max} \\ \underline{3x_1 + 4x_2 + 2x_3 \leq 9,} \\ \underline{2x_1 + 5x_2 + x_3 \leq 8,} \\ \underline{x_1 + 2x_2 + 4x_3 \geq 7,} \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1,3;} \end{array}$$

з)

$$\begin{array}{l} \underline{12x_1 + 27x_2 + 6x_3 \rightarrow \min} \\ \underline{2x_1 + 3x_2 + 2x_3 \geq 14,} \\ \underline{x_1 + 3x_2 + x_3 \geq 6,} \\ \underline{6x_1 + 9x_2 + 2x_3 \geq 22,} \\ \underline{x_i \geq 0, i = 1,3.} \end{array}$$

9. Қүйидеги масалаларга мос бўлган иккиланма масалаларни тузиңг:

a)

$$\begin{array}{l} \underline{2x_1 + 3x_2 \rightarrow \max} \\ \underline{2x_1 + 3x_2 \leq 6,} \\ \underline{x_1 + 4x_2 \leq 4,} \\ \underline{x_1 \geq 0, x_2 \geq 0;} \end{array}$$

б)

$$\begin{array}{l} \underline{x_1 - 10x_2 \rightarrow \min} \\ \underline{2x_1 - x_2 \geq 0,} \\ \underline{x_1 - 5x_2 \geq -5,} \\ \underline{x_1 \geq 0, x_2 \geq 0;} \end{array}$$

в)

$$\begin{array}{l} \underline{3x_1 + 4x_2 + 5x_3 + 6x_4 \rightarrow \min} \\ 2x_1 + x_2 - x_3 + 5x_4 \geq 5, \\ 3x_1 - 2x_2 + x_3 + 4x_4 \geq 4, \\ x_i \geq 0, i = 1, 4; \end{array}$$

г)

$$\begin{array}{l} \underline{2x_1 + 3x_2 + 2x_3 \rightarrow \max} \\ 4x_1 - 3x_2 - x_3 = 4, \\ 2x_1 - x_2 + 3x_3 = 4, \\ 3x_1 + 4x_3 = 7, \\ x_i \geq 0, i = 1, 3; \end{array}$$

д)

$$\begin{array}{l} \underline{x_1 + x_2 + x_3 + x_4 \rightarrow \max} \\ x_1 + 3x_2 + 7x_3 - x_4 = 6, \\ x_1 - x_2 - x_3 + 3x_4 = 2, \\ x_i \geq 0, i = 1, 4; \end{array}$$

е)

$$\begin{array}{l} \underline{3x_1 + 7x_2 + 6x_3 + 5x_4 \rightarrow \max} \\ 4x_1 + 3x_2 + 2x_3 - x_4 = 7, \\ x_1 - 2x_2 - 5x_3 - 3x_4 = -12, \\ x_i \geq 0, i = 1, 4; \end{array}$$

10. Қуидаги масаларни иккиланма симплекс метод ёрдамида ечинг:

а)

$$\begin{array}{l} \underline{4x_1 + 2x_2 - x_3 \rightarrow \max} \\ x_1 + 2x_3 = 4, \\ x_1 - x_2 = 3, \\ -5x_1 - 3x_2 + x_3 = -10, \\ x_1 + 6x_2 - x_3 = 5, \\ x_i \geq 0, i = 1, 3; \end{array}$$

б)

$$\begin{array}{l} \underline{3x_1 + 8x_2 + 5x_3 \rightarrow \max} \\ x_1 + 3x_2 \leq 4, \\ x_1 + 2x_3 \leq 7, \\ x_1 + 3x_2 + 2x_3 \leq 12, \\ x_i \geq 0, i = 1, 3; \end{array}$$

в)

$$\begin{array}{l} \underline{4x_1 + 3x_2 + 5x_3 \rightarrow \max} \\ x_1 + x_2 + x_3 \leq 8, \\ 2x_1 - x_2 + 3x_3 \geq 10, \\ 3x_1 + 2x_2 + x_3 \geq 12, \\ x_i \geq 0, i = 1, 3; \end{array}$$

г)

$$\begin{array}{l} \underline{-2x_1 + 3x_2 + x_3 \rightarrow \max} \\ x_1 + x_2 + x_3 \geq 6, \\ -2x_1 - x_2 + 2x_3 \leq 4, \\ -2x_1 + 3x_2 + 3x_3 \leq 7, \\ x_i \geq 0, i = 1, 3. \end{array}$$

11. Қуидаги транспорт масалаларининг дастлабки режасини ши-моли-ғарбий ва минимал харажатлар усулида топинг ва мақсад функцияниң мос қийматларини таққосланг.

a)

bj	40	60	70
ai	90	4	5
	30	6	3
	50	4	8

б)

bj	45	65	75
ai	95	2	5
	35	2	4
	55	1	6

в)

bj	25	27	28
ai	29	4	1
	31	3	8
	20	1	5

г)

bj	35	45	50
ai	30	3	1
	40	4	5
	60	1	3

д)

bj	40	25	20	50
ai	60	5	4	2
	40	4	2	3
	35	7	3	4

е)

bj	20	30	20	20
ai	20	4	1	5
	30	2	6	7
	40	5	3	4

12. Күйидеги транспорт масалаларини потенциаллар усули ёрдамида ечинг:

а)

bj	30	40	20
ai	20	7	5
	40	4	6
	30	3	4

б)

bj	20	25	30	25
ai	40	4	2	5
	30	6	0	1
	30	5	4	2

13. 10 масалалар туркумидаги а)-е) масалаларни потенциаллар усули ёрдамида ечинг.

14. Тұртта омборхонадан бешта савдо шохобчасига картошка ташиб көлтирилиши лозим бўлсин. Ташиб харажатлари қуйидеги жадвал қўринишида берилган:

Савдо шахобчалари Омборхоналар	B ₁	B ₂	B ₃	B ₄	B ₅	Омборхонадан чикирлгаты юклар
A1	4	2	3	6	1	50
A2	5	3	4	2	6	160
A3	3	4	7	3	2	70
A4	2	6	5	4	3	100
Савдо шохобчаси кабул килған юклар	80	100	90	50	60	

Ташиш харажатлари энг кам бўлган режани аниқланг. Бу ерда юклар тоннада, тарифлар минг сўмда ифодаланган.

15. Очиқ моделли транспорт масалаларини счинг:

a)

bj ai	25	30	40	15
30	4,5	3,0	2,7	1,5
40	4,2	2,3	4	6,2
30	1,6	5,4	3,6	4,4

б)

bj ai	20	50	45	30
40	6,5	4,3	5,1	4
50	3	7,4	3,5	6,3
30	4,3	5,7	6,5	3,8

Юқорида курилган БСЧП методлари ёрдамида счиш мумкин бўлган қуйидаги мисолларни берамиз (бунда, n масалан, талабанинг рўйхатдаги тартиб номери бўлиши мумкин).

16. Циклик алгоритм ёрдамида счинг.

1)

$$x_0 = 3 + x_1 + 10x_2 \rightarrow \max$$

$$x_1 + 2x_2 \leq 20,$$

$$-3x_1 + 2x_2 \leq 16,$$

$$x_1 - 5x_2 \leq 9,$$

$$x_1, x_2 \geq 0 - \text{бутун};$$

2)

$$x_0 = nx_1 + nx_2 + x_3 \rightarrow \max$$

$$nx_1 + 7x_2 + 22x_3 \leq 22 + n,$$

$$2x_1 - nx_2 + 6x_3 \leq 6,$$

$$2x_1 - 5x_2 + nx_3 \leq 8n,$$

$$-nx_1 + x_2 + x_3 \leq 1,$$

$$x_1, x_2, x_3 \geq 0 - \text{бутун}.$$

17. Тұла бутун сонлы алгоритм ёрдамида есинг.

1)

$$x_0 = 2 - 3x_1 - x_2 \rightarrow \max$$

$$-4x_1 + 3x_2 \leq 40,$$

$$2x_1 - x_2 \leq 15,$$

$$4x_1 + 3x_2 \geq 38,$$

$$x_1, x_2 \geq 0 - \text{бұтун};$$

2)

$$x_0 = -2nx_1 - x_2 - nx_3 \rightarrow \max$$

$$x_1 + nx_2 + 3x_3 \geq 8,$$

$$-x_1 + nx_2 + nx_3 \leq 14n,$$

$$nx_1 + x_2 + x_3 \geq 15,$$

$$x_1, x_2, x_3 \geq 0 - \text{бұтун}.$$

18. Тұғри алгоритм ёрдамида есинг.

2)

$$1) x_0 = 2 + 3x_1 + 4x_2 \rightarrow \max$$

$$3x_1 + 2x_2 \leq 7,$$

$$3x_1 + x_2 \leq 6,$$

$$5x_1 + 5x_2 \leq 16,$$

$$x_1, x_2 \geq 0 - \text{бұтун};$$

$$x_0 = n + x_1 + nx_2 + 2nx_3 \rightarrow \max$$

$$-nx_1 + 6x_2 + x_3 \leq 6,$$

$$-3x_1 + (10 + n)x_2 \leq 10,$$

$$5x_1 - 3x_2 + (7 + n)x_3 \leq 7,$$

$$3x_1 - 6x_2 \leq 12,$$

$$x_1, x_2, x_3 \geq 0 - \text{бұтун}.$$

19. Тармоқлар ва чегаралар алгоритмни ёрдамида есинг.

1)

$$x_0 = 1 - x_1 - x_2 + 2x_3 \rightarrow \max$$

$$x_1 + x_2 + 3x_3 \leq 4,$$

$$x_1 - 2x_2 + x_3 \leq 2,$$

$$x_1, x_2, x_3 \geq 0, -\text{бұтун};$$

2)

$$x_0 = x_1 + nx_2 \rightarrow \max$$

$$-nx_1 + 2x_2 \leq 4n,$$

$$3nx_1 - 2x_2 \leq 6n,$$

$$4nx + 3x_2 \leq 32n,$$

$$0 \leq x_1 \leq 6,$$

$$0 \leq x_2 \leq 54,$$

$$x_1, x_2 - \text{бұтун};$$

III БОБ

ЧИЗИҚСИЗ ПРОГРАММАЛАШТИРИШ

Математик дастурлашда функциянынг чекли фазо түплемларида экстремумини тадқиқ этиш билан шугулланувчи булимини – чизиқсиз программалаштириш деб аташади. Белгилар ёрдамида масалани қуидагича ифодалаш мүмкін:

$$f(x) \rightarrow \text{extr}, \quad x \in X. \quad (*)$$

Бу ерда, $f(x) \in R^n$, текшириләтган функция булыб, унинг табиати түрлича булиши мүмкін (масалан, узлуксиз, силлиқ, чизиқсиз, чизиқли, йұналиш бүйічі дифференциалланувчи ва ш.к.). Шунингдек, X түшлам ҳам умуман олғанда түрлича табиатлы булиши мүмкін (чегараланған, чегараланмаган, чизиқли ёки чизиқсиз мұносабатлар билан аниқланған, қаварық, ёпиқ, очиқ ва ҳ.к.). Функция ва түплемнинг хусусиятларини инобатта олиб, (*) масалани чизиқсиз программалаш деб атап мақсадға мұвофиқдир.

Хусусан (*) масаланинг үшбү

$$f(x) \rightarrow \text{extr}, \quad x \in R^n$$

күриниши шартсиз экстремум масаласи деб аталади ва бу масала айрим функциялар синфи учун үқувчига мактаб курсидан ҳамда олий математика курсидан маълум.

Мазкур булимда (*) масалани айрим функциялар синфи ҳамда X түплемнинг баъзи маҳсус күринишилари учун ўрганамиз.

1-§. Шартты экстремум масалалари

Дейілік, n үлчөвли R^n фазода $f(x)$, $g_1(x)$, $g_2(x)$, ..., $g_n(x)$ скаляр функциялар берилған бўлсин. Қуйидаги

$$\begin{aligned} g_1(x) &\leq 0, \\ g_2(x) &\leq 0, \end{aligned}$$

$$-----$$

$$g_n(x) \leq 0$$

тengsизликлар системасини қаноатлантирувчи барча $x, x \in R^n$, нүкта-лар ичидан шундай $x^0, x^0 \in R^n$ нүктани аниқланғы, у нүктада $f(x)$ фун-кция минимумга эришсін:

$$f(x^0) = \min f(x).$$

Аниқлик учун масалада минимум ҳақида сұз юритдик. Агар $f(x)$ функция минимумга эришган нүктада - $f(x)$ функция максимумга эришишини инобатта олсақ, бу масаланы умумий деб қараш мүмкін. Шундай қилиб, масала қуидагида ифодаланиши мүмкін:

$$f(x) \rightarrow \min \quad (1.1)$$

$$g_i(x) \leq 0, i = \overline{1, m}, x \in R^n. \quad (1.2)$$

Бу ерда (1.2) чеклашлар асосий шарттарни ташкил этади. Шу сабабли, (1.1)-(1.2) масаланиң ечими бұлған $x^0 = (x_1^0, x_2^0, \dots, x_n^0)$ нүкта шартты ми-нимум нүкта дейилади. Бу нүктаны излаш масаласында эса шартты мини-мум масаласи дейилади. Агар $X = \{x : g_i(x) \leq 0, i = \overline{1, m}, x \in R^n\}$ деб белгиласак, (1.1)-(1.2) масаланы (*) масаланиң хусусий қоли эканлигі-ни пайқаш қыйин әмас. Юқоридаги (1.2) шарттарни қаноатлантирувчи нүкталарни жоиз нүкталар деб атайды.

(1.1)-(1.2) масаланы іхтиёрий табиатты функциялар синфи учун үрга-ниш мушкүл. Шу сабабли мазкур бүлімде бу функцияларни барча аргументлари бүйірчы узлуксиз ва узлуксиз дифференциалланувчи деб фараз қыламыз.

Қараластырылған масаланы үрганишта қулайлік туғдиріш мақсадыда, ёрдамчы үзгарувлар киритиш ҳисобига уни қуидаги, чеклашлары тенглик тарзда бұлған масалага келтириш мүмкін.

Лемма. Чеклашлары тенгсизлик тарзда бұлған (1.1)-(1.2) масала қуидаги

$$f(x) \rightarrow \min \quad (1.3)$$

$$g_i(x) + x_{n+i}^2 = 0, i = \overline{1, m}, \quad (1.4)$$

масалага эквивалент.

Бу ерда x_{n+i} лар ёрдамчы үзгарувлар бўлиб, эквивалентлик қуидаги маънода: агар $x^0 = (x_1^0, x_2^0, \dots, x_n^0)$ жоиз нүкта (1.1)-(1.2) масаласы-нинг ечими бўлса

$$X^0 = (x_1^0, x_2^0, \dots, x_n^0, x_{n+1}^0, \dots, x_{n+m}^0) = (x^0, [-g_1(x^0)]^{1/2}, \dots, [-g_m(x^0)]^{1/2}) \quad (1.5)$$

нуқта (1.3)-(1.4) масаланинг ечими бўлади.

Исботи. Дейлик, $x^0 = (x_1^0, x_2^0, \dots, x_n^0)$ нуқта (1.1)-(1.2) масала ечими бўлиб, унга мос (1.5) нуқта (1.3)-(1.4) масаланинг ечими бўлмасин. У ҳолда (1.3)-(1.4) масаланинг шундай жоиз нуқтаси

$$(\tilde{x}_1, \tilde{x}_2, \dots, \tilde{x}_n, \tilde{x}_{n+1}, \dots, \tilde{x}_{n+m}) = (\tilde{x}, \tilde{x}_{n+1}, \dots, \tilde{x}_{n+m})$$

топилади, бу нуқта учун қўйидагилар ўринли бўлади:

$$f(\tilde{x}) < f(x^0),$$

$$g_i(\tilde{x}) + \tilde{x}_{n+i}^2 = 0,$$

бундан

$$f(\tilde{x}) < f(x^0),$$

$$g_i(\tilde{x}) = -x_{n+i}^2 \leq 0$$

келиб чиқади. Бу эса x^0 нуқтани (1.1)-(1.2) масаланинг ечими дейилишига зид.

Энди, дейлик, X^0 нуқта (1.3)-(1.4) масаланинг ечими бўлиб, мос x^0 нуқта (1.1)-(1.2) масаланинг ечими бўлмасин. У ҳолда шундай бошқа x^* жоиз нуқта топилади,

$$f(x^*) < f(x^0), \quad (1.6)$$

$$g_i(x^*) \leq 0, i = \overline{1, m} \quad (1.7)$$

шарт бажарилади. Агар x^* нуқтани

$$x_{n+1}^* = [-g_1(x^*)] \frac{1}{2}, \quad x_{n+m}^* = [-g_m(x^*)] \frac{1}{2}$$

каби нуқталар билан тўлдирсан, ҳосил бўлган $\{x^*, x_{n+1}^*, \dots, x_{n+m}^*\}$ жоиз нуқта учун (1.6)-(1.7) муносабатлар ёрдамида

$$f(x^*) < f(x^0),$$

$$g_i(x^*) + [x_{n+i}^*]^2 = 0$$

муносабатга эга бўламиз. Бу эса X^0 нуқтани (1.3)-(1.4) масаланинг ечими деб олинишга зид. Лемма исботланди.

Юқоридаги лемма шартли минимум масаласини чеклашлари тенглик тарзида бўлган ҳолда ўрганиш қифоя эканлигини асослайди. Шу сабабли, белгилашларни сақлаган ҳолда ушбу

$$f(x) \rightarrow \min \quad (1.8)$$

$$g_i(x) = 0, \quad i = \overline{1, m}, \quad x \in R_n, \quad (1.9)$$

шартли минимум масаласини асосий масала сифатида тәдқиқ этамиз.

Таъриф. Юқоридаги (1.8)-(1.9) масалада $f(x)$ функция x^0 жоиз нуқтада нисбий шартли минимумга эришади дейилди, агар шу нуқтанинг старли кичик атрофидан олинган ихтиёрий жоиз нуқта x учун

$$f(x^0) \leq f(x)$$

шарт бажарилса.

Куйида, қаралаётган масаланинг шартли нисбий минимум нуқтасини топиш билан шуғулланамиз.

2-8. Шартли экстремум масаласини номаълумларни йўқотиш усулни билан ечиш

Дейлик, (1.8)-(1.9) масала қаралаётган бўлсин.

Агар $m < n$ бўлса, баъзи ҳолларда (1.9) тенгликлардан номаълумларнинг m тасини қолган $n-m$ таси орқали ифодалаш мумкин бўлади. Қандай шартлар бажарилганда бундай бўлиши қуидаги леммадан кўринади.

Лемма. Агар $g_i(x) = 0, i = \overline{1, m}$, тенгликларда $x = x^0$ нуқтада

$$\left(\begin{array}{c} \frac{\partial g_1(x^0)}{\partial x_1} \frac{\partial g_2(x^0)}{\partial x_1}, \frac{\partial g_m(x^0)}{\partial x_1} \\ \vdots \\ \frac{\partial g_1(x^0)}{\partial x_n} \frac{\partial g_2(x^0)}{\partial x_n}, \frac{\partial g_m(x^0)}{\partial x_n} \end{array} \right) \quad (2.1)$$

матрицанинг ранги m га teng бўлса, яъни нолдан фарқли бирорта m -тартибли минор топилса, x^0 нуқта атрофида (1.9) тенгликларни m та номаълумларига нисбатан ечиш мумкин бўлади.

Бу лемманинг исботи ошкор бўлмаган функцияning мавжудлиги ҳақидаги теоремадан келиб чиқади.

Дейлик, қаралаётган масала учун (2.1) матрицанинг ранги m га teng бўлсин. У ҳолда масаладаги номаълумлардан m тасини «йўқотиш» мумкин.

Хақиқатан, юқоридаги леммага күра (аниқлик учун дастлабки та үзгарувларға нисбатан) қуйидайларга эга бұламиз:

$$\begin{aligned} x_1 &= \varphi_1(x_{m+1}, \dots, x_n), \\ x_2 &= \varphi_2(x_{m+1}, \dots, x_n), \\ &\vdots \\ x_m &= \varphi_m(x_{m+1}, \dots, x_n). \end{aligned} \tag{2.2}$$

(2.2) ни (1.8) га қойып,

$$\begin{aligned} f(x) &= f(x_1, x_2, \dots, x_n) = \\ f(\varphi_1(x_{m+1}, \dots, x_n), \varphi_2(x_{m+1}, \dots, x_n), \dots, \varphi_m(x_{m+1}, \dots, x_n), x_{m+1}, \dots, x_n) &= \\ &= F(x_{m+1}, \dots, x_n) \rightarrow \min \end{aligned} \tag{2.3}$$

масалага эга бұламиз.

Теорема. Юқоридаги (1.8)-(1.9) шартли экстремум масаласи (2.3) шартсиз экстремум масаласига эквивалент.

Бу ерда эквивалентлик шу маңнодаки, агар $x^0 = \{x_1^0, \dots, x_n^0\}$ жоиз нүкта (1.8)-(1.9) масаланинг шартли нисбий минимум нүктаси бұлса, $\{x_{m+1}^0, \dots, x_n^0\}$ жоиз нүкта (2.3) масаланинг шартсиз минимум нүктаси бўлади ва аксинча, $(x_{m+1}^0, \dots, x_n^0)$ жоиз нүкта (2.3) масаланинг шартсиз минимум нүктаси бўлса ($\varphi_1(x_{m+1}^0, \dots, x_n^0), \dots, \varphi_m(x_{m+1}^0, \dots, x_n^0), x_{m+1}^0, \dots, x_n^0$) нүкта (1.8)-(1.9) масаланинг шартли минимум нүктаси бўлади.

Бу теореманинг исботи тескарисини фараз қилиш йўли билан амалга оширилади.

Усулни аниқ бир масалада намойиш этайлик.

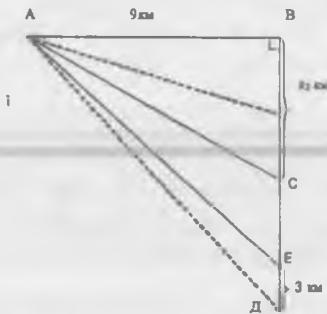
Масала. Курилиш майдончасидан тўғри магистрал йўлгача бўлган масофа 9 км. бўлиб, магистрал бўйлаб 15 км. узоқликда бошқарма жойлашган. Зудлик билан бошқармага бориш зарурати туғилди. Агар условнинг магистрал йўлгача бўлган тезлиги 8 км/с, йўл бўйлаб 10 км/с бўлса, энг қисқа вақт ичида бошқармага бориш учун қандай йўлни танлаш керак?

Ечиш: Дастраб масаланинг математик моделини тузайлик. Аниқлик учун магистрал йўлнинг изланаштган нуқтасини C орқали белгилайлик. Агар қурилиш майдончасини A орқали, бошқармани D , йўлнинг майдончага энг яқин нуқтасини B орқали белгиласак (2.1-чизма) масала шарти қуйидагича ифодаланади:

$$T_{AC} + T_{CD} \rightarrow \min$$

$$AB^2 + BC^2 - AC^2 = 0$$

Бу ерда T_{AC} ва T_{CD} мос масофаларни босиб ўтиш учун кетадиган вақт.

2.1-чизма

$AC=x_1$, $BC=x_2$ деб белгиласак, қуйидаги

$$\frac{x_1}{8} + \frac{15-x_2}{10} \rightarrow \min \quad (2.3)$$

$$9^2 + x_2^2 - x_1^2 = 0 \quad (2.4)$$

шартли минимум масаласига эга бўламиз. (2.4) шартдан

$$x_1 = \sqrt{x_2^2 + 81}$$

қийматни топиб (2.3)га қўйсак, яъни x_1 ни «йўқотсак», ушбу

$$F(x_2) = \frac{\sqrt{x_2^2 + 81}}{8} + \frac{15-x_2}{10} \rightarrow \min$$

шартсиз минимум масаласига эга бўламиз.

$$F'(x_2) = \frac{x_2}{8 \cdot \sqrt{x_2^2 + 81}} - \frac{1}{10} = 0$$

шартдан $x_2=12$ ва $F''(x_2) > 0$ бўлганлиги туфайли $x_2=12$ да функция минимумга эришади.

Демак, энг қисқа вақтда манзилга етиш учун Д нүктадан 3 км. юқорида жойлашган Е нүктегача дала бүйлаб, ЕД масофани эса магистрал йүл бүйича босиб ўтиш керак экан.

Номаълумларни йўқотиш усули ҳар доим ҳам яхши самара беравермайди. Баъзи ҳолларда номаълумлардан бирини бошқаси орқали ифодалаш мушкул бўлиб қолади. Ҳақиқатан, қуидаги масалани қарайлик

$$x_1^3 - x_2^3 \rightarrow extr, \quad (2.5)$$

$$x_1^5 + (x_1 - x_2)^2 + x_2^5 = 2. \quad (2.6)$$

Бу масалада (2.6) тенглиқдан номаълумлардан биринчи иккинчиси орқали аналитик ифодалашнинг қийинлигини изоҳлашга ҳожат йўқ.

Шу сабабли, шартли минимум масаласини ечишнинг бошқа усулларини келтириш зарурати пайдо бўлади. Куйида шундай усуллардан бирини келтирамиз.

3-8. Лагранж қўпайтувчилари усули

Дейлик, қуидаги шартли минимум масаласи қаралаётган бўлсин:

$$f(x) \rightarrow \min \quad (3.1)$$

$$g_i(x) = 0, i = \overline{1, m}, x \in R^n. \quad (3.2)$$

Лагранж қўпайтувчилари деб аталадиган ёрдамчи

$\bar{\lambda} = \{\lambda_0, \lambda\} = \{\lambda_0, \lambda_1, \dots, \lambda_m\}$ $m+1$ - ўлчовли вектор ёрдамида тузилган ушбу

$$F(x, \bar{\lambda}) = \lambda_0 f(x) + \lambda_1 g_1(x) + \dots + \lambda_m g_m(x)$$

функция Лагранж функцияси деб аталади.

Теорема. Агар (3.1)-(3.2) масалада x^0 жоиз нуқта шартли нисбий минимум нуқта бўлса, шундай бирортаси нолдан фарқли бўлган $\lambda_0, \lambda_1, \dots, \lambda_m$ сонлар топиладики, шу нуқта Лагранж функцияси учун стационар нуқта бўлади, яъни

$$\frac{\partial F(x^0, \bar{\lambda})}{\partial x} = 0. \quad (3.3)$$

Исботи. Агар (3.3) ни ёйиб ёзсан, у қуидаги кўринишни олади:

$$\lambda_0 \cdot \frac{\partial f(x^0)}{\partial x} + \lambda_1 \frac{\partial g_1(x^0)}{\partial x} + \dots + \lambda_m \frac{\partial g_m(x^0)}{\partial x} = 0.$$

Бу эса ушбу

$$\frac{\partial f(x^0)}{\partial x}, \frac{\partial g_1(x^0)}{\partial x}, \dots, \frac{\partial g_m(x^0)}{\partial x} \quad (3.4)$$

$m+1$ та векторнинг чизиқли боғлик эканлитини англатади. Тескариси-ни фараз қиласылар, яғни (3.4) векторлар чизиқли әркли бүлсін. Қойи-даги тенгламалар системасини қарайлай:

$$\begin{aligned} f(x) - f(x^0) - \varepsilon &= 0, \\ g_1(x) &= 0, \\ \overline{g_m(x)} &= 0. \end{aligned} \quad (3.5)$$

Бу тенгламанинг ўнг томонидан иборат вектор-функцияни $G(x, \varepsilon)$ деб белгиласак, (3.5) ни

$$G(x, \varepsilon) = 0$$

күринищда ифодалаш мүмкін. Бу тенгламада $(x^0, 0)$ нүктә атрофида ошкор бүлмаган функциянынг мавжудлық шартлари бажарилади:

$$\begin{aligned} 1) G(x^0, 0) &= 0, \\ 2) \left| \frac{\partial G(x^0, 0)}{\partial x} \right| &= \det \left\{ \frac{\partial f(x^0)}{\partial x}, \frac{\partial g_1(x^0)}{\partial x}, \dots, \frac{\partial g_m(x^0)}{\partial x} \right\} \neq 0. \end{aligned}$$

Демек, $\varepsilon = 0$ атрофида $m+1$ ўлчовли (дейлик, дастлабки $m+1$ ўзгарув-чиға нисбатан) $x = x(\varepsilon)$ функция мавжуд. Буни $x_{m+2}(\varepsilon) = x_{m+2}^0, \dots, x_n(\varepsilon) = x_n^0$ лар билан n ўлчовли қилиб түлдирсак

$$x_i = x_i(\varepsilon) \quad i = \overline{1, n},$$

функцияга эга бўламиз ва $\varepsilon = 0$ атрофида функция (3.5) тенгликни қано-атлантиради:

$$\begin{aligned} f(x(\varepsilon)) &\equiv f(x^0) + \varepsilon, \\ g_1(x(\varepsilon)) &\equiv 0, \\ \overline{g_m(x(\varepsilon))} &\equiv 0. \end{aligned}$$

Жумладан, $\bar{\varepsilon} \bar{\varepsilon} < 0$ учун, $x = x(\varepsilon)$ жоиз нүктада

$$f(x(\bar{\varepsilon})) < f(x^0)$$

га эга бўламиз. Бу эса x^0 ни нисбий минимум дейилишга зид. Теорема исботланди.

Изоҳ. Қаралаётган масалада номаълумлар сони $n+m+1$ та бўлиб $(x_1, \dots, x_n; \lambda_0, \lambda_1, \dots, \lambda_m)$, уларни аниқлаш учун Лагранж кўпайтувчилар усули $n+m$ та тенгликдан иборат бўлган муносабатларни беради

$$\left(\frac{\partial F(x, \lambda)}{\partial x} = 0 - n \text{ ма ба } g_i(x) = 0, i = 1, m \right). \text{ Демак бу усул ёрдамида умуман}$$

олгандা, номаълумларни бир қийматли топиб бўлмайди. Бироқ Лагранж кўпайтувчилар қоидасининг мағзини ифодаловчи (3.3) тенглик $\lambda_0, \lambda_1, \dots, \lambda_m$ кўпайтувчиларга нисбатан бир жинсли бўлгани учун, агар $\lambda_0 \neq 0$ бўлса, барча тенгликларни λ_0 га бўлиб,

$$1, \lambda_1, \dots, \lambda_m$$

каби кўпайтувчиларга эга бўлишга имкон беради. Натижада, бундай кўпайтувчилар учун Лагранж функцияси

$$F(x, \lambda) = f(x) + \lambda_1 \cdot g_1(x) + \dots + \lambda_m g_m(x)$$

каби кўринишга эга бўлади. Бу ерда. $\lambda = (\lambda_1, \dots, \lambda_m)$

Таъкидлаш лозимки, ҳар доим ҳам $\lambda_0 \neq 0$ деб олиб бўлавермайди. Фикримизнинг исботи сифатида бир мисол келтирайлик.

Мисол.

$$f(x) = x_1 + x_2^2 \rightarrow \min,$$

$$g(x) = x_1^3 - x_2^2 = 0$$

бўлсин. Бу масаланинг ечими $(0,0)$ нуқтадан иборат эканлиги равшан. Бироқ, бу нуқтада

$$F(x_1, x_2, \lambda) = x_1 + x_2^2 + \lambda(x_1^3 - x_2^2)$$

функция учун Лагранж кўпайтувчилар қоидаси ўринли эмас:

$$\frac{\partial F}{\partial x_1} = 1 + 3\lambda x_1^2,$$

$$\frac{\partial F}{\partial x_2} = 2x_2 - 2\lambda x_1.$$

Бу эса қачон $\lambda_0 \neq 0$ деб олиш мумкинлигини ўрганиш зарурлигини тақозо этади.

4-§. Нормал масалалар

Лагранж күпайтувчилар қоидасидан күринадикі, агар $\lambda_0, \lambda_1, \dots, \lambda_m$ күпайтувчилар бұлса, иктиерій $k \neq 0$ сон учун $k\lambda_0, k\lambda_1, \dots, k\lambda_m$ ҳам Лагранж күпайтувчилари бұлади.

Тәуриф. Агар шартли нисбий минимум нүктеге мос келувчи Лагранж күпайтувчилари орасыда $0, \lambda_1, \dots, \lambda_m$ кабылары бұлмаса, мос нүкта нормал нүкта масала эса нормал масала деб аталағи.

Нормал масалалың тадқиқот учун қулайлардың қуидаги леммадан күринаді.

Лемма. Нормал масала учун Лагранж күпайтувчилари мавжуд ва ягонадир.

Исботи. Мавжудларды Лагранж функциясынинг бир жинслилігі ва $\lambda_0 \neq 0$ шартдан келиб чиқады ва күпайтувчилар $1, \lambda_1, \dots, \lambda_m$ күринишінше зәға бўлади.

Дейлик, x^0 шартли нисбий минимум нүкта бўлиб, унга иккиси хил Лагранж күпайтувчилари мос келсин: $1, \lambda_1, \dots, \lambda_m$ ва $1, \alpha_1, \dots, \alpha_m$. Бу ерда ҳеч бўлмаса бирорта k учун $\lambda_k \neq \alpha_k$. Яъни қуидаги муносабатлар ўринли бўлсин:

$$\frac{\partial f(x^0)}{\partial x} + \lambda_1 \frac{\partial g_1(x^0)}{\partial x} + \dots + \lambda_m \frac{\partial g_m(x^0)}{\partial x} = 0,$$

$$\frac{\partial f(x^0)}{\partial x} + \alpha_1 \frac{\partial g_1(x^0)}{\partial x} + \dots + \alpha_m \frac{\partial g_m(x^0)}{\partial x} = 0.$$

Булардан бирини иккинчисидан айириб,

$$(\lambda_1 - \alpha_1) \frac{\partial g_1(x^0)}{\partial x} + \dots + (\lambda_m - \alpha_m) \frac{\partial g_m(x^0)}{\partial x} = 0$$

муносабатта зәға бўламиз. Бу эса x^0 нүктаға

$$0, \lambda_1 - \alpha_1, \dots, \lambda_m - \alpha_m,$$

каби күпайтувчи мос келаётганлигини кўрсатади ва бу зидлик лемма ни исботлайди.

Теорема. Қаралётган (3.1)-(3.2) масалада x^* жоиз нүкта нормал нүкта бўлиши учун у нүктада

$$\frac{\partial g_1(x^*)}{\partial x}, \dots, \frac{\partial g_m(x^*)}{\partial x} \quad (4.1)$$

векторларнинг чизиқли эркли бўлиши зарур ва етарлидир.

Исботи. Дейлик, x^* нормал нүкта бўлиб, унга мос (4.1) векторлар чизиқли боғлиқ бўлсин, яъни шундай $\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_m$ (бирортаси нолдан фарқли) сонлар топилсинки,

$$\beta_1 \cdot \frac{\partial g_1(x^*)}{\partial x} + \dots + \beta_m \cdot \frac{\partial g_m(x^*)}{\partial x} = 0$$

Ўринли бўлсин. Бу муносабат эса x^* нүктага $0, \beta_1, \dots, \beta_m$ кўпайтувчилар мос келаётганлигини англатади. Бу эса нормалликка зид.

Энди, дейлик, (4.1) векторлар чизиқли эркин бўлиб, x^* -нормал нүкта бўлмасин. У ҳолда шундай $0, \lambda_1, \dots, \lambda_m$ кўпайтувчилар топиладики (бирортаси нолдан фарқли бўлган):

$$0 \cdot \frac{\partial f(x^*)}{\partial x} + \lambda_1 \cdot \frac{\partial g_1(x^*)}{\partial x} + \dots + \lambda_m \cdot \frac{\partial g_m(x^*)}{\partial x} = 0$$

бўлади. Бу эса (4.1) векторларнинг чизиқли боғлиқлигини англатади. Бу зидлик теоремани тўла исботлайди.

Изоҳ. Нормал масала учун Лагранж кўпайтувчилар қоидасининг асосий муносабатлари

$$\frac{\partial F(x^0, \lambda)}{\partial x} = 0, \quad \frac{\partial F(x^0, \lambda)}{\partial \lambda} = 0$$

кўринишда бўлиб, $n+m$ та тенгликни ташкил этади. Бу тенгликлар эса $n+m$ та номаълумларни яъни x_1, x_2, \dots, x_n ва $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_m$ ларни бир қийматли топишга имкон беради.

Масала. Маълумки, нефт савдосида ўлчов бирлиги сифатида баррел (бочкача) ишлатилиади. Сигими бир баррел бўлган цилиндрик идишинг ўлчамлари қандай бўлганда уни ясашга кам металл сатҳ кетади?

Ечиш. Дастроб масаланинг математик моделини тузайлик. Идиш асоси радиусини x_1 , баландлигини x_2 орқали белгиласак, куйидаги аналитик масалага эга бўламиз (4.1-чизма).

4.1-чизма

$$2\pi x_1^2 + 2\pi x_1 x_2 \rightarrow \min \quad (4.2)$$

$$\pi x_1^2 x_2 = V_0 \quad (4.3)$$

Бу ерда V_0 - идишнинг 1 баррелга мос сиғими. (4.2)-(4.3) масала шартли экстремум масаласидир:

$$f(x_1, x_2) = 2\pi x_1^2 + 2\pi x_1 x_2 \rightarrow \min,$$

$$g(x_1, x_2) = \pi x_1^2 x_2 - V_0 = 0.$$

Масалани нормалликка текширайлик:

$$\frac{\partial g(x_1, x_2)}{\partial x} = \begin{pmatrix} \frac{\partial g}{\partial x_1} \\ \frac{\partial g}{\partial x_2} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 2\pi x_1 \cdot x_2 \\ \pi x_1^2 \end{pmatrix} \neq 0 \quad (4.4)$$

чунки шартга кўра $x_1 > 0, x_2 > 0$

Демак, Лагранжнинг нормал функциясини тузиш мумкин:

$$F(x_1, x_2, \lambda) = 2\pi x_1^2 + 2\pi x_1 \cdot x_2 + \lambda(\pi x_1^2 x_2 - V_0).$$

Кўпайтuvчилар қоидасига кўра, агар (x_1, x_2) экстремал нуқта бўлса, у нуқтада

$$\frac{\partial F(x_1, x_2, \lambda)}{\partial x_1} = 4\pi x_1 + 2\pi x_2 + 2\lambda \pi x_1 x_2 = 0,$$

$$\frac{\partial F(x_1, x_2, \lambda)}{\partial x_2} = 2\pi x_1 + \lambda \pi x_1^2 = 0,$$

$$\frac{\partial F(x_1, x_2, \lambda)}{\partial \lambda} = \pi x_1^2 x_2 - V_0 = 0,$$

тенгликлар ўринли бўлиши зарур. Бу тенгламалар системасини очиб, $x_2^0 = 2x_1^0$ ни топамиз, яъни энг кам материал сарфлаш учун бочканинг баландлигини асос айланаси диаметрига тенг қилиб олиш зарур экач.

Агар бочкалар шу усулда ясалса, иқтисодий самара энг юқори бўлиши шубҳасиздир.

5-§. Шартлы минимумнинг етарлилк шарти

Лагранж күпайтувчилари усули зарурий шарт бўлиб, жоиз нуқта, қаралаётган функцияянинг шартли минимум нуқтаси бўлса ҳам, максимум нуқтаси бўлса ҳам у нуқтада (3.3) шарт бажарилаверади. Бу нуқталарни фарқлаш учун етарлилк шартини келтирамиз.

Таъриф. Агар шундай $m+1$ ўлчовли вектор λ топилса ва x^0 нуқтада (3.3) тенгликлар бажарилса, қаралаётган (3.1)-(3.2) масалада x^0 жоиз нуқта шартли-стационар нуқтага дейилади.

Теорема. Дейлик, қаралаётган масалада $f(x)$, $g_i(x)$, $i = \overline{1, m}$, функциялар x^0 нуқта атрофида икки марта дифференциалланувчи бўлсин. Шартли-стационар нуқтанинг шартли нисбий минимум нуқта бўлиши учун

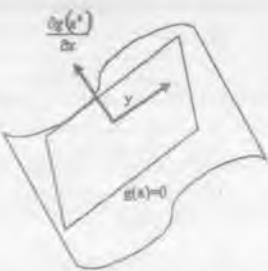
$$\frac{\partial g^T(x^0)}{\partial x} y = 0 \quad (5.1)$$

гипертекислиқда

$$y^T \frac{\partial^2 F(x^0, \lambda)}{\partial x^2} y \quad (5.2)$$

квадратик форманинг аниқ мусбат бўлиши етарлидир.

Бу теоремани исботсиз қабул қилиб, унинг асосий шартларини таҳлил қиласайлик. (5.1) ва (5.2) ифодалардаги Т белги транспонирлаш белгиси бўлиб, (5.1) тенглик $g(x) = 0$ гиперсиртга (бу ерда $g(x) = (g_1(x), \dots, g_m(x))$) $x = x^0$ нуқтада ўтказилган уринма гипертекисликни ифодалайди (5.1-чиизма)

5.1-чиизма

Демакки, (5.2) шарт (5.1) гипертекислиқда

$$\frac{\partial^2 F(x^0, \lambda)}{\partial x^2}$$

матрицанинг мусбат аниқланган бўлиши яни (5.2) квадратик форманинг мусбат аниқланган бўлишини англатади.

Бу шартни 5-ѓаги масалага қўллаб кўрайлик.

Масалада (5.1) гипертекислик

$$\left(\frac{\partial g}{\partial x_1} \frac{\partial g}{\partial x_2} \right) \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \end{pmatrix} = 0$$

тengлиқдан иборат бўлиб, уни (4.4) ёрдамида ёзсан,

$$2\pi x_1 x_2 \cdot y_1 + \pi x_1^2 y_2 = 0$$

еки

$$2x_2 y_1 + x_1 y_2 = 0 \quad (5.3)$$

тengлиқка эга бўламиз. Шартли-стационар $(x_1^0, x_2^0) = \left(\sqrt{\frac{V_0}{2\pi}}, 2\sqrt{\frac{V_0}{2\pi}} \right)$ нуқта-

тада эса (5.3) tengлик

$$y_1 = -y_2 \quad (5.4)$$

тўғри чизиқдан иборат бўлади. Иккинчи тартибли матрица эса

$$\frac{\partial^2 F}{\partial x^2} = \begin{pmatrix} \frac{\partial^2 F}{\partial x_1^2} & \frac{\partial^2 F}{\partial x_1 \partial x_2} \\ \frac{\partial^2 F}{\partial x_2 \partial x_1} & \frac{\partial^2 F}{\partial x_2^2} \end{pmatrix}$$

бўлиб, шартли-стационар нуқтадаги қиймати

$$\begin{pmatrix} 4\pi + 2\lambda\pi x_1^0 & 2\pi + 2\lambda\pi x_1^0 \\ 2\pi + 2\lambda\pi x_1^0 & 0 \end{pmatrix}$$

матрицадан иборат бўлади. Бунга мос квадратик формани (5.4) уринма тўғри чизиқда текширсан

$$(-y_2 \ y_2) \begin{pmatrix} 4\pi + \lambda\pi x_1^0 & 2\pi + 2\lambda\pi x_1^0 \\ 2\pi + 2\lambda\pi x_1^0 & 0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} -y_2 \\ y_2 \end{pmatrix}$$

га эга бўламиз. Шартли-стационар нуқтада $x_2^0 = 2x_1^0$ ва $\lambda = -\frac{2}{x_1^0}$ ни

инобатта олсан, соддалаштиришлардан сўнг квадратик форманинг

қиймати $4y_2^2$ га тенг эканлигини күрамиз. Бу эса аниқ мусбат сондир.

Шундай қилиб, V_0 баррел нефт ташыйдиган цилиндрик бочканинг энг самарали формасини ясаш учун, унинг ўлчамларини

$$x_1^0 = \sqrt[3]{\frac{V_0}{2\pi}}, \quad x_2^0 = 2\sqrt[3]{\frac{V_0}{2\pi}}$$

каби олиш зарур ва етарли экан.

6-8. Чеклашлари тенгсизлик тарзида бўлган масалалар

Чеклашлари тенглик тарзида бўлган юқоридаги масала учун келтирилган тасдиқлардан фойдаланиб, чеклашлари тенгсизлик тарзида бўлган масалалар учун ҳам айрим натижаларни келтирамиз.

Дейлик, қўйидаги масала қаралаётган бўлсин:

$$f(x) \rightarrow \min \quad (6.1)$$

$$g_i(x) \leq 0, i = \overline{1, m}. \quad (6.2)$$

Бу масалани тенглик типидаги ушбу

$$f(x) \rightarrow \min \quad (6.3)$$

$$g_i(x) + x_{n+i}^2 = 0, i = \overline{1, m}, \quad (6.4)$$

масалага эквивалентлигини юқорида келтирган эдик. Шу эквивалентликдан фойдаланиб, (6.3)–(6.4) масала учун нисбий шартли минимумнинг зарурий ва етарли шартларини ифодалаймиз.

Таъриф. Бирор $g_k(x) \leq 0, 1 \leq k \leq m$, чеклаш x^0 жоиз нуқтада актив (фаол) дейилади, агар $g_k(x^0) = 0$ бўлса, ҳамда пассив (суст) дейилади, агар $g_k(x^0) < 0$ бўлса .

Кўрсатиш мумкинки, агар x^0 жоиз нуқтада актив бўлган i_1, i_2, \dots, i_k индексли барча чеклашлар учун

$$\frac{\partial g_{i_1}(x^0)}{\partial x}, \frac{\partial g_{i_2}(x^0)}{\partial x}, \dots, \frac{\partial g_{i_k}(x^0)}{\partial x}, 1 \leq i_1 < i_2 \dots < i_k \leq m \quad (6.5)$$

векторлар чизиқли эркли бўлса, (6.3)–(6.4) масала учун

$$\left\{ x^0, [-g_1(x^0)] \chi_1, \dots, [-g_m(x^0)] \chi_m \right\}$$

нуқта нормал нуқта бўлади. Щу сабабли, (6.5) векторларни чизиқли эркли деб фараз қилиб, Лагранж нормал функциясини ёзамиш:

$$\tilde{F}(x, x_{n+1}, x_{n+2}, \dots, x_{n+m}, \lambda) = f(x) + \lambda_1 g_1(x) + \dots + \lambda_m g_m(x) + \sum_{i=1}^m \lambda_i x_{n+i}^1.$$

Лагранж кўпайтuvчилари қондасига биноан, агар $X^0 = \{x^0, x_{n+1}^0, \dots, x_{n+m}^0\}$ (бу ерда $x_{n+i}^0 = [-g_i(x^0)]^{1/2}$, $i = \overline{1, m}$) нуқта (6.3)-(6.4) масаланинг нисбий шартли минимум нуқтаси бўлса, бу нуқтада

$$\begin{aligned} \frac{\partial \tilde{F}(X^0)}{\partial x} &= \frac{\partial f(x^0)}{\partial x} + \lambda_1 \frac{\partial g_1(x^0)}{\partial x} + \dots + \lambda_m \frac{\partial g_m(x^0)}{\partial x} = 0, \\ \frac{\partial \tilde{F}(X^0)}{\partial x_{n+1}} &= 2\lambda_1 x_{n+1}^0 = 0, \\ \hline \frac{\partial \tilde{F}(X^0)}{\partial x_{n+m}} &= 2\lambda_m x_{n+m}^0 = 0 \end{aligned} \quad (6.7)$$

муносабатларнинг ўринли бўлиши зарур.

Агар (6.3)-(6.4) масала учун ҳам Лагранж функциясини

$$F(x, \lambda) = f(x) + \lambda_1 g_1(x) + \dots + \lambda_m g_m(x)$$

киритсак, нисбий минимумнинг зарурый шарти, яъни (6.7) муносабатлар

$$\frac{\partial F(x^0, \lambda)}{\partial x} = 0, \quad (6.8)$$

$$\lambda_i x_{n+i}^0 = 0 \text{ ёки } \lambda_i g_i(x^0) = 0, \quad i = \overline{1, m}, \quad (6.9)$$

кўринишда ифодаланади. Одатда, (6.8) шартни пассивликни тўлдирувчи шарт дейилади.

Шундай қилиб, (6.1)-(6.2) масалада $f(x)$ функция x^0 жоиз нуқтада нисбий шартли минимумга эришиши учун шу нуқтада (6.8) ва (6.9) шартларнинг бажарилиши зарур.

Шунингдек, (6.6) кўринишдаги Лагранж функцияси иккинчи тартибли ҳосилалари матрицаси

$$\begin{bmatrix} \frac{\partial^2 F(x^0, \lambda)}{\partial x^2} & 0 \\ & 2\lambda_1 0 \dots 0 \\ & 0 2\lambda_2 \dots 0 \\ 0 & \cdots \\ & 00..2\lambda_m \end{bmatrix} \quad (6.10)$$

күринишида бўлади. Бу ерда $\frac{\partial^2 F(x^0, \lambda)}{\partial x^2}$ ҳам $n \times n$ ўлчовли матрицадан иборат. (6.10) матрицага нисбатан ёзилган квадратик форма ва (6.4) чеклашлар учун ёзилган уринма гипертекисликларни ёзиб, айрим содалаштиришлар бажарсак, (6.1)-(6.2) масала учун қуйидаги етарлилик шартини оламиз.

Таъриф. Қаралаётган (6.1)-(6.2) масалада x^0 жоиз нуқта шартли-стационар нуқта дейилади, агар шундай $\lambda = \{\lambda_1, \dots, \lambda_m\} \geq 0$ топилсанки, $F(x, \lambda) = f(x) + \lambda_1 g_1(x) + \dots + \lambda_m g_m(x)$ Лагранж функцияси учун

$$\frac{\partial F(x^0, \lambda)}{\partial x} = 0,$$

$$\lambda_i g_i(x^0) = 0, \quad i = \overline{1, m},$$

шартлар бажарилса.

Теорема. (6.1)-(6.2) масалада шартли-стационар нуқтанинг нисбий минимум нуқта бўлиши учун, x^0 нуқтада актив бўлган i_1, i_2, \dots, i_k индексли чеклашларга нисбатан тузилган

$$\frac{\partial g_{i_l}(x^0)}{\partial x} y = 0, \dots, \frac{\partial g_{i_k}(x^0)}{\partial x} y = 0 \quad (\Gamma)$$

гипертекисликда

$$y' \frac{\partial^2 F(x^0, \lambda)}{\partial x^2} y$$

квадратик форманинг аниқ мусбат бўлиши старлидир.

Юқоридаги шартларни аниқ бир масала учун қўллаб кўрайлик.
Масала.

$$\begin{cases} f(x_1, x_2) = x_1^2 + x_2^2 - 12x_1 + 16x_2 \rightarrow ext \\ g(x_1, x_2) = x_1^2 + x_2^2 - 25 \leq 0 \end{cases} \quad (6.11), (6.12)$$

Бу масалада (6.12) чеклаш актив бўлган нуқтада

$$\frac{\partial g(x_1, x_2)}{\partial x} = \begin{pmatrix} \frac{\partial g}{\partial x_1} \\ \frac{\partial g}{\partial x_2} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 2x_1 \\ 2x_2 \end{pmatrix} \neq 0,$$

бўлгани учун Лагранжнинг нормал функциясини тузамиз:

$$F(x_1, x_2, \lambda) = x_1^2 + x_2^2 - 12x_1 + 16x_2 + \lambda(x_1^2 + x_2^2 - 25)$$

Чеклашлари тенгсизлик тарзида бўлган масала учун келтирилган (6.8)-(6.9) зарурй шартга асосан, бирор жоиз нуқтада функция шартли экстремумга эришса, у нуқтада куйидаги тенгликлар ўринли бўлиши зарур:

$$\frac{\partial F}{\partial x_1} = 2x_1 - 12 + 2\lambda x_1 = 0,$$

$$\frac{\partial F}{\partial x_2} = 2x_2 + 16 + 2\lambda x_2 = 0,$$

$$\lambda \cdot (x_1^2 + x_2^2 - 25) = 0.$$

Охирги тенглиқда, $\lambda = 0$ бўлса ($x_1^2 + x_2^2 - 25 \leq 0$), $x_1 = 6, x_2 = -8$ бўлиб, бу жоиз нуқта бўлмайди, шу сабабли $\lambda_0 \neq 0$. Демак, $x_1^2 + x_2^2 = 25$ бўлиши зарур. Натижада, куйидаги системани счиб,

$$\begin{cases} x_1 + \lambda x_1 = 6, \\ x_2 + \lambda x_2 = -8, \\ x_1^2 + x_2^2 = 25, \end{cases}$$

$A(+3;-4)$ ва $B(-3; +4)$ экстремал нүқталарга эга бўламиз. Бу ерда A нүқтага $\lambda = +1$ ва B нүқтага $\lambda = -3$ қийматлар мос келади. Дастрраба функцияни $A(3;-4)$ нүқтада текширайлик. Бу нүқтага мос (Γ) уринма текислик

$$3y_1 = 4y_2$$

тўғри чизиқдан иборат бўлади. Йиккинчи тартибли квадратик форма эса

$$(y_1 y_2) \begin{pmatrix} 4 & 0 \\ 0 & 4 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \end{pmatrix} = 4(y_1^2 + y_2^2) > 0$$

аниқ мусбат бўлади. Демак функция $A(3,-4)$ нүқтада шартли минимумга эришади, ҳамда

$$f_{\min} = f(3, -4) = -75 \text{ бўлади.}$$

Энди функцияни $B(-3;4)$ нүқтада текширайлик. Бу нүқтага мос (Γ) уринма текислик ҳам $3y_1 = 4y_2$ бўлади. Мос иккинчи тартибли квадратик форма

$$(y_1 y_2) \begin{pmatrix} -4 & 0 \\ 0 & -4 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \end{pmatrix} = -4(y_1^2 + y_2^2) < 0$$

булиб, аниқ манфий бўлади. Бу эса $B(-3,4)$ нүқтада функция шартли максимумга эришишни тасдиқлайди:

$$f_{\max} = f(-3, 4) = 125$$

III бобга оид машқлар

1. Дераза рамаси түгри түртбұрчак шаклида бұлиб, тела қисми ярим айланадан иборат. Агар раманинг периметри берилған бўлса, унинг үлчамлари қандай бўлганда юзаси энг катта бўлади?
2. Асоси диаметри 40 см. бўлган ғўладан түгри түртбұрчакли кўндаланг кесимга эга бўлган устун тайёрлаш лозим бўлсин. Агар устун асоси а ва b үлчамларга эга бўлиб, устуннинг мустаҳкамлиги bh^2 га түгри пропорционал бўлса (h -устуннинг баланддиги), унинг үлчамлари қандай бўлганда мустаҳкамлиги энг юқори бўлади.
3. Буюртма бўйича, ҳажми 72 cm^2 бўлган қопқоқли қутини шундай ясаш керакки, асосининг томонлари 1:2 нисбатда бўлсин. Қутининг үлчамлари қандай бўлганда уни тайёрлашга энг кам тахта кетади, яъни иқтисодий тежамкорлик энг юқори бўлади?
4. Баланддиги 1,4 м бўлган картина кургазма деворига осилган бўлиб, унинг пастки асоси кузатувчи кўзидан 1,8 м баланддикда жойлашган. Картинани кўриш бурчаги энг катта бўлиши учун, кузатувчи девордан қанча узоқда туриши керак?
5. Бир бет қофозда текст 384 cm^2 жойини эгаллаши шарт. Тела ва пастдан 3 см дан ён томонлардан эса 2 см дан жой қолдирилади. Агар қофозни тежаш асосий мақсад бўлса, қофознинг энг самарали үлчамлари қандай бўлиши керак?
6. Параводда ёнилғи сарфи иккى қисми бўлинади. Улардан бири тезликка боғлиқ бўлиб, 4800 сўм/соат. Иккинчи қисми эса тезликнинг кубига пропорционал бўлиб, тезлик 10 км/соат бўлганда 300 сўм/соат. Тезлик қандай бўлганда, 1 км йўлга сарфланган жами харажат (ёнилғи сарфи) минимал бўлади.
7. Қайиқ қирғоқнинг энг яқин нуқтасидан 3 км масофада турган бўлиб, мақсад ўша нуқтадан 5 км наридаги түгри чизиқли қирғоқда жойлашган маёққа бориш бўлсин. Агар қайиқнинг тезлигиги 4 км/соат йуловчининг қирғоқ бўйлаб тезлиги 5 км/соат бўлса, у манзилга энг қисқа вақтда бориши учун қандай маршрутни танлаш керак?
8. Ҳажми $16\pi \text{ m}^3$ бўлган цилиндрлар ичидан тўла сирти энг кичик бўлган цилиндр үлчамларини топинг.
9. Узунлиги 1 м бўлган симни түгри түртбұрчак шаклида қандай үлчамлarda букиш керакки, у билан чегараланган юза максимал бўлсин?
10. Периметри 20 см бўлган teng ёни учбурчаклардан қайси бири энг катта юзага эга бўлади.

11. Ярим доирага ички чизилган (бир томони диаметрда ётади) түгри түртбұрчаклар ичидан энг катта юзалисini топинг.
12. Түгри түртбұрчак шаклидаги 294 м^2 юзага эга бўлган майдончани дөвор билан ўраш ва яна дөвор билан уни тенг иккига бўлиши керак бўлсин. Майдончанинг чизикли ўлчамлари қандай бўлганда жами дөвор узунлиги энг қисқа бўлади?
13. Трапециянинг ён қирралари унинг кичик асосига тенг бўлиб, унинг катта асосига ёпишган бурчаги қандай бўлганда юзаси максимал бўлади.
14. Берилган доирага максимал юзали ички учбұрчакни чизинг.
15. Берилган доирага томонлари квадратларининг йигиндиси максимал бўлган учбұрчак ички чизилсин.
16. Текслиқда x_1, x_2 ва x_3 нуқталар берилган. Шундай x_0 нуқтани топингки, x_0 дан берилган нуқталаргача бўлган масофалар квадратларнинг йигиндиси энг кичик бўлсин.
17. Эллипсга томонлари координата ўқларига параллел бўлган максимал юзали ички түгри түртбұрчак чизилсин.

$$18. \begin{cases} x_1 \cdot x_2 \rightarrow extr, \\ x_1 + x_2 - 1 = 0. \end{cases}$$

$$19. \begin{cases} \frac{x_1}{a} + \frac{x_2}{b} \rightarrow extr, \\ x_1^2 + x_2^2 - 1 = 0. \end{cases}$$

$$20. \begin{cases} x_1^2 + x_2^2 \rightarrow extr, \\ \frac{x_1}{a} + \frac{x_2}{b} - 1 = 0. \end{cases}$$

$$21. \begin{cases} x_1^2 + 12x_1x_2 + 2x_2^2 \rightarrow extr, \\ 4x_1^2 + x_2^2 - 25 = 0. \end{cases}$$

$$22. \begin{cases} \cos^2 x_1 + \cos^2 x_2 \rightarrow extr, \\ x_1 - x_2 - \frac{\pi}{4} = 0. \end{cases}$$

$$23. \begin{cases} x_1 - 2x_2 + 2x_3 \rightarrow extr \\ x_1^2 + x_2^2 + x_3^2 - 1 = 0 \end{cases}$$

24. $\begin{cases} x_1x_2 + x_2x_3 \rightarrow extr \\ x_1^2 + x_2^2 - 2 = 0 \\ x_2 + x_3 - 2 = 0 \\ x_1 > 0, x_2 > 0, x_3 > 0. \end{cases}$

25. Шартли экстремум масаласини ечиш усулидан фойдаланиб, күйидаги тенгсизликни исботланг:

$$\frac{x_1^n + x_2^n}{2} \geq \left(\frac{x_1 + x_2}{2} \right)^n,$$

$$n \geq 1, x \geq 0, y \geq 0.$$

26. $\begin{cases} x_1 - 2x_2 - 3 \rightarrow extr, \\ 0 \leq x_1 \leq 1, \\ 0 \leq x_2 \leq 1, \\ 0 \leq x_1 + x_2 \leq 1. \end{cases}$

27. $\begin{cases} x_1^2 + x_1x_2 + x_2^2 \rightarrow extr \\ |x_1| + |x_2| - 1 \leq 0 \end{cases}$

28. $\begin{cases} x_1 + x_2 + x_3 \rightarrow extr, \\ x_1^2 + x_2^2 - x_3 \leq 0, \\ x_3 - 1 \leq 0. \end{cases}$

29. Берилган мусбат сонни шундай иккита мусбат құшилувчига ажратынгки, уларнинг тескари қийматлари йиғиндиси минимал бўлсин.

30. Берилган мусбат α сонни шундай n та құшилувчига ажратингки, уларнинг квадратлари йиғиндиси минимал бўлсин.

31. Ўлчамлари қандай бўлганда V ҳажмли очиқ, тўртбурчакли ванна энг кам сиртга эга бўлади?

32. Периметри $2p$ бўлган шундай тўртбурчакни аниқлангки, уни томонларидан бири атрофида айлантиришдан ҳосил бўлган жисмнинг ҳажми энг катта бўлсин.

33. $y=x^2$ парабола ва $x-y=2$ тўғри чизиқ орасидаги масофани топинг.

IV БОБ

ҚАВАРИҚ ПРОГРАММАЛАШТИРИШ

Чизиқсиз программалаштиришнинг фақат қавариқ функциялар ва қавариқ түпламлар билан иш күрувчи бўлимига қавариқ программалаштириш дейилади. Бу бўлимнинг асосий элементлари қавариқ функциялар ва қавариқ түпламлар бўлиб, уларнинг айрим ўзига хос хусусиятлари масала счимини топишга имкон беради.

1-8. Қавариқ түпламлар, қавариқ функциялар ва уларнинг баъзи хоссалари

Таъриф. R^n фазонинг бирор X түплами қавариқ дейилади, агар ихтиёрий $x_1, x_2 \in X$ ва $0 \leq \lambda \leq 1$ тенгизлигни қаноатлантирувчи λ , сон учун

$$x(\lambda) = \lambda x_1 + (1 - \lambda)x_2$$

нуқта яна X түпламга тегишли бўлса.

Қавариқ түпламга мисол қилиб, доира, шар, квадрат, яримтекислик, ҳақиқий сонлар түплами кабиларни келтириш мумкин.

Ҳалқа, айланा, сфера, бўш қути, рационал сонлар түплами кабилар эса қавариқ бўлмаган түпламларга мисол бўла олади.

Қавариқ түпламларнинг баъзи муҳим хоссаларини келтирайлик.

1. Исталган сондаги қавариқ түпламлар кесишмаси қавариқ түплам бўлади.

Бу хосса исботини иккита түплам учун келтириш кифоя. Дейлик

$$Z = X \cap Y$$

бўлиб, X, Y - қавариқ түпламлар бўлсин. Z га тегишли иккита z_1, z_2 , нуқта олайлик. У ҳолда түпламлар кесишмасининг таърифиға кўра,

$$z_1 \in X, z_2 \in Y; z_1 \in Z, z_2 \in Z$$

X ва Y түпламлар қавариқ бўлганилиги сабабли

$$z(\lambda) = \lambda z_1 + (1 - \lambda)z_2, \quad 0 \leq \lambda \leq 1$$

нуқта қавариқ X, Y түпламларга тегишли бўлади, демак, $z(\lambda) \in Z$, яъни Z - қавариқ түплам.

2. Қавариқ X түпламнинг ихтиёрий сондаги x_1, x_2, \dots, x_k нуқталарнинг қавариқ комбинацияси, яъни

$$x(\lambda) = \sum_{i=1}^k \lambda_i x_i, \quad \lambda_i \geq 0, \quad i = \overline{1, k}, \quad \sum_{i=1}^k \lambda_i = 1$$

шу қавариқ түпламга тегишли бўлади.

3. Агар x нуқта қавариқ X түпламнинг чегаравий нуқтаси бўлса, шундай c , $c \neq 0$, вектор топиладики, барча $x \in X$ учун

$$c'x \leq c'x$$

тengsизлик ўринли бўлади.

Одатда бундай $c'x = a$ гипертекислик таянч гипертекислик дейилади. Демак, қавариқ түпламнинг ихтиёрий чегаравий нуқтаси орқали таянч гипертекислик ўтказиш мумкин.

Энди қавариқ функцияларнинг баъзи хоссаларини келтирайлик.

Таъриф. Қавариқ түплам X да аниқланган $f(x)$ функция қавариқ функция дейилади, агар ихтиёрий $x_1, x_2 \in X$ ва $\lambda, 0 \leq \lambda \leq 1$, учун

$$f(\lambda x_1 + (1-\lambda)x_2) \leq \lambda f(x_1) + (1-\lambda)f(x_2)$$

тengsизлик ўринли бўлса. Шунингдек, қавариқ функция қатъий қавариқ дейилади, агар ихтиёрий $x_1, x_2 \in X$ нуқталар ва $\lambda, 0 < \lambda < 1$, учун

$$f(\lambda x_1 + (1-\lambda)x_2) < \lambda f(x_1) + (1-\lambda)f(x_2)$$

қатъий tengsизлик бажарилса.

Бу таърифдан кўринадики, қавариқ функцияянинг графиги тўғри чизиқли кесмаларни ўз ичига олиши мумкин, бироқ қатъий қавариқ функция графиги бундай кесмаларни ўз ичига олмайди.

1. Қавариқ функция икки хил нисбий минимумга эга була олмайди. Қатъий қавариқ функция эса минимумга ягона нуқтада эришади.

Ҳақиқатан, дейлик, $x_1, x_2 \in X$ нуқталарда қавариқ $f(x)$ функция нисбий минимумларга эришсин ва аниқлик учун

$$f(x_1) > f(x_2) \quad (1.1)$$

булсин. У ҳолда $x(\lambda) = \lambda x_1 + (1-\lambda)x_2, 0 \leq \lambda \leq 1$, нуқта учун, функцияянинг қавариқлигидан (1.1) шартга кўра

$$f(\lambda x_1 + (1-\lambda)x_2) \leq \lambda f(x_1) + (1-\lambda)f(x_2) < f(x_1)$$

бўлади ва $\lambda^* \rightarrow 1$ да $x(\lambda^*) \rightarrow x_1$. Яъни $x(\lambda^*)$ нуқта x_1 нинг етарли кичик атрофига тушади. Демак,

$$f(x(\lambda^*)) < f(x_1)$$

муносабатга эга бўламиз. Бу зидлик, $f(x_1) = f(x_2)$ ўринли бўлишини асослайди.

Энди, дейлик $f(x)$ қатъий қавариқ бўлиб, x_1 ва x_2 нуқталарда минимумга эришсан ҳамда $x_1 \neq x_2$ бўлсни. У ҳолда юқоридаги хоссага кўра

$f(x_1) = f(x_2)$ булади, ҳамда $0 < \lambda < 1$ ни қаноатлантирувчи λ учун

$$f(\lambda x_1 + (1 - \lambda)x_2) < \lambda f(x_1) + (1 - \lambda)f(x_2) = f(x_1)$$

бұлиб, яна қоюридагидек зиддикка зға бұламиз, демек, $x_1 = x_2$.

Қавариқ функцияның бу хоссасига күра унинг ихтиёрий нисбий минимумы мутлақ минимум бұлади. Шу сабабдан, функцияның бирор минимум нүктасини топиш кифоя.

Қавариқ функциялар сипаттамасынан яна бир жиғати шундаки, унга дифференциалланувлынан бұлмаган функциялар ҳам киради. Масалан

$$y = |x|$$

функция узлуксиз ва қавариқ, бирок, $x = 0$ нүктада дифференциалланувлынан бұлмаган.

Таъриф. Берилған $f(x)$ функция x_0 нүктада $\ell, \|\ell\| = 1$, йұналиш бүйінша дифференциалланувлынан бұлмаган.

$$\lim_{\alpha \rightarrow 0^+} \frac{f(x_0 + \alpha \ell) - f(x_0)}{\alpha}$$

лимит мавжуд бұлса ва $\frac{\partial f(x_0)}{\partial \ell}$ каби белгиланади.

2. Қавариқ X түпнамда аниқланған қавариқ функция қар бир $x \in \text{int } X$ нүктада ихтиёрий $\ell, \|\ell\| = 1$, йұналиш бүйінша дифференциалланувлынан бұлади.

Бу хоссаны ёритиш мақсадида бир мисол көлтирайлык, яғни $y = |x|$ функцияның $\ell, \|\ell\| = 1$, йұналиш бүйінша ҳосилласини ҳисоблайлык:

$$\left. \frac{\partial |x|}{\partial \ell} \right|_{x=0} = \lim_{\alpha \rightarrow 0^+} \frac{|0 + \alpha \ell| - |0|}{\alpha} = \frac{\alpha \cdot |\ell|}{\alpha} = |\ell|,$$

$$\left. \frac{\partial |x|}{\partial \ell} \right|_{x>0} = \lim_{\alpha \rightarrow 0^+} \frac{|x + \alpha \ell| - |x|}{\alpha} = 1,$$

$$\left. \frac{\partial |x|}{\partial \ell} \right|_{x<0} = \lim_{\alpha \rightarrow 0^+} \frac{|x + \alpha \ell| - |x|}{\alpha} = -1.$$

3. Қавариқ түпнамда аниқланған қавариқ функция түпнамынан барча ички нүкталарыда узлуксиз бұлади.

4. Қавариқ түплам X да аниқланган қавариқ $f(x)$ функция ҳар бир $x^* \in X$ нүктада таянч функцияга эга, яни шундай чиэкили $c'x$ функция топиладики, барча $x \in X$ учун

$$f(x) - f(x^*) \geq c'(x - x^*)$$

Бу ерда c векторни тасаввур этиш учун, $f(x)$ функция оддий маънода дифференциалланувчи бўлганда

$$c = \text{grad} f(x^*)$$

эканлигини таъкидлаш кифоядир.

Қавариқ функция экстремумини топишда муҳим рол ўйнайдиган бир хоссани келтирайлик

5. Теорема. Қавариқ түплам X да аниқланган, қавариқ, барча йўналиш бўйича дифференциалланувчи $f(x)$ функция бирор $x_0 \in X$ нүктада минимумга эришиши учун шу нүктада барча йуналиш бўйича олинган ҳосиланинг манфий бўлмаслиги зарур ва етарлидир.

Исботи. Дастрраб зарурлигини исботлайлик. Дейлик, $f(x)$ функция x_0 нүктада минимумга эришсин, бироқ шу нүктада бирор ℓ , $\|\ell\| = 1$ йўналиш бўйича олинган ҳосила манфий бўлсин, яни

$$\frac{\partial f(x_0)}{\partial \ell} = a < 0.$$

У ҳолда, йуналиш бўйича олинган ҳосиланинг таърифи ва лимитнинг маъносига кура, шундай $\bar{\varepsilon} > 0$ топиладики, $0 < \varepsilon < \bar{\varepsilon}$ бўлганда

$$\frac{f(x_0 + \varepsilon \bar{\ell}) - f(x_0)}{\varepsilon} < \frac{a}{2}$$

булади. Демак, x_0 нинг атрофида шундай $\bar{x} = x_0 + \varepsilon \bar{\ell}$ топиладики,

$$f(\bar{x}) < f(x_0) + \frac{\varepsilon \cdot a}{2} < f(x_0)$$

булади. Бу эса x_0 нинг минимум нүкта деб олинишига зид. Демак, барча жоиз йуналиш бўйича олинган ҳосила манфий бўлмайди.

Энди, етарлиликни исботлайлик. Дейлик, x_0 нүктада барча ℓ , $\|\ell\| = 1$ йуналиш бўйича

$$\frac{\partial f(x_0)}{\partial \ell} \geq 0 \quad (*)$$

булиб, $f(x)$ функция бу нүктада минимумга эришмасин, яни шундай $x_1 \in X$ нүкта топилсинки,

$$f(x_1) = f(x_0) - \alpha, \alpha > 0$$

бұлсın. Күйидагиңа нүқта қуриб олайлик:

$$x(\lambda) = (1-\lambda)x_0 + \lambda x_1, \quad 0 \leq \lambda < 1,$$

X ға $f(x)$ ға функцияларнинг қавариқтігі туфайлы $x(\lambda) \in X, 0 \leq \lambda < 1$, ҳамда,

$$f(x(\lambda)) \leq (1-\lambda)f(x_0) + \lambda f(x_1) = f(x_0) - \lambda f(x_0) + \lambda f(x_1) - \lambda \cdot \alpha,$$

яғни

$$f(x(\lambda)) \leq f(x_0) - \alpha \cdot \lambda$$

бұлади. Шу x_0 нүқтада $\ell = x_1 - x_0$ йұналиш учун

$$\frac{\partial f(x_0)}{\partial \ell} = \lim_{\lambda \rightarrow 0^+} \frac{f(x_0 + \lambda \ell) - f(x_0)}{\lambda} = \lim_{\lambda \rightarrow 0^+} \frac{-\lambda \cdot \alpha}{\lambda} = -\alpha < 0.$$

Бу эса (*) шартта зид. Демек $f(x_0)$ ягона минимум қиймат экан.

6. Агар $f(x)$ функция оддий маънода икки марта дифференциалла-нувчи бўлса, унинг очиқ X түпламда қавариқ бўлиши учун

$$\frac{\partial^2 f(x)}{\partial x^2}, x \in X,$$

квадратик матрица билан аниқланадиган квадратик форманинг ман-фий бўлмаслиги зарур ва етарлидир.

2-§. Қавариқ программалаштириши масаласининг қўйилшиши. Эгар нүқта. Кун-Таккер теоремаси

Қавариқ программалаштириш масаласи шаклан чизиқсиз программалаштириш масаласига ўхшаса ҳам, мазмунан фарқ қиласади.

Масаланини қўйилшиш. Берилган қавариқ Q түплами ағдиши билан, ҳамда қавариқ $g_i(x), i = 1, m$, функциялар билан аниқланувчи

$$g_1(x) \leq 0, g_2(x) \leq 0, \dots, g_m(x) \leq 0,$$

тенгсизликларни қаноатлантирувчи нүқталар (бундай нүқталар жоиз нүқталар дейилади) ичидан қавариқ $f(x)$ функцияга минимум қиймат берувчи нүқта топилсинг:

$$f(x) \rightarrow \min, \tag{2.1}$$

$$g_i(x) \leq 0, i = \overline{1, m}, \tag{2.2}$$

$$x \in Q. \tag{2.3}$$

Барча қавариқ түпнамалар кесишмаси қавариқ бұлғанлығы туфайли юқоридаги масалада барча жоиз нұқталар түпнами қавариқ түпнам бұлади. Демек, қавариқ функция хоссаларига күра, масаланинг иктиерий нисбий минимуми мутлақ минимум ҳам бұлади. Қуйыда шундай минимумны топишига имкон берувчи шарттарни көлтирамиз.

Таъриф. Юқоридаги (2.1)-(2.3) масала учун түзилген ушбу

$$F(x, \lambda) = f(x) + \sum_{i=1}^m \lambda_i g_i(x)$$

функцияға Лагранж функциясы дейилади.

Таъриф. Қаралаётган масалада жоиз векторлар жуфтлиги $\{x^*, \lambda^*\}$, $x^* \in Q$, $\lambda^* \geq 0$, Лагранж функциясининг зәгар нұқтасини ташкил этади, дейилади, агар барча $x \in Q$ ва $\lambda \geq 0$ векторлар учун

$$F(x^*, \lambda^*) \leq F(x, \lambda^*) \leq F(x, \lambda) \quad (2.4)$$

қүш тенгсизлик үринли бўлса. Бу тенгсизликнинг үнг ярим қисмини алоҳида қарасак, $\{x^*, \lambda^*\}$ нұқта $F(x, \lambda^*)$ функция учун x ўзгарувчи бўйича минимум нұқта бўлишини, чап ярим тенгсизлик эса ўша нұқтанинг айни пайтда λ ўзгарувчи бўйича максимум нұқта бўлишини англатади. Бу ҳолатни геометрик тасаввур этсак, у оддий маънодаги зәгарни эслатади.

Теорема. (Минимумнинг етарли шарти). Агар қаралаётган масалада $\{x^*, \lambda^*\}$, $x^* \in Q$, $\lambda^* \geq 0$, жуфтлик Лагранж функциясининг зәгар нұқтаси бўлса, x^* -масаланинг ечими бўлади.

Исботи. Зәгар нұқтани англатувчи (2.4) тенгсизликни ёйиб өзайлик:

$$f(x^*) + \sum_{i=1}^m \lambda_i^* g_i(x^*) \leq f(x^*) + \sum_{i=1}^m \lambda_i^* g_i(x^*) \leq f(x) + \sum_{i=1}^m \lambda_i^* g_i(x)$$

бундан,

$$\sum_{i=1}^m \lambda_i^* g_i(x^*) \leq \sum_{i=1}^m \lambda_i^* g_i(x) \quad (2.5)$$

тенгсизликка зәга бўламиз. Бу тенгсизлик үринли бўлиши учун

$$g_i(x^*) \leq 0 \quad (2.6)$$

бўлиши зарур. Ҳақиқатан, агар бирорта k , $1 \leq k \leq m$, индекс учун (2.6) үринли эмас деб фараз қилсак, яъни

$$g_i(x^*) > 0$$

бұлса, λ_i ни: $\lambda_i = 0, i \neq k, \lambda_k > 0$ каби танлаш ҳисобига

$$\lambda_k g_k(x^*) \leq \sum_{i=1}^m \lambda_i g_i(x^*)$$

тengsizlikka эга бўламиз. Бу ерда $\lambda_k \rightarrow \infty$ қилиб олинса, tengsizlikning бир томонида чекли, иккинчи томонида эса чексиз сон пайдо бўлади. Демак, (2.6) ўринли.

Шунингдек,

$$\sum_{i=1}^m \lambda_i g_i(x^*) = 0 \quad (2.7)$$

булишини ҳам кўrsatiш мумкин. Ҳақиқатан, агар тескарисини фараз қилсак,

$$\sum_{i=1}^m \lambda_i g_i(x^*) < 0$$

tengsizlikka эга бўламиз. Яна (2.5) tengsizlikda $\lambda = \frac{\lambda^*}{2}$ қилиб танла-
сак

$$0 \leq \frac{1}{2} \sum_{i=1}^m \lambda_i g_i(x^*) < 0$$

зидликка келамиз. Бу зидлик (2.7) tenglikni исботлайди.

Энди эгар нуқтани ifodaluvchi tengsizliknинг ўнг яrim tengsizli-
гидан

$$f(x^*) \leq f(x) + \sum_{i=1}^m \lambda_i g_i(x)$$

га эга бўламиз. Бу эса барча жоиз векторлар учун

$$f(x^*) \leq f(x)$$

ўринли эканлигини англатади.

Демак, $x^* \in Q$ нуқтада функция минимумга эришади. Теорема тўла
исбот бўлди.

Бу теорема зарурий шарт бўлиб, агар маълум шартлар бажарилса,
старли ҳам бўлишини исботлаш мумкин.

Таъриф. Қаралаётган (2.1)-(2.3) масалада (2.2) чеклашлар Слейтер
шартини қаноатлантиради, дейилади, агар шундай $x^* \in Q$ нуқта то-
пилсаки, у нуқтада

$$g_i(x^*) < 0, i = \overline{1, m},$$

бұлса. Яғни бошқача қилиб айтганда, $g_i(x) \leq 0, i = \overline{1, m}$, тенгсизликтер кесишмаси ичкі нүктеге әга бұлса.

Күн - Таккер номи билан юритилувчи қуйидаги теоремани көлти-риш үринлидір.

Теорема . Дейлік, қаралаёттган масалада (2.2) тенгсизликтер Слей-тер шартини қаноатлағысын. Жоиз нүктә $x^* \in Q$ масаланинг ечим бұлиши учун шундай $\lambda^*, \lambda^* \geq 0$, вектор топилиши керакки, $\{x^*, \lambda^*\}$ жуфтлик Лагранж функциясынинг әгар нүктаси бұлиши зарур ва етар-лидір.

Бу теорема мәботини [1]дан топиши мүмкін.

IV бобга оид машқлар

1. Агар $X \subset R^n$ түпламнинг ихтиёрий икки элементи $x_1, x_2 \in X$ учун $\frac{1}{2}x_1 + \frac{1}{2}x_2 \in X$ бўлса, X түплам қавариқ бўладими?
2. Ихтиёрий икки қавариқ түплам бирлашмаси қавариқ бўладими? Жавобни асосланг.
3. Қавариқ бўлмаган тўртбурчаклар ва кўпбурчаклар қуриб кўрсатинг.
4. Фақатгина маркази қийиб олинган шар қавариқ бўладими?
5. $M = \{x : g_i(x) \leq 0, i = \overline{1, m}, x \in R^n, g_i(x) -$ қавариқ} түпламнинг қавариқлигини исботланг.
6. $N = \{x : g_i(x) \leq 0, i = \overline{1, k}; ax_i = b_i, i \in \overline{k, m}, a, b -$ ўзгармас сонлар} – түплам қавариқми?
7. R^n да аниқланган $f(x)$ функция қавариқ бўлиши учун $\Phi(t) = f(x + ts), t \in R^1$, функциянинг t нинг функцияси сифатида ихтиёрий x ва s учун қавариқ бўлиши зарур ва етарли эканини исботланг.
8. Куйидаги функциялар параметрларнинг қандай қийматларида қавариқ бўлади?
 - a) $f(x) = ax^2 + bx + c$
 - b) $f(x) = a\ell^{2x} + b\ell^x + c$
 - c) $f(x_1, x_2) = (|x_1|^p + |x_2|^p)^{\frac{1}{p}}, p > 0$
 - d) $f(x_1, x_2) = a_{11}x_1^2 + 2a_{12}x_1x_2 + a_{22}x_2^2$
9. $f(x_1, x_2) = \sqrt{x_1^2 + x_2^2}$ функциянинг $(0,0)$ нуқтадаги $\ell, \|\ell\| = 1$, йуналиш бўйича ҳосилласини ҳисобланг.
10. Иккита қавариқ функция йиғиндиси ҳар доим ҳам қавариқ бўлавермаслигини мисол келтириш йўли билан исботланг.
11. $\begin{cases} g_1(x_1, x_2) \leq 0 \\ -g_1(x_1, x_2) \leq 0 \end{cases}$ тенгсизликлар системаси қавариқ $g(x_1, x_2)$ функция учун Слейтер шартини қаноатлантирадими?
12. Куйидаги функцияларни қавариқликка текширинг:

$$1) \quad f(x) = e^{2x_1 + x_2}, (x_1, x_2) \in R^2.$$

$$2) \quad f(x) = x_1^2 + x_2^2 + \frac{1}{2}x_3^2 + x_1 \cdot x_2 - x_3 + 10.$$

Күйидаги масалаларда Слейтер шартининг бажарилиши ва берилган режаларнинг оптимал бўлиш ёки бўлмасилигини аниqlанг.

13.

$$-x_1^2 - x_2^2 + 6 \rightarrow \max$$

$$x_1 + x_2 \leq 5,$$

$$x_1 \geq 0,$$

$$x^{(1)} = (1; -1); x^{(2)} = (0, 0).$$

14.

$$-5x_1^2 - x_2^2 + 4x_1 \cdot x_2 \rightarrow \max$$

$$x_1^2 + x_2^2 + 2x_1 - 4x_2 \leq 4,$$

$$x_1 \geq 0, x_2 \geq 0,$$

$$x^{(1)} = (1, 8), x^{(2)} = (-1, 0),$$

$$x^{(3)} = (0, 0), x^{(4)} = (0, 1).$$

V БОБ

ДИНАМИК ПРОГРАММАЛАШТИРИШ

1-8. Динамик программалаштиришинг асосий түшүнчалари

Динамик программалаш күп босқычли масалаларнинг мукаммал ечимини аниқлашни таъминловчи математик усуллардан биридир. Ушбу усул Беллманнинг оптимальлик қоидасига асосланган булиб, у уч босқычдан иборатдир.

1. Башлангич масала асосида туркум масалалар ҳосил қилинади, туркумдаги параметрларнинг маълум бир қийматларида кўрилаётган башлангич масала ҳосил бўлади.

2. Аниқланган туркум масалалар учун Беллманнинг оптимальлик қоидаси асосида асосий тенглама (Белман тенгламаси) тузилади.

3. Беллман тенгламаси ечилади ва ушбу ечимлар асосида оптималь ечим қурилади.

Беллманнинг оптимальлик қоидасини кўриб чиқайлик. Оптimal ҳатти-ҳаракат, башлангич ҳолат ва ушбу ҳолатта олиб келган ечим қандай бўлишидан қатъий назар келгусидаги ечимлар башлангич ҳолатта нисбатан оптималь ечим бўлиши керак.

Динамик программалаш масаласининг қўйилиши: дискрет башқарилувчан тизимда башлангич S_0 ҳолатни охирги S_N ҳолатга ўтказувчи шундай башқарувни топиш керакки, мақсад функция W ўзининг экстремум қийматига эришсин.

Кўп босқычли жараённинг ечимини аниқлаш икки усулда амалга оширилиши мумкин: башлангич ҳолатдан охирги ҳолатга қараб ёки охирги ҳолатдан башлангич ҳолатга қараб.

N -bosқыч ечимини қуриш учун $N-1$ босқычдаги тизим ҳолатини билish зарурдир. Тизим дискрет бўлғанлиги учун бу ҳолатлар

$$S_{N-1,1}, S_{N-1,2}, \dots, S_{N-1,k} \quad (1.1)$$

бўлади.

Ҳар бир $S_{N-1,i}$ ($i = 1, k$) ҳолатни S_N ҳолатта ўтказувчи шартли оптималь $U_{N,i}^* = U_{N,i}^*(S_{N-1,i})$ башқарувни аниқлаймиз. Ушбу шартли оптималь башқарув $U_{N,i}^*$ мақсад функция W учун экстремум қийматни беради.

Ушбу фикрининг давоми сифатида $N-1$ босқыч учун шартли оптималь башқарувни аниқлаймиз. Бу башқарувни аниқлаш учун тизимнинг $N-2$ босқычидаги мумкин бўлган ҳолатлари

$$S_{N-2,1}, S_{N-2,2}, \dots, S_{N-2,c} \quad (1.2)$$

билиш зарурдир.

Мумкин бүлган ҳар бир ҳолат $S_{N-2,i}$ учун шартли оптималь $U_{N-2,i}^* = U_{N-2,i}^*(S_{N-2,i})$ ечимни аниқлаймиз.

Ушбу шартли оптималь бошқарув (ечим) $W(U_{N-1,i}^*) + W(U_{N-1,i+1}^*)$ мақсад функцияга экстремум қиймат беради.

Бошқача қилиб айтганда ($N-i$) босқичда шартли оптималь ечим $U_{N-i}^*(N-(i+1))$ босқичнинг ҳар бир мумкин бүлган ҳолати учун қуидаги мақсад функция

$$[W(U_{N-i,i}^*) + \dots + W(U_{N-1,i}^*) + W(U_{N,i}^*)]$$

учун экстремум қийматини таъминлайди.

Ушбу шартли максимал ечимларни қуриш жараёни биринчи босқич учун $U_i^*(S_0)$ оптималь ечим аниқлангунча давом эттирилади. Аниқланган $U_i^*(S_0)$ оптималь ечим

$$W^* = [W(U_{1,i}^*) + \dots + W(U_{N-i,i}^*) + \dots + W(U_{N,i}^*)]$$

мақсад функцияга экстремум қиймат беради.

Оптималь ечимни эришилган ҳолатдан оптималь равишда келгуси ҳолатга давом эттириш Беллманнинг оптимальлик қоидаси дейиллади. Беллманнинг оптимальлик қоидаси асосида оптималь ечимни қуриш алгоритмини тузиш ва функция қийматларини рекуррент равишда олдинги қийматлар асосида ҳисоблаш мумкин бўлади, яъни

$$B_{N-i}(S_i) = \underset{U_{i+1}}{\text{extr}} [W_{i+1}(S_{i+1}, U_{i+1}) + B_{N-(i+1)}(S_{i+1})] \quad (1.3)$$

бу ерда $i = N-1, N-2, \dots, 1, 0$, қийматларни қабул қиласди.

Беллман тенгламасида $U_i = (U_i^1, U_i^2, \dots, U_i^m)$ бошқарув вектори,

$S_i = (S_i^1, S_i^2, \dots, S_i^n)$ -системанинг i -босқичдаги Беллман функцияси, яъни мақсад функцияниң экстремум қийматидир. Юқорида келтирилган Беллман (1.3) тенгламаси функция қийматларини рекуррент равишда ҳисоблаш имкониятини беради, яъни $B_0(S_N)$ асосида $B_1(S_{N-1})$ ни ва $B_1(S_{N-1})$ асосида $B_2(S_{N-2})$ ва хоказо.

1. Динамик программалаштириш ёрдамида оптималь ечимни аниқлаш алгоритми

1) Беллман экстремал тенгламасини охирги ҳолат учун ёзиб оламиз, яъни

$$B_1(S_{N-1}) = \text{extr} \{ W_N(S_{N-1}, U_N) + B_0(S_N) \} \quad (1.4)$$

2) $W_N(S_{N-1}, U_N)$ функцияның қыйматларини S_{N-1}^i мүмкін бұлған ҳолаттар ва U_N бошқаруvs учун ҳиссеблаб оптималь U_N^* ва $B_1(S_{N-1})$ ларни анықтаймиз;

3) Беллманнинг асосий тенгламасини иктиерій $\ell = N - i$, $i = N - 1, \dots, 0$ босқичлар учун қурамиз;

4) шартлы оптималь ечимларини қуриш жараёни $\ell = 0$ бұлғанда тұхтатилади;

5) шартлы оптималь ечимлар асосида, бошланғич ҳолат S_0 учун оптималь ечим таңланғандан сұнг, келгуси оптималь ечимларни шартлы оптималь ечимлардан ҳосил қыламиз ва құрилаёттан масаланиң оптималь ечими $B_N(S_0)$ ни анықтаймиз.

2-§. Инвестицияларни оптималь тақсимлаш масаласы

Күйидаги масала билан танишайлай. Умумий мікдори А бирлик бұлған инвестиция пәйде оптималь тақсимлансын. Агар инвестиациянинг x мікдорини i -йилда сарфланса, $f_i(x)$ фойда олинади. Максимал фойда олиш учун инвестиацияни йиллар үргасыда қандай тақсимлаш керак?

Фараз қылайлық, x_i , i -йил учун ажратылған инвестиация мікдори бұлсын. У ҳолда құрилаёттан инвестицияларни тақсимлаш масаласынның математик модели

$$\begin{aligned} & \sum_{i=1}^n f_i(x_i) \rightarrow \max \\ & \sum_{i=1}^n x_i = A, \\ & x_i \geq 0, \text{ бутун } i = \overline{1, n}, \end{aligned} \quad (2.1)$$

құрнишишини олади.

(2.1) чициқсиз программалаштириш масаласынның үзиге хослиги шундан иборатки, уннан мақсад функцияси $f(x)$ ва асосий чеклаш функцияси $g(x)$ сепарабелдір, яни улар бир үзгартувлылық функциялар йиғиндиси шакыда ифодаланған.

Экстремал масаланы динамик программалаштириш усули билан ечишпенг биринчі босқичи берилған масаланы унга үхшаш масалалар оғласига инвариант туркүмлашдан иборатдир. Бу босқич маълум маъ-

нода санъат бўлиб, ҳар бир муайян ҳолда тадқиқотчининг тажрибаси, сезгиси ва маҳоратига боғлиқдир. Ушбу (2.1) масала учун ихтиёрий $k, 1 \leq k \leq n$, йиллар мобайнида ва $y, 0 \leq y \leq A$ инвестиция жамламасига эга бўлган инвестицияларни тақсимлашнинг ушбу

$$\begin{aligned} \sum_{t=1}^k f_t(x_t) &\rightarrow \max, \\ \sum_{t=1}^k x_t &= y, \quad x_t \geq 0, \quad t = \overline{1, k}, \end{aligned} \tag{2.2}$$

масалаларини қарашдан иборатдир. $k = n$, $y = A$ бўлганда (2.2) масалалар оиласидан бошлангич (2.1) масала олинади.

(2.2) масалалар оиласидан олинган ихтиёрий масала мақсад функциясининг оптимал қиймати Беллман функцияси дейилади:

$$\begin{aligned} B_k(y) &= \max \sum_{i=1}^k f_i(x_i), \\ \sum_{i=1}^k x_i &= y, \quad x_i \geq 0, \quad i = \overline{1, k}. \end{aligned} \tag{2.3}$$

Масалани динамик программалаштириш усули билан ечишининг иккинчи босқичи - Беллман функцияси учун реккурент тенгламани олишидан иборатдир. Бу босқичда Беллманнинг оптималлик принципи умумий ҳолда кўлланилади. (2.1) масала учун унинг моҳияти қуйида келтириладиган мулоҳазалар орқали берилади. Бу мулоҳазалар оддий математик фактларга асосланган ва старлича универсалдир. Излананётган тенгламани тузишда инвариант жойлашнинг тўғрилиги намоён бўлади. (2.2) масалада k -йилга $z, 0 \leq z \leq y$, миқдоридаги инвестиция ажратамиз. Бунда k - йилдан олинадиган фойда $f_k(z)$ га тенг бўлади. $1, 2, \dots, k-1$ номерли йиллар учун эса $y-z$ миқдоридаги инвестиция қолади. Айтайлик, бу инвестиция қолган йилларга оптимал тақсимланган бўлсин. (2.3) нинг аниқланишига кўра $k-1$ та йилдан келадиган фойданинг максимал миқдори $B_{k-1}(y-z)$ га тенг бўлади. Шундай қилиб, k йилга z миқдорида инвестиция ажратилганда барча k йиллар ва y инвестиция жамламасидан

$$f_k(z) + B_{k-1}(y-z) \tag{2.4}$$

фойда оламиз.

Агар z миқдорни $0 \leq z \leq y$ чегарасыда ўзгартыриб, (2.4) умумий фойда максимал бұладиган $x_k^0(y)$ (k -йил учун инвестициянинг оптималь миқдори) қыйматини топамиз:

$$f_k(x_k^0(y)) + B_{k-1}(y - x_k^0(y)) = \max_{0 \leq z \leq y} [f_k(z) + B_{k-1}(y - z)] \quad (2.5)$$

Иккінчі томондан (2.3) га асосан инвестиция миқдори у бүлганды k та ийлден олинадиган максимал фойда $B_k(y)$ га тенгdir. Бу қыйматни (2.5) ифоданинг ўнг томонига тенглаштириб, $B_k(y)$ үнкция учун

$$B_k(y) = \max_{0 \leq z \leq y} [f_k(z) + B_{k-1}(y - z)], \quad k = \overline{1, n}, \quad 0 \leq y \leq A, \quad (2.6)$$

тенгламани оламиз. Бу Беллман тенгламаси деб аталади. (2.6) тенглама $B_k(y)$ функциянынг k аргументига нисбатан рекуррент бүлгандыдан уни ечиш учун бошланғич шарт берилипши керак. Унинг (2.3) дан $k = 1$ бүлганды топиш мүмкін:

$$B_1(y) = \max f_1(x_1), \quad x_1 = y, \quad x_1 \geq 0,$$

шундай қилиб, Беллман тенгламаси (2.6) учун бошланғич шарт

$$B_1(y) = f_1(y) \quad (2.7)$$

күринишга эга бўлади.

Масалани динамик программалаш усули билан ечишнинг учинчи (ва охирги) босқичи Беллман тенгламасининг ечимини излашдан ва у бўйича (2.1) масаланинг ечимини қуришдан иборатdir. (2.6) тенгламада $k = 2$ деб оламиз:

$$B_2(y) = \max [f_2(z) + B_1(y - z)], \quad (2.8)$$

бу ифоданинг ўнг томонида берилган $f_2(z)$ функция ва (2.7) дан топилган $B_1(y)$ функция бор. Шунинг учун (2.8) формула маълум бир ўзгарувчили функциянынг максималлаштириш билан $B_2(y)$ функциянынг ҳисоблаш имконини беради. Сўнгра (2.6) да $k = 3, 4, \dots, n$ деб олиб, ҳар бир ҳолда бир ўзгарувчили функциянынг максималлаштириш амалини бажариб, кетма-кет $B_3(y), B_4(y), \dots, B_n(y)$ функцияларини оламиз.

(2.3)га асосан $B_n(A)$ сон (2.1) бошланғич масала учун максимал фойдадан иборатdir. Инвестициянинг йиллар бўйича оптималь тақсимотини топиш учун (2.5) ифодага мурожаат қиласиз. Унда $k = n, y = A$ деб оламиз, (2.5) нинг аниқланиши бўйича, агар барча n та йил учун инвестиция миқдори A га тенг бўлса, охирги йилга (бу ҳолда n -йилга) ажратилган инвестициянинг оптималь миқдорига тенг бўлган $x_n^0(A)$ сон-

ни оламиз. шундай қилиб башланғич масала $x^0 = \{x_1^0, \dots, x_n^0\}$ оптималь режасининг x_n^0 компоненти топилди: $x_n^0 = x_n^0(A)$.

Агар n -йил учун x_n^0 миқдор ажратилса, у ҳолда қолган $n-1$ та йил учун $A - x_n^0$ миқдордаги инвестиция қолади. (2.5) да $k = n-1$, $y = A - x_n^0$ деб оламиз ва $x_{n-1}^0(A - x_n^0)$ ни топамиз. Равшанки, (2.1) масаланинг x^0 оптимальнинг охиргидан олдинги компоненти $x_{n-1}^0 = x_{n-1}^0(A - x_n^0)$ га тенгдир. Жарайённи давом эттириб, (2.1) башланғич масала ечимининг x_{n-2}^0, \dots, x_1^0 компонентларини топамиз.

Натижани таҳлил қиласиз. Усулнинг афзаликлари:

1) башланғич n та ўзгарувчи бўйича максималлаштириш масаласи (2.1) битта ўзгарувчи бўйича $n-1$ та максималлаштириш масаласи (2.6) га келтирилди ҳамда натижা - глобал оптималь режадан иборат бўлади;

2) ечиш жараённида масала элементларининг аналитик хоссаларидан фойдаланилмади; берилган функциялар жадвал, график, алгоритм ва ҳ.к. кўринишда берилиши мумкин эди;

3) $B_k(y)$ ларни ҳисоблаш натижалари бўйича A ва n нинг қийматларини вариациялаб, (2.1) масаланинг ечимини осон ҳосил қилиш мумкин; бу (2.1) масала ечимини курсатилган параметрларнинг ўзгаришига сезгирлигини таҳлил қилиш имконини беради.

Усулнинг асосий камчилиги Беллман томонидан ўз вақтида «ўлчовнинг қарғиши» деб аталган бўлиб, у шундан иборатки, (2.6) Беллман тенгламасини ечишда кўпкаб функцияларни эсда саклашга тұғри келади. Берилган битта инвестицияни тақсимлаш масаласида улар бир ўзгарувчили функциялардан иборат. Умумий ҳолда эса аргументларнинг сони инвестициянинг хиллари сонига тенг бўлади. ЭХМда кўп ўзгарувчили функциялар жадвалларини тузиш оператив хотира имконияти чегараланганинидан принципиал қийинчилликларга олиб келади, шунинг учун бу усулнинг муҳокама қилинаётган шу камчилиги кўп ўлчовли масалаларини ечишда динамик программалашшинг юқорида баён қилинган классик усулни амалга ошириш имконини бермайди. «ўлчов қарғиши» ни бартараф этишининг турли усуллари тавсия қилинган.

Мисол. (2.1) масалага оид сонли мисол қарайлек. Бу ерда $n = 3$, $A = 5$ ва функциялар қуидагича аниқланган бўлсин.

$$f_1(x) = x, \text{ агар } x = \overline{0,5},$$

$$f_2(x) = \begin{cases} 0, & x = 0,1, \\ x-1, & x = \overline{2,4}, \\ 7, & x = 5, \end{cases}$$

$$f_3(x) = \begin{cases} 0, & x = 0, \\ 2, & x = 1, 2, \\ 3, & x = 3, 4, 5. \end{cases}$$

Белямдан тенгламасини тұзамиз.

$$n=1 \text{ үчүн } B_1(y) = \max_{x_3 \leq y} f_3(x) = f_3(y), \quad y = \overline{0,5}.$$

y	$\tilde{x}_3(y)$	$B_1(y)$
0	0	0
1	1	2
2	2	2
3	3	3
4	4	3
5	5	3

$$n=2$$

$$B_2(y) = \max_{x_2} \{ f_2(Vx_2) + B_1(y - x_2) \}, \quad y = \overline{0,5}.$$

y	$x_2(y)$	$B_2(y)$
0	0	0
1	0	2
2	0	2
3	0;2	3
4	3	4
5	5	7

$$n=3$$

$$B_3(5) = \max_{0 \leq x_1 \leq 5} \{ f_1(x_1) + B_2(y - x_1) \} =$$

$$= \max \{ 0 + B_2(5); 1 + B_2(4); 2 + B_2(3); 3 + B_2(2); 4 + B_2(1); 5 + B_2(0) \} =$$

$$= \max \{ 0 + 7; 1 + 4; 2 + 3; 3 + 2; 4 + 2; 5 + 0 \} =$$

$$= \max \{ 7; 5; 3; 5; 6; 5 \} = 7; \quad x_1(5) = 0.$$

(2.6) қаралаёттган масалада максимал фойда $B_3(5) = 7$ бұлади. Инвестицияларни оптималь тақсимлашни топамиз. $x_1^0(5) = 0$ бұлғанligидан, би-

ринчи йилга инвестиция ажратмаймиз: $x_1^0 = 0$. Шундай қилиб, 2, 3-йиларга түлік 5 ҳажмдаги инвестиция қолады. $x_2^0(5) = 5$ әзанлигини топамиз. Демек, максимал фойда олиш учун ҳамма инвестицияларни иккінчи йилга ажратып керак ($x_1^0 = 5$). Шунинг учун, $x_3^0 = 0$.

3-§. Самолёттега оптималь жок юклаш масаласы

Күйидеги масаланы тақдил қылайлык. Н турдаги қадоқланган маҳсулоттар берилған булып, ушбу маҳсулоттар билан умумий жок күтариш құвваты W бирлікка тенг бұлған самолёттегі түлдіриш керак бұлсın. Ҳар бир $j \in N$ маҳсулоттегің бир донасыннан p_j бирлік жаңа келадиган соф фойда c_j , бирлікни ташкил этсін. Самолёттегі шундай маҳсулоттар билан түлдіриш керакки:

- 1) жокнинг умумий оғирлигі W бирлікден ошмасын;
- 2) юкландырылған маҳсулоттардан олинадиган умумий соф фойда энг катта бұлсın.

Ушбу масаланиң чициқли оптимизация модельини қурамиз ва уни динамик программалаштириш усули билан ечамиз. Масалада аниқланышы керак бұлған миқдор j -маҳсулотдан нечта дона олинишидір, шу туғайли x_j , деб j маҳсулот сонини белгилаймиз, у ҳолда

- $p_j \cdot x_j$, миқдор x_j - дона j -маҳсулот оғирлигі
 $c_j \cdot x_j$, миқдор x_j - дона j -маҳсулотдан келадиган соф фойда бұлады.
 У ҳолда

$p_1x_1 + p_2x_2 + \dots + p_nx_n$ - жокнинг умумий оғирлигини,
 $c_1x_1 + c_2x_2 + \dots + c_nx_n$ - жокдан келадиган умумий соф фойдани билдиради. Масала шартына күра чициқли оптимизация модельини қурамиз.

$$\begin{cases} c_1x_1 + c_2x_2 + \dots + c_nx_n \rightarrow \max \\ p_1x_1 + p_2x_2 + \dots + p_nx_n \leq W, \\ x_j \geq 0 \text{ - бутун.} \end{cases} \quad (3.1)$$

Хосил қылған масаланы динамик программалаштириш усули билан ечамиз. Ушбу масаланы ечишда маҳсулоттар сони ва самолёттегің жок күтариш құвваты бүйічә индукция усулинің құллаймиз. $n=1$ яғни самолётта 1-маҳсулот билан түлдірилсін. У ҳолда

$f_1(\alpha)$ - жок күтариш құвваты α бирлікка тенг бұлған самолёт 1-маҳсулот билан түлдірилгандагы максимал соф фойда миқдори $\alpha = 0, \overline{W}$.

$$f_1(\alpha) = \max_{\substack{p_1 x_1 \leq \alpha \\ x_1 \geq 0 - \text{бүтүн}}} \{c_1 \cdot x_1\} = \max_{x_1=0, \frac{\alpha}{p_1}} c_1 x_1 = c_1 \cdot x_1(\alpha) = c_1 \cdot \left[\frac{\alpha}{p_1} \right], \quad (3.2)$$

бу ерда $x_1(\alpha)$ оптималь өчим. Самолёттинг юк кутариш қуввати- α ни 0 дан W гача ўзгартириш натижасида қуидаги жадвални ҳосил қиласиз.

α	$x_1(\alpha)$	$f_1(\alpha)$
0	0	0
1	$\left[\frac{1}{p_1} \right]$	$c_1 \cdot \left[\frac{1}{p_1} \right]$
2	*	*
*	*	*
W	$\left[\frac{W}{p_1} \right]$	$c_1 \cdot \left[\frac{W}{p_1} \right]$

Келгуси босқичда маҳсулотлар сонини яна битта маҳсулоттга оширамиз, яни юк кутариш қуввати $\alpha = \overline{0, W}$ бўлган самолётни {1} ва {2} маҳсулотлар билан тўлдирамиз. Агар {2} маҳсулотдан x_2 дона олинса, унинг оғирлиги $p_2 \cdot x_2$ миқдорга ва ундан келадиган фойда $c_2 \cdot x_2$ миқдорга тенг бўлади. Бу ҳолда {1} маҳсудот учун $\alpha - p_2 x_2$ оғирлик ажратилиши мумкин бўлади. Бу оғирлик {1} маҳсулот билан оптималь равища тўлдирилса, ундан келадиган фойда $f_1(\alpha - p_2 x_2)$ га тенг бўлади. Мақсадимиз умумий фойдани катталаштириш бўлганилиги туфайли, {2} маҳсулотлар сони x_2 миқдор шундай танланиши керакки, бунинг натижасида иккала маҳсулотдан олинадиган умумий фойда

$c_2 x_2 + f_1(\alpha - p_2 x_2)$ энг катта бўлсин,
яни

$$\begin{aligned} f_2(\alpha) &= \max_{\substack{p_1 x_1 \leq \alpha \\ p_2 x_2 \leq \alpha \\ x_1 \geq 0 - \text{бүтүн}}} \{c_2 \cdot x_2 + f_1(\alpha - p_2 x_2)\} = \\ &= \max_{\substack{p_1 x_1 \leq \alpha \\ p_2 x_2 \leq \alpha \\ x_1 \geq 0 - \text{бүтүн}}} \{c_2 \cdot x_2 + f_1(\alpha - p_2 x_2)\} = \max_{x_2=0, \frac{\alpha}{p_2}} \{c_2 \cdot x_2 + f_1(\alpha - p_2 \cdot x_2)\} \quad (3.3) \end{aligned}$$

$f_2(\alpha)$ - юк кутариш қуввати α бирликка тенг бўлган самолёт {1}, {2} маҳсулотлар билан оптималь тўлдирилганда олинадиган максимал фойда миқдорини белгилайди. Ушбу ҳол учун ҳам $\alpha = \overline{0, W}$ қийматлари учун $f_2(\alpha)$ ва $x_2(\alpha)$ миқдорлар жадвалини қурамиз.

α	$x_2(\alpha)$	$f_2(\alpha)$
0	$x_2(0)$	$f_2(0)$
1	$x_2(1)$	$f_2(1)$
2	-	-
-	-	-
-	-	-
W	$x_2(W)$	$f_2(W)$

Ушбу жараён күйидаги рекуррент формула асосида давом эттирилади.

$$f_k(\alpha) = \max_{x_k=0, \left[\frac{\alpha}{P_k} \right]} \{ c_k \cdot x_k + f_{k-1}(\alpha - p_k x_k) \}, \quad (3.4)$$

ушбу (3.4) формула күрилаёттан масала учун динамик программалашнинг рекуррент формуласи дейилади.

Юқорида көлтирилгандык масаланы аниқ маълумотларда динамик программалаш усули билан ечамиз.

$$n = 3, \quad W = 11,$$

$$p_1 = 4, \quad p_2 = 3, \quad p_3 = 2,$$

$$c_1 = 10, \quad c_2 = 9, \quad c_3 = 7.$$

$n=1$ бүлгандык масаланы ечамиз

$$f_1(\alpha) = \max_{\substack{x_1 \leq \alpha \\ x_1 \geq 0 - бутун}} c_1 x_1 = c_1 \cdot x_1(\alpha) = c_1 \cdot \left[\frac{\alpha}{p_1} \right] = 10 \cdot \left[\frac{\alpha}{4} \right] \quad \alpha = \overline{0,11}$$

α	$x_1(\alpha)$	$f_1(\alpha)$
0	0	0
1	0	0
2	0	0
3	0	0
4	1	10
5	1	10
6	1	10
7	1	10
8	2	20
9	2	20
10	2	20
11	2	20

$n=2$ бүлгөн ҳолда

$$f_2(\alpha) = \max_{x_2=0, \left[\frac{\alpha}{p_2} \right]} \{ c_2 x_2 + f_1(\alpha - p_2 x_2) \} = \max_{x_2=0, \left[\frac{\alpha}{3} \right]} \{ 9 \cdot x_2 + f_1(\alpha - 3x_2) \}$$

α	$x_2(\alpha)$	$f_2(\alpha)$
0	0	0
1	0	0
2	0	0
3	1	9
4	0	10
5	0	10
6	2	18
7	1	19
8	0	20
9	3	27
10	2	28
11	1	29

$n=3$ бүлгөн ҳол учун $f_3(11)$ ни ҳисоблаймиз.

$$\begin{aligned}
 f_3(11) &= \max_{\substack{2 \cdot x_3 \leq 1 \\ x_3 \geq 0, \text{ бүтүн}}} \{ 7x_3 + f_2(11 - 2x_3) \} = \max_{x_3=0.5} \{ 7 \cdot x_3 + f_2(11 - 2 \cdot x_3) \} \\
 &= \max \{ 7 \cdot 0 + 29; 7 \cdot 1 + 27; \\
 &\quad 7 \cdot 2 + 19; 7 \cdot 3 + 10; 7 \cdot 4 + 9; 7 \cdot 5 + 0 \} \\
 &= \max \{ 29; 34; 33; 31; 37; 35; \} = 37, \\
 x_3(11) &= 4.
 \end{aligned}$$

Демак $\{3\}$ -максулотдан 4 дона олиш керак экан, бу ҳолда $\{1, 2\}$ маҳсулотлар учун $\alpha_2 = 11 - 2 \cdot 4 = 3$ бирлик оғирликка мос оптималь ечимни $n=2$ даги жадвалдан аниклаймиз.

$$x_2(\alpha_2) = x_2(3) = 1$$

Агар $\{2\}$ махсулотдан бир дона олинса, у ҳолда $\{1\}$ махсулот учун ажратилған оғирлик $\alpha_1 = \alpha_2 - 3 \cdot x_2(\alpha_2) = 3 - 3 \cdot 1 = 0$ ва $x_1(\alpha_1) = x_1(0) = 0$ бўлади.

Оптималь ечим

$$x_{\text{опт.}} = (0, 1, 4) \text{ ва максимал фойда } f^{\max} = f_3(11) = 10 \cdot 0 + 9 \cdot 1 + 7 \cdot 4 = 37$$

4-§. Икки дастгоҳда деталларга ишлов берши

Фараз қылайлик, $i \in I = \{1, 2, \dots, n\}$ номерли n та деталь ва иккита дастгоҳ берилгандары бұлсина. Ҳар бир деталга аввал бириңчи дастгоҳда, сұнгра иккінчи дастгоҳда ишлов бериш керак. Бириңчи дастгоҳда i -деталга ишлов бериш вақти a_i га, иккінчесінде эса b_i га тенг бўлсин. Дастгоҳлар бир вақтда $t=0$ моментда ишга туширилади. Барча деталларга ишлов бериш умумий вақти минимал бўлиши учун деталларни ишлов беришга қандай кетма-кетликда тушириш керак?

Бу масалани үхшаш масалалар оиласига туркумлаймиз. Оиланинг умумий элементини қуйидагича құрамиз. Бошланғич I партиядан i_1, i_2, \dots, i_k номерли k та деталдан ажратиб оламиз. Қолган k та деталнинг ҳар бирига аввал бириңчи дастгоҳда, сұнгра иккінчесінде ишлов берилсина, лекин энди бириңчи дастгоҳ $t=0$ моментда ишга туширилади, иккінчесі эса бириңчи дастгоҳ ишга туширилганидан уйреклик вақт ўтгандан сұнг ишга туширилади.

Ушбу

$$B_{n-k}(i_1, i_2, \dots, i_k / y) \quad (4.1)$$

орқали Беллман функциясини, яъни қолган $n - k$ та деталга юқорига кўрсатилган шартларда ишлов беришнинг минимал вақтини белгилаймиз.

Беллман тенгламасини тузиш учун қуйидагича иш құрамиз. Қолган $I_k = I \setminus \{i_1, \dots, i_k\}$ номерли деталлар тўпламидан ихтиёрий i -детални оламиз ва ишлов беришга бириңчи қўйымиз. Бириңчи дастгоҳ i -деталга ишлов беришни у моментда тугаллайди. Иккінчи дастгоҳ i -деталдан

$$\begin{aligned} &\text{агар } y \leq a_i, \text{ бўлса, } a_i + b_i, \text{ моментда,} \\ &\text{агар } y > a_i, \text{ бўлса, } y + b_i, \text{ моментда} \end{aligned} \quad (4.2)$$

бушайди.

Айтайлик, қолган $I_k \setminus \{i\}$ номерли деталлар ишлов беришга оптималь кетма-кетликда туширилган бўлсин. Улар учун бириңчи дастгоҳдан $t=a_i$ моментдан бошлаб фойдаланиш мумкин. Иккінчи дастгоҳ эса $I_k \setminus \{i\}$ дан олинган деталларга ишлов бериш учун (4.2) га асосан уларга ишлов бериш учун дастгоҳ ишга туширилганидан

$$t_i = b_i + \max \{0, y - a_i\} \quad (4.3)$$

вақт бирлиги ўтгандан кейин ишга туширилади. Беллман функциясининг аниқланишига кўра $I_k \setminus \{i\}$ дан олинган деталларга ишлов бе-

ришнинг минимал вақти $B_{n-k-1}(i_1, i_2, \dots, i_k, i/t_i)$ га тенг. Шундай қилиб, I_k дан олинган $n-k$ та деталга юқорида кўрсатилган усул билан ишлов бериш вақти

$$a_i + B_{n-k-1}(i_1, \dots, i_k, i/t_i) \quad (4.4)$$

га тенгдир. I_k дан ҳар бир детални биринчи навбатда ишлов бериш учун танлаб олиб, (4.4) сонлар ичida минималини топамиз:

$$\min_{i \in I_k} \{a_i + B_{n-k-1}(i_1, \dots, i_k, i/t_i)\} \quad (4.5)$$

Равшаник, (4.5) сон (4.1) сонга тенгдир:

$$B_{n-k}(i_1, \dots, i_k / y) = \min_{i \in I_k} \{a_i + B_{n-k-1}(i_1, \dots, i_k, i/t_i)\}. \quad (4.6)$$

Беллман тенгламаси олинди. Агар $k=n-1$ деб олсак, яъни $I = \{1, \dots, n\}$ дан i дан бошقا барча деталларни ажратиб олсак (4.6) рекуррент тенглама учун

$$B_i(1, \dots, i-1, i+1, \dots, n / y) = \begin{cases} a_i + b_i, & \text{агар } y \leq a_i \text{ булса;} \\ y + b_i, & \text{агар } y > a_i \text{ булса,} \end{cases} \quad (4.7)$$

бошлангич шартни оламиз.

(4.6) тенгламани (4.7) бошлангич шартда ечиб, деталларга ишлов беришнинг оптимал кетма-кетлигини қуриш мумкин. Бу ҳолда масала-нинг ечимини (4.6) тенгламани таҳлил қилиб оламиз.

Агар $B_n(y)$ орқали иккинчи дастгоҳнинг деталларига биринчи дастгоҳда ишлов бериш бошланганидан у вақт бирлиги ўтгандан кейин ишга туширилганда, I дан олинган барча n та деталга ишлов бериш вақтини белгиласак, (4.6) дан $k=0, k=1$ бўлганда

$$B_n(y) = \min_{i \in I} \{a_i + B_{n-1}(i/t_i)\}, \quad (4.8)$$

$$B_{n-1}(i/t_i) = \min_{j \in I \setminus \{i\}} \{a_j + B_{n-2}(i, j/t_{ij})\} \quad (4.9)$$

эканлигини оламиз, бу ерда (4.3) га кўра

$$t_{ij} = b_j + \max \{0, t_i - a_j\}. \quad (4.10)$$

(4.9) ни (4.8) га келтириб қўямиз:

$$B_n(y) = \min_{i \in I} \min_{j \in I \setminus \{i\}} \{a_i + a_j + B_{n-2}(i, j/t_{ij})\} \quad (4.11)$$

$a_i + a_j + B_{n-2}(i, j/t_{ij})$ сон I дан олинган деталлар ичida аввал i деталга, сунгра j -деталга ишлов берилиб, қолган деталларга оптимал кетма-кетликда ишлов берилгандаги вақтга тенгдир. Агар фақат i -ва j -деталлар-

га ишлов бериш тартибини алмаштырсақ, I дан олинган барча деталларга ишлов бериш вақти $a_i + a_j + B_{n-2}(i, j/t_{ij})$ га теңгедир, бу ерда

$$t_{ij} = b_i + \max \{0, t_j - a_i\}. \quad (4.12)$$

Белтгінан функциясыннан физик маъносидан келиб чиқадыки, $B_{n-2}(i, j/y)$ функция у буйича камаймайдыган функциядыр (иккінчи дастгоҳни ишга туширишни көчкітириш деталларга ишлов берішнинг минимал вақтини қисқартыра олмайды). Шунинг учун

$$B_{n-2}(i, j/t_{ij}) \leq B_{n-2}(i, j/t_{ji}), \text{ агар } t_{ij} \leq t_{ji} \text{ булса};$$

$$B_{n-2}(i, j/t_{ji}) \leq B_{n-2}(i, j/t_{ij}), \text{ агар } t_{ji} \leq t_{ij} \text{ булса},$$

төңгизсизликлар бажарилади. Агар (4.11) да бу төңгизсизликларни ҳисобға олсак, деталларни ишловға құйишиннан оптималь кетма-кетлигіда, агар $t_{ij} \leq t_{ji}$ булса, i -деталга j -деталдан олдин ишлов берилади, деган холосага келамиз. $t_{ji} \leq t_{ij}$ бүлгандан аввал j -деталга ишлов берилиши зарур. (4.10) дан $y=0$ бүлгандан ушбуни оламиз:

$$\begin{aligned} t_{ij} &= b_i + \max \{0, b_i + \max \{0, 0 - a_j\} - a_i\} = b_i + \max \{0, b_i - a_i\} = \\ &= \begin{cases} b_i, \text{ агар } b_i \leq a_i \text{ булса,} \\ b_i + b_i - a_i, \text{ агар } b_i > a_i \text{ булса.} \end{cases} \end{aligned} \quad (4.13)$$

Шунга үшшаш

$$t_{ji} = \begin{cases} b_i, \text{ агар } b_i \leq a_i \text{ булса,} \\ b_i + b_j - a_i, \text{ агар } b_i > a_i \text{ булса.} \end{cases} \quad (4.14)$$

(4.13)-(4.14) дан деталларни ишлов берішке құйиши оптималь кетма-кетлигини қуришиннан содда алгоритми келиб чиқады. Берилгандарни 4.1-жадвалга үтказамиз. a_i, b_i элементлар орасыда энг кичигини топамиз, у a_{i_0} элементтден иборат бүлсін:

$$a_{i_0} = \min_{i=1,n} a_i \leq \min_{i=1,n} b_i. \quad (4.15)$$

Бу ҳолда

$$t_{j/i_0} \leq t_{j/i_0}, j = \overline{1, n}, \quad (4.16)$$

төңгизсизликлар бажарилишини күрсатамиз. Ҳақиқатан, (4.14) дан $t_{j/i_0} = b_{i_0} + b_j - a_{i_0}$ эканлыгини оламиз. У ҳолда (4.15) га асосан

$t_{j_0} \geq b_i, t_{j_i} \geq b_{i_0} + b_i - a$, тенгсизликлар үринли бўлади, булардан, (4.13) ни ҳисобга олсан, (4.16) тенгсизликлар келиб чиқади. (4.16) тенгсизликлар i_0 рақамли деталга биринчи навбатда ишлов берилиши лозимлиги ни кўрсатади.

4.1-жадвалнинг $a_i, b_i, i = 1, n$ элементлари ичida b_{i_0} элемент минимал бўлсин, яъни

$$b_{i_0} = \min_{j=1, n} b_j \leq \min_{j=1, n} a_j. \quad (4.17)$$

Бу ҳолда i_0 рақамли деталга охирги навбатда ишлов берилиши керак. Ҳақиқатан, (4.17) шартлардан қўйидаги

$$t_{j_0i} = b_i, t_{j_0i} \geq b_{i_0}, t_{j_0i} \geq b_{i_0} + b_i - a_{i_0} \quad (4.18)$$

муносабатлар үринлидир. (4.18) дан (4.13) ни ҳисобга олганда тасдиғимизнинг тўғри эканлигини кўрсатувчи

$$t_{ij_0} \leq t_{ij}, i = 1, n,$$

тенгсизликлар келиб чиқади.

4.1-жадвал

Деталлар №	1	2	...	i	...	n
№1 дастгоҳ	a_1	a_2	***	a_i	***	a_n
№2 дастгоҳ	b_1	b_2	***	b_i	***	b_n

Биринчи ва охирги навбатда бажариладиган деталлар топилгандан кейин жадвалдан мос устун ўчирилади ва амаллар кам сонли деталлар учун давом эттирилади.

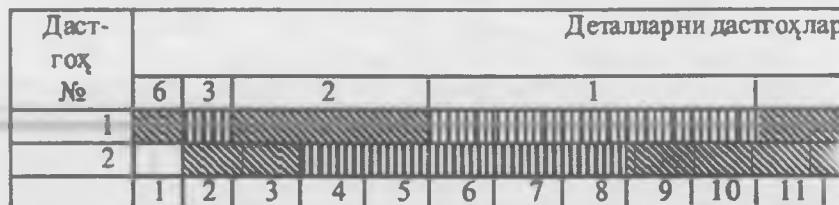
Изоҳ. Агар $a_{i_0} = b_{i_0}$ бўлса, ўчириб ташланмаган i_0 рақамли деталлар ичida i_0 деталга биринчи ёки охирги навбатда ишлов берилишининг фарқи йўқ. Унга доимо биринчи навбатда ишлов берилади деб ҳисоблаш мумкин.

Сонли мисолни кўрайлик, $n = 6$ бўлсин ва деталларга ишлов ваҳтлари қўйидаги жадвалда келтирилган бўлсин.

Деталлар номи	1	2	3	4	5	6
Биринчи дасттоҳ	5	3	1	4	3	1
Иккинчи дасттоҳ	6	5	5	3	2	2

Берилган сонли мисол учун оптималь кетма-кетлик қўйидагичадир:
 $6 \rightarrow 3 \rightarrow 2 \rightarrow 1 \rightarrow 4 \rightarrow 5$.

Деталларга ишлов бериш графиги Гант схемаси ёрдамида 4.1-чизмада тасвирланган бўлиб, унда абсциссалар ўқи буйича вақт, ординаталар ўқида дастгоҳларнинг рақамлари қўйилган.

да оптималь ишлаш кетма-кетлиги

4.1-чизма

Оптималь ечимда иккинчи дастгоҳда деталларга ишлов бериш кетма-кетлиги биринчи дастгоҳдаги деталларга ишлов бериш кетма-кетлиги билан бир хилда бўлади. Оптималь ишлов бериш вақти $t_{\min} = 24$ га менг.

5-8. Түрдә эң қисқа масофани анықлашы

Айтайлик, $S = \{l, U\}$ түр бўлиб, унда фақат $(i, j) \in U$ ёйларнинг характеристикалари $c_{ij} \geq 0$, яъни i тугундан j тугунгача масофа берилган бўлсин. Белгиланган иккита $s, t \in I$, тугун учун s дан t гача минимал узунлика эга бўлган йўлни топиш талаб қилинади (s дан t га йўл деб, s дан t га бўлган шундай тўрга айтиладики, s дан t га ҳаракат қўлганда унинг ёйлари тўғри чизиқлардир).

Бу масалани ухшаш масалалар оиласига туркумлаймиз.

Оиланинг умумий масаласи s тугундан ихтиёрий $j \in I$ тугунгача энг қисқа йўлни қуришдан иборатдир. B_i деб Беллман функциясини - s дан j гача энг қисқа йўл узунлигини белгилаймиз. B_i функция қаноатлантирадиган тенгламани тузишда s дан j гача йўл учун охирги ёйни ихтиёрий танлаб оламиз: $(i, j) \in U$ ва s дан $i \in I^-$ тугунга энг қисқа йўл топилган деб фараз қиласиз, бу ерда $I^- = I \setminus \{j\}$ билан $(i, j) \in U$ ёйлар ёрдамида туташтирилган $i \in I$ тугунлар тўпламидири. У ҳолда s дан j га бўлган йўлнинг узунлиги

$$B_i + c_{ij} \quad (5.1)$$

га тенг бўлади. $i \in I^-$ тугунларни саралаб, (5.1) сонлар ичидаги минималини топамиз:

$$\min_{i \in I^-} (c_{ij} + B_i). \quad (5.2)$$

Равшаники, (5.2) s дан j га бўлган энг қисқа йўлнинг узунлигидир. Аниқланишига кўра Беллман функцияси B_i га тенг бўлганлигидан B_i учун қўйидаги Беллман тенгламаси олинади:

$$B_j = \min_{i \in I^-} (c_{ij} + B_i). \quad (5.3)$$

(5.3) тенглама учун чегаравий шарт

$$B_s = 0 \quad (5.4)$$

кўринишга эга бўлади ва функциянинг ўз-ўзидан равшан хоссасини ифодалайди.

Олдинги параграфлардан фарқли ўлароқ, (5.3) Беллман тенгламаси рекуррент эмас. Г деб $i \in I$ тугунларнинг шундай тўпламини белгилаймизки, улар учун Беллман функциясининг B_i қиймати маълум бўлсин. $I^* \neq \emptyset$ чунки (5.4) га асоссан $s \in I^*$. Агар $i \in I^*$ бўлса, масала ечилиган бўлади: $B_i = S$ дан t гача бўлган энг қисқа йўлнинг узунлигидир.

Айтайлик, $t \in I^*$ бўлсин. S тўрда $I^*, s \in I^*, t \in I^*$ тўплам бўйича $U(I^*) = \{(i, j) \in U : i \in I^*, j \in I^*\}$ кесим қурамиз. $U(I^*) \neq \emptyset$ деб фараз қилайлик. Равшанки, S тугундан $k \in I^*$ тугунгача бўлган ҳар бир йўл ҳеч бўлмагандан $U(I)$ дан олинган битта ёйни ўз ичига олади. Демак, $c_y \geq 0, (i, j) \in U$ бўлганлигидан ҳар бир $k \in I^*$ тугун учун,

$$B_k \geq \min_{(i, j) \in U(I)} (B_i + c_{ij}) = B_{j^*} + c_{kj^*}, k \in I^*, \quad (5.5)$$

тengsизлик ўринли бўлади. (i^*, j^*) - кесимининг ёйи бўлганлигидан $i^* \in I^*, j^* \in I^*$. (5.5) да $k = j^*$ деб оламиз. У ҳолда (5.3) га асосан

$$B_{j^*} = B_{i^*} + c_{i^*j^*}$$

еканлигини оламиз. j^* тугунини Γ тўпламга қўшамиз ва ечишни давом эттирамиз. Чекли сондаги қадамлардан сўнг B_{j^*} ни топамиз, ёки $U(I^*) \neq \emptyset$ бўлган Γ тўпламини қурамиз. Иккинчи ҳол S тўрда s дан t га йўллар йўқ эканлигини англатади. Беллман тенгламасини ечишнинг юқорида баён қилинган тарихини S тўрда белгилар усули ёрдамида амалга ошириш мумкин. Γ орқали Беллман функциясининг қийматлари маълум бўлган тугунлар тўпламини ва $\omega(I^*) = \{j \in I : (i, j) \in U(I^*)\}$ орқали Γ тўплам билан қўшни тугунлар тўпламини белгилаймиз. Агар $\omega(I^*) = \emptyset$ бўлса, S тўрда s дан t га йўл мавжуд эмас. $\omega(I^*) = \emptyset$ бўлсин. B'_{j^*} сонларни (Γ билан қўшни j^* тугунларнинг вактинча белгиларини) ҳисоблаймиз:

$$B'_{j^*} = \min_{i \in I^* \cap \omega(I^*)} (B_i + c_{ij^*}), j^* \in \omega(I^*) \quad (5.6)$$

ва улар орасида минималини топамиз:

$$B'_{j^*} = \min_{i \in I^*} B'_{i^*}, j^* \in \omega(I^*).$$

$j^* \in I^*$ тугун учун Беллман функциясининг B_{j^*} қиймати B'_{j^*} га тенгдир. j^* тугунни Γ тўпламга қўшамиз ва амалларни такрорлаймиз. $B_{j^*}, j \in I^*$, сонлар тугунларнинг ўзгармас белгилари деб аталади. Ҳар бир итерацияда ўзгармас белгилар тўплами ортиб боради. Чекли сондаги итерациялардан сўнг t тугун j^* ёзгармас B_{j^*} белгини олади ёки уни олмайди ва $\omega(I^*) = \emptyset$. Иккинчи ҳол s дан t га йўл йўқлигини билдиради.

Биринчи ҳолда B_{j^*} катталик s дан t гача энг қисқа йўлнинг узунилигидир. Энг қисқа йўлни (5.3) га асосан ўзгармас белгилар бўйича қуриш

мумкин. B_i белги бүйича B_{i_1} белгини шундай топамизки, $B_i = c_{i,i} + B_{i_1}$ бўлсин. B_{i_1} билан ҳам шунга ўхшаш иш кўрамиз: $B_{i_1} = c_{i_1,i_1} + B_{i_2}$ ва ҳ.к.

6-§. «Ишончли таъминотчи» ҳақидаги масала

«Ишончли таъминотчи» корхонаси маълум бир маҳсулотни ишлаб чиқарib истеъмолчиларига ўз вақтида етказиб беришни кафолатлади.

Ушбу маҳсулотга бўлган талаб вақт(давр)га қараб ўзгаради. Корхона N давр давомида ўз истеъмолчиларини маҳсулот билан таъминлаши шарт. Маҳсулотга $t \in \overline{1, N}$, даврдаги талаб D_t , $t \in \overline{1, N}$, га тенг бўлсин. Корхона t даврдаги талабни шу даврда ишлаб чиқарилган x_t , миқдордаги маҳсулот билан ёки корхона омборларида сақланаётган i_t -маҳсулотлар ҳисобига қондириш мумкин.

Корхона истеъмолчиларнинг талабини энг кам сарф-харажатлар билан қондиришни режалаштироқда. Шу туфайли корхона раҳбарияти ҳар бир даврда истеъмолчилар талабини тўлиқ қондирган ҳолда ишлаб чиқарилиши зарур бўлган ва омборда сақланиши керак бўлган маҳсулот миқдорини, бутун режалаштирилаётган N давр ичида умумий сарф-харажатларни энг кичик миқдорини таъминлайдиган ҳолда танлаб олмоқчи.

Кўп босқичли ушбу масаланинг математик моделини қурайлик.

$C_i(x_{i,t}, i_t)$ - деб i даврда $x_{i,t}$ дона маҳсулот ишлаб чиқариш ва i_t маҳсулотни омборда i давр мобайнида сақлаш билан боғлиқ бўлган сарф-харажатлар миқдорини белгилайлик.

Истеъмолчилар талабини тўлиқ қондириш билан боғлиқ бўлган шарт у ҳолда қуийдагича ифодаланади $x_{i,t+1} + i_{t+1} \geq D_{t+1}, t = \overline{1, N}$.

Корхонанинг t -даврдаги максимал ишлаб чиқариш куввати $x_{i,t}^{max}$ га, омбордаги максимал маҳсулот миқдори i_{t+1}^{max} га тенг бўлсин.

Режалаштирилаётган бутун давр мобайнидаги умумий сарф - харожатлар $\sum_{t=1}^N C_i(x_{i,t}, i_t)$ га тенг бўлади

Истеъмолчилар талабларининг қондирилиши ва ишлаб чиқариш кувватларига бўлган шартлар: режалаштириш даври бошида омбордаги маҳсулот миқдори i_0 ва давр охирида омборда қолиши керак бўлган i_N маҳсулотни ҳисобга олган ҳолда тузилган математик моделимиз қуийдаги кўринишда акс эттирилади.

$$\left\{ \begin{array}{l} \sum_{t=1}^n C_t(x_t, i_t) \rightarrow \min \\ i_{t-1} + x_t \geq D_t, \quad t = \overline{1, n-1}, \\ i_{n-1} + x_n = D_n + i_n, \quad t = n, \\ 0 \leq x_t \leq x_t^{\max}, \quad \text{бутун}, \\ 0 \leq i_t \leq i_t^{\max}, \quad \text{бутун}. \end{array} \right. \quad (6.1)$$

Ушбу күп босқычли масалани ечишда динамик программалаш усулидан фойдаланиб, динамик программалашнинг рекуррент формуласарини көлтириб чиқарамиз. Ушбу формулаларни көлтириб чиқаришда динамик программалашда кенг құлланиладиган тескари редукция усулидан фойдаланиб, режалаштирилаётган вақтни тескари тарзда харакатлантирамиз, яни $\tau = N - t$ тескари вақт үзгаруучисини киритамиз ва қуйидаги белгилашларни амалга оширамиз.

$$d_t = D_{N-t+1}, \quad t = \overline{1, n}, \quad \tilde{x}_t = x_{N-t+1}, \quad t = \overline{1, n}.$$

$f_k(i)$ – режалаштириш даврининг тугашига k давр қолиб, ушбу давр бошида омборда i дона маҳсулот сақланаётган ҳолда, қолган k давр мобайнида истеъмолчиларнинг талабини тұлиқ қондириш учун зарур эң минимал сарф - хараждат миқдорини белгилаймиз.

Агар тескари вақт бүйича белгиланған k -давр бошида омборда i дона маҳсулот мавжуд бұлса ва \tilde{x}_k дона маҳсулот ишлаб чиқарылса, истеъмолчининг d_k миқдордаги талаби қондирилғандан сүнг $k+1$ давр бошига келиб $\tilde{i}_k = i + \tilde{x}_k - d_k$ миқдорида маҳсулот қолади. k даврда \tilde{x}_k маҳсулот ишлаб чиқариш ва \tilde{i}_k маҳсулотни 1 давр мобайнида сақлаш билан bogliq сарф - хараждатлар

$$C_k(\tilde{x}_k, \tilde{i}_k) = C_k(\tilde{x}_k, i + \tilde{x}_k - d_k) \text{ га тенгdir.}$$

Динамик программалаштиришнинг Беллман оптималлик мезонига күра

$$f_k(i) = \min_{x_t+i+d_t} \{ C_k(\tilde{x}_k, i + \tilde{x}_k - d_k) + f_{k-1}(i + \tilde{x}_k - d_k) \} \quad (6.2)$$

рекуррент формулани ҳосил қиласымиз.

Ушбу рекуррент формулани құллаш учун қуйидаги бошланғич шарттардан фойдаланамиз

$$f_0(i) = 0, \quad i = \overline{0, i_1^{\max}},$$

$$\tilde{x}_1 = d_1 + \tilde{i}_N - \tilde{i}_{N-1} = D_N + i_N - i_{N-1},$$

Бунинг натижасида

$$f_1(i) = C_1(\tilde{x}, \tilde{i}) = C_1(d_1 + i_N - i, i_N) \quad (6.3)$$

функциянинг ($i = \overline{0, i_1^{\max}}$) ўзгарғандаги қийматлар жадвалини ҳосил қиласыз, токи $D_i + i_N - i \geq 0$

$$k = 1$$

i	$\tilde{x}_1(i)$	$f_1(\tilde{x}_1(i), i)$
0	$D_N + i_N$	$f_1(\tilde{x}_1(0))$
1	$D_N + i_N - 1$	$f_1(\tilde{x}_1(1))$
i_1^{\max}	$D_N + i_N - i_{\max}$	$f_1(\tilde{x}_1(i_1^{\max}))$

$$k = 2 \text{ ҳол учун}$$

$$f_2(i) = \min_{\substack{\tilde{x}_2 + i \geq d_2 \\ i = 0, \tilde{i}_2^{\max}}} \{C_2(\tilde{x}_2, \tilde{x}_2 + i - d_2) + f_1(\tilde{x}_2 + i - d_2)\}$$

рекуррент формулалың ҳосил қиласыз ва ушбу формула асосида ҳисобланған функция қийматтарини күйидеги жадвалда ақс эттирамиз

x	0	\tilde{i}	...	x_2^{\max}	$x_2(i)$	$f_2(i)$
i						
0					$\tilde{x}_2(0)$	$f_2(0)$
1					$\tilde{x}_2(1)$	$f_2(1)$
\vdots						
i_2^{\max}					$\tilde{x}_2(i_2^{\max})$	$f_2(i_2^{\max})$

Изоҳ: Агар $i + x$ ўзгарувларининг баъзи қийматларида $i + x \geq d_2$ шарт ёки $i + \tilde{x}_2 - d_2 \leq i_2^{\max}$ шартлар бажарылмаса, ушбу катақлар тұлдирілмайды.

$k = n$ ва $\tilde{i} = i_0$ бүлгелде башланғич масаланиң ечимини ҳосил қиласыз,

$$f_n(i_0) = \min_{\substack{0 + \tilde{x}_n \geq d_n \\ \tilde{x}_n \in 0, \tilde{i}_n^{\max}}} \{C_n(\tilde{x}_n, i_0 + \tilde{x}_n - d_n) + f_{n-1}(i_0 + \tilde{x}_n - d_n)\},$$

яны

$$f_n(i_0) = \min_{\left\{ \begin{array}{l} x_t + i_t \geq D_t, t = \overline{1, n} \\ x_N + i_{n+1} = D_N + i_N \end{array} \right\}} \sum_{t=1}^n c_t(x_t, i_t)$$

Шартлы оптималь ечимлар $\tilde{x}_t(i)$ лар асосида оптималь ечимни қуийдағыча ечиш мүмкін.

$$\begin{aligned} x_t &= \tilde{x}_n(i_0), \\ i_1 &= i_0 + \tilde{x}_n(i_0) - d_n = i_0 + \tilde{x}_1(i_0) - D_1, \\ x_2(i_0 + \tilde{x}_1(i_0) - D_1) &= \tilde{x}_{n-1}(i_0 + \tilde{x}_n(i_0) - d_n), \\ i_2 &= x_2(i_1) + i_1 - D_2, \\ x_N(i_{N-1}) &= \tilde{x}_1(i_{N-1}) + i_{n-1} - d_1 = D_N + i_N - i_{N-1}, \\ i_N &= i_N. \end{aligned}$$

Юқорида баён этилган усулни қуийдаги иқтисодий масаланы ечиш учун татбиқ этайлик

$$N = 3; D_1 = 3; D_2 = 4; D_3 = 2,$$

$$i_0 = 2; i_3 = 1; x_t = \overline{0, 4}, t = \overline{1, 3},$$

$$i_t = \overline{0, 3}, t = \overline{1, 3},$$

$c_t(x_t, i_t) = c(x_t) + h(i_t)$ ($t = \overline{1, 3}$) - сарф-харажат функцияси,

$$c(x_t) = \begin{cases} 0 & , x_t = 0, \\ 18 + 3x_t & , x_t = \overline{1, 4}. \end{cases}$$

- ишлаб чиқариш харажатлари функцияси.

$h(i_t) = 2 \cdot i_t$, $i_t = \overline{0, 3}$, ($t = \overline{1, 3}$) - i_t дона маңсупотни омборда 1 давр мобайнида сақлаш билан бөглиқ сарф-харажатлар функцияси.

$k = 1$	$\tilde{x}_1(i)$	$f_1(i)$
0	3	$f_1(0) = 27$
1	2	$f_1(1) = 24$
2	1	$f_1(2) = 21$
3	0	$f_1(3) = 0$

$$\begin{aligned} \tilde{x}_1(i) &= d_1 + \tilde{i}_0 - i = D_3 + i_3 - i = 2 + 1 - i = 3 - i, \\ h(i_1) &= 0. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} f_1(0) &= \min_{x_1 + i_1 = d_1} \{c_1(\tilde{x}_1) + h_1(i_1) + f_0(i_1)\} = \\ &= c_1(3 - 0) = c_1(3) = 18 + 3 \cdot 3 = 27, \\ f_1(1) &- c_1(3 - 1) - c_1(2) = 18 + 3 \cdot 2 - 24, \\ f_1(2) &- c_1(3 - 2) - c_1(1) = 18 + 3 \cdot 1 - 21, \\ f_1(3) &= c_1(3 - 3) = c_1(0) = 0, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} k = 2 \quad f_2(i) &= \min_{\substack{\tilde{x}_2 + i \geq d_2 \\ x_2 + i \geq 4}} \{c(\tilde{x}_2) + h(i + \tilde{x}_2 - d_2) + f_1(i + \tilde{x}_2 - d_2)\} = \\ &= \min_{x_2 + i \geq 4} \{c(\tilde{x}_2) + h(i + \tilde{x}_2 - 4) + f_1(i + \tilde{x}_2 - 4)\} \end{aligned}$$

$i \setminus x$	0	1	2	3	4	$\bar{x}_2(i)$	$f_2(i)$
0					$30+0+27=57$	4	57
1				$27+0+27=54$	$30+2 \times 1+24=56$	3	54
2			$24+0+27=51$	$27+2 \times 1+24=53$	$30+2 \times 2+21=55$	2	51
3	$21+0+27=48$	$24+2 \times 1+24=50$	$27+2 \times 2+21=52$	$30+2 \times 3+0=56$	0	56	

$$f_2(0) = \min_{\bar{x}_2=0 \geq 4} \{ c(\bar{x}_2) + h(0 + \bar{x}_2 - 4) + f_1(0 + \bar{x}_2 - 4) \} = \\ = c(4) + h(4 + 0 - 4) + f_1(4 + 0 - 4) = 18 + 3 \cdot 4 + 2 \cdot (4 + 0 - 4) + 27 = 57,$$

$$f_2(1) = \min_{\bar{x}_2=1 \geq 4} \{ c(\bar{x}_2) + h(1 + \bar{x}_2 - 4) + f_1(\bar{x}_2 + 1 - 4) \} = \\ = \min \{ c(3) + h(1 + 3 - 4) + f_1(3 + 1 - 4); c(4) + h(1 + 4 - 4) + f_1(4 + 1 - 4) \} = \\ = \min \{ 27 + 2 \cdot 0 + 27; 30 + 2 \cdot 1 + 24 \} = 54, \quad \bar{x}_2(1) = 3,$$

$$f_2(2) = \min_{\bar{x}_2=2 \geq 4} \{ c(\bar{x}_2) + h(2 + \bar{x}_2 - 4) + f_1(\bar{x}_2 + 2 - 4) \} = \\ = \min \left\{ \begin{array}{l} c(2) + h(2 + 2 - 4) + f_1(2 + 2 - 4); \\ [c(3) + h(2 + 3 - 4) + f_1(3 + 2 - 4); c(4) + h(2 + 4 - 4) + f_1(4 + 2 - 4)] \end{array} \right\} = \\ = \min \{ 51, 53, 55 \} = 51, \quad \bar{x}_2(2) = 2,$$

$$f_2(3) = \min_{\bar{x}_2=3 \geq 4} \{ c(\bar{x}_2) + h(3 + \bar{x}_2 - 4) + f_1(3 + \bar{x}_2 - 4) \} = \\ = \min \left\{ \begin{array}{l} c(1) + h(3 + 1 - 4) + f_1(3 + 1 - 4); c(2) + h(3 + 2 - 4) + f_1(3 + 2 - 4); \\ [c(3) + h(3 + 3 - 4) + h(3 + 3 - 4); c(4) + h(3 + 4 - 4) + f_1(3 + 4 - 4)] \end{array} \right\} = \\ = \min \{ 48, 50, 52, 36 \} = 36 \quad \bar{x}_2(3) = 0,$$

$$k = 3, \quad i_0 = 2,$$

$$f_3(i_0=2) = \min_{i_0+\bar{x}_3 \geq d_3} \{ c(\bar{x}_3) + h(i_0 + \bar{x}_3 - d_3) + f_2(i_0 + \bar{x}_3 - d_3) \} \\ = \min_{2+\bar{x}_3 \geq 3} \{ c(x_3) + 2 \cdot (2 + \bar{x}_3 - 3) + f_2(2 + \bar{x}_3 - 3) \} = \\ = \min \left\{ \begin{array}{l} c(1) + 2 \cdot (2 + 1 - 3) + f_2(2 + 1 - 3); c(2) + 2 \cdot (2 + 2 - 3) + f_2(2 + 2 - 3); \\ [c(3) + 2 \cdot (2 + 3 - 3) + f_2(2 + 3 - 3); c(4) + 2 \cdot (2 + 4 - 3) + f_2(2 + 4 - 3)] \end{array} \right\} = \\ = \min \left\{ \begin{array}{l} 21 + 2 \cdot 0 + 57; 24 + 2 \cdot 1 + 54; 27 + 2 \cdot 2 + 51; \\ [30 + 2 \cdot 3 + 36] \end{array} \right\} = \min \{ 78, 80, 82, 72 \} = 72 \quad \bar{x}_3(2) = 4;$$

$$x_1(2) = \bar{x}_1(2) = 4; \quad i_1 = i_0 + x_1(2)^{d_1} = 2 + 4 = 6 - 3 = 3,$$

$$x_2(3) = 0; \quad i_2 = i_1 + x_2(3) - d_1 = 3 + 0 - 3 = 0; \quad x_3(0) = 4,$$

$$x_{\text{оптим}} = (4; 0; 4),$$

$$f_{\text{оптим}}(2) = 72.$$

Маҳсулотта бўлган умумий талаб, $D_1 + D_2 + D_3 + \bar{i}_3 = 3 + 4 + 2 + 1 = 10$ умумий таклиф:

$$i_0 + x_1 + x_2 + x_3 = 2 + 4 + 0 + 4 = 10,$$

<умумий талаб>=<умумий таклиф>
10=10.

V бобга оид машқлар

1. Самолётни оптималь юклиш масаласи.

Маҳсулотлар тури $N=4$.

Самолёт максимал юк кутариш қуввати

$$W = \min \{K, 2m + 5n\}$$

$$p_1 = n + 2m; \quad p_2 = \left[\frac{m+5}{4} \right] + 1; \quad p_3 = \left[\frac{2n+m}{3} \right] + 1; \quad p_4 = \left[\frac{2m+3n}{5} \right] + 1,$$

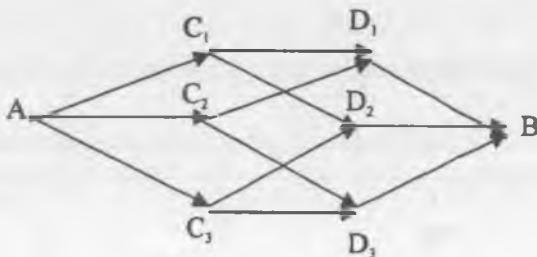
$$c_1 = n + 2m; \quad c_2 = 2n + m; \quad c_3 = 2n + 3 \cdot m; \quad c_4 = 3n + 4m$$

$$K = 12, 13, \dots$$

$$n = 1, 2, 3, \dots$$

$$m = 1, 2, 3, \dots$$

2. Тўрда энг қисқа масофани аниқлаш масаласи. Шаҳарлар орасидаги босқичлар сони $N=3$.

- Ушбу масала учун хисоблашнинг рекуррент формуласини келтириб чикаринг

- Энг киска масофани аникланг, агарда:

$$\begin{aligned}
 C_{\alpha c_1} &= 2k + 3m, & C_{c_1 b_1} &= 6k + 3m, & C_{D_1 B} &= 4k + 5m, \\
 C_{\alpha c_2} &= k + 4m, & C_{c_1 b_2} &= 3k + 6m, & C_{D_2 B} &= 5k + 5m, \\
 C_{\alpha c_3} &= 4k + m, & C_{c_2 b_1} &= 4k + 5m, & C_{D_3 B} &= 6k + 4m, \\
 && C_{c_2 b_2} &= 5k + 4m, \\
 && C_{c_3 b_1} &= 3k + 5m, \\
 && C_{c_3 b_2} &= 5k + 3m, \\
 k, m &= 1, 2, 3, \dots, 10.
 \end{aligned}$$

3. «Ишончли таъминотчи» ҳақидаги масала

$$N = 4,$$

$$i_0 = \min \{3; k + l; m + l\},$$

$$i_N = \min \{2; k + l; m\},$$

$$D_1 = \min \{3, k + m\},$$

$$D_2 = \min \{4; 2k + m\},$$

$$D_3 = \min \{5; k + m + 2\},$$

$$D_4 = \min \{2; m\},$$

$$C(x_7) = \begin{cases} 0, & x_7 = 0 \\ (10k + 3m) + 2km \cdot x_7, & x_7 = \overline{1,4}, \end{cases}$$

$$h(i_l) = (3k + 4m) \cdot i_l, \quad i_l = \overline{0,4},$$

$$k, m = 1, 2, 3, \dots, 10.$$

VI БОБ

МАТРИЦАЛИ ҮЙИНЛАР НАЗАРИЯСИ

1-8. Үйинлар назарияси. Асосий түшүнчалар ва мисоллар

1. Асосий түшүнчалар

Үйинлар назарияси зиддиятли холатларнинг математик моделини урганиш орқали мукаммал ёки самарадор қабул қилиш имкониятини ўрганади. Математик үйинлар назариясининг асосчилари Дж. Фон Нейман ва О. Моргенштернлардир.

Ҳар кандай зиддиятли холат ижтимоий-иқтисодий ҳолатнинг математик модели бўлиб қуидагилардан ташкил топгандир:

- 1) иштирок этувчи томонлар;
- 2) ҳар бир томоннинг имкониятлар тўплами;
- 3) томонларнинг мақсадлари.

Зиддиятли ҳолатларнинг ушбу ташкил этувчиларини математика тили ёрдамида тасвирлаш натижасида үйин түшүнчаси келиб чиқади.

Зиддият иштирокчилари одатда үйинчилар ёки иштирокчилар дейишиб, $I = \{1, 2, \dots, n\}$ үйинчилар тўпламини билдиради, яъни үйинчилар сони чекли.

Ҳар бир үйинчининг зиддият ҳолатидаги ҳаракат режаси ёки жоиз хатти-ҳаракатлари ушбу $i \in I$ үйинчининг стратегияси дейилади. Ҳар бир $i \in I$ үйинчининг x_i хатти-ҳаракатлар тўпламини $X_i, i \in I$ деб белгилаймиз.

1-таъриф. Ҳар бир $i \in I$ үйинчи $x_i \in X_i$, стратегиясини танласин, у ҳолда $x = (x_1, x_2, \dots, x_n) \in \prod_{i \in I} X_i$ үйин ҳолати дейилади.

Үйин ҳолатлари тўпламини $X = \prod_{i \in I} X_i$ деб белгилаймиз. Ҳар бир $i \in I$ үйин ҳолати $x \in X_i$, да $i \in I$ үйинчининг ютуғи $H_i(x)$ функция орқали аниқланган бўлсин.

Демак ҳар кандай зиддиятли ҳолатлар

$$\Gamma = \{I, X, H_i, i \in I\} \quad (1.1)$$

учлик ёрдамида берилади ва ушбу учлик коалициясиз (гуруҳсиз) үйин ёки үйин дейилади. Бундай дейилишига сабаб, ҳар бир үйинчи ҳеч қандай гуруҳга қўшилмай, фақат ўз ютуғини катталаштириш мақсадида ҳаракат қиласди.

Агар Γ ўйинда иштирокчилар сони иккига тенг бўлиб, ҳар бир $x = (x_1, x_2)$ ўйин ҳолатида умумий ютуқ миқдори нолга тенг бўлса, яъни

$$H_1(x_1, x_2) + H_2(x_1, x_2) = 0, \quad (x_1, x_2) \in X_1 \cdot X_2$$

ёки

$H_1(x_1, x_2) = -H_2(x_1, x_2), \quad (x_1, x_2) \in X_1 \cdot X_2$
бундай коалициясиз (гуруҳсиз) икки иштирокчининг ўйини антогонистик (қарама-қарши) ўйин дейилади. қарама-қаршилик шундан иборатки, бир иштирокчи қанча миқдор ютса, иккинчи иштирокчи шунча миқдорни ютқазади.

Агар (1.1) коалициясиз (гуруҳсиз) ўйинда иштирокчиларнинг стратегиялар тўплами чекли бўлса, бундай ўйин чекли коалициясиз (гуруҳсиз) ўйин дейилади.

Чекли икки иштирокчининг ўйинида биринчи иштирокчи ютуқларини сатрнинг мос устунларига, иккинчи ўйинчининг ютуқларини устуннинг мос сатрларига жойлаштириш қулайдир. Бунинг натижасида ҳар бир ўйинчининг ютуқлари матрица кўринишида ҳосил бўлади, ушбу матрица ютуқ матрицаси дейилади.

Иккита ютуқ матрикалари ҳар қандай чекли икки иштирокчининг (1.1) ўйинини тўлиқ ифодалайди. Шу туфайли чекли икки иштирокчининг ўйинлари биматрицали (қўш матрициали) ўйинлар дейилади. Агар икки иштирокчининг чекли ўйини қарама-қарши бўлса, у ҳолда иккита ютуқ матрицаси ўрнига ягона бир ютуқ матрицасидан фойдаланиш мумкин бўлади, ушбу ютуқ матрицасида биринчи ўйинчининг ютуғи мос равища иккинчи ўйинчининг ютқазишини билдиради ва аксинча.

Бундай ўйинлар матрицали ўйинлар дейилади.

2-търиф. Матрицали ўйин деб икки иштирокчининг чекли антогонистик ўйининг айтилади.

Бу турдаги ўйинларда ўйин қуйидаги тарзда рўй беради ҳар бир иштирокчи ўзининг $x_i \in X_i$, $i \in 1, 2$ стратегиясини танлайди ва бунинг натижасида $x = (x_1, x_2)$ ўйин ҳолати вужудга келиб, i -иштирокчи $H_i(x_1, x_2)$, $i = 1, 2$ ютуқقا эга бўлади. Иштирокчиларнинг ҳар бири ўз ютуқларини катталаштириш учун ҳаракат қиласилилар.

Ўйин бир неча бор тақрорланиши мумкин, бу ҳолда ўйин бир неча партиядан иборат дейилади.

2. Чекли коалициясиз ўйинларга мисоллар

а) «Рейтинг – назорати иши»

Талаба (I ўйинчи)- рейтинг назорат ишига тайёргарлик күриши кепак.

Устоз (II ўйинчи)-рейтинг назоратини қабул қилиши керак, ҳар бир иштирокчының 2 тадан стратегиясы мавжуддир. Талаба 1-яхши тайёргарлик күриш (Я) ёки 2-ёмон тайёргарлик күриши мумкин (Е).

Устоз 1-рейтинг назоратидан талаба үтди деб ҳисоблаш (+) ёки

2-талаба рейтинг назоратини топшира олмади (-) деб ҳисоблаши мумкин.

Ўйинчиларнинг ютуқлари матрицасини қўйидагича аниқлаймиз.

$$\text{Талаба ютуқлари } \begin{pmatrix} + & - \\ 5 & +1 \\ 3 & 0 \end{pmatrix}, \quad \text{устоз ютуқлари } \begin{pmatrix} + & - \\ 2 & -1 \\ -2 & -1 \end{pmatrix}$$

6) «Икки кишилик Морро ўйини» (икки бармоқли Морра ўйини)

Ўйин қоидаси: ҳар бир ўйинчи I ёки 2 бармоғини очиб I ёки 2 рақамини эълон қилди. Агар I ўйинчи II ўйинчи очган бармоқлар сонини топган бўлса, II ўйинчи эса тополмаган бўлса I ўйинчининг ютуғи очилган бамоқлар сонига тенг бўлади, бу ҳолда II ўйинчи ушбу миқдорни ютқазади. Агар иккала ўйинчи ҳам тўғри топган бўлса, бу ҳолда ҳар бир ўйинчининг ютуғи 0 га тенг бўлади. Кўриниб турибдики, ўйинчиларнинг стратегиялари сифатида $(i; j)$ жуфтликлар бўлиб, бу ерда $i (i = 1,2)$ очилган бармоқлар сони i , $(j = 1,2)$ - айтилган бармоқлар сонини билдиради.

I ўйинчининг ютуқлари матрицаси кўйидагича ёзилади

$$\begin{array}{cccc} (1;1) & (1;2) & (2;1) & (2;2) \\ \begin{pmatrix} (1,1) & 0 & 2 & -3 & 0 \\ (1,2) & -2 & 0 & 0 & 3 \\ (2,1) & 3 & 0 & 0 & -4 \\ (2,2) & 0 & -3 & 4 & 0 \end{pmatrix} & & & (1.4) \end{array}$$

Ушбу матрицада I ўйинчи (2;2) стратегияини, II ўйинчи эса (1;2) стратегияни танласа, I ўйинчи 3 бирликни ютқазади ва мос равишда II ўйинчи 3 бирликни ютади. Ушбу ўйин матрицали ўйиндир, чунки битта ютуқ матрицаси ёрдамида берилаяпти.

2-8. Матрицали үйинлар

1. Минимакс қоидаси ва эгар нұқталар

Икки иштирокчининг умумий ютуқ миқдори нолға теңг бұлған чекли үйинини таҳдил этайлық. Биринчи иштирокчининг m дона соф стратегиялари $i=1, 2, \dots, m$ ва иккинчи иштирокчининг n дона $j=1, 2, \dots, n$ стратегиялари мавжуд бұлсın. Агар иштирокчилар мос равища i ва j стратегияларни танлаган бұлсалар, ушбу ҳолда (i, j) үйин ҳолатыда I үйинчининг ютуғи a_{ij} миқдорига, II үйинчининг ютуғи эса мос равища $-a_{ij}$ миқдорига теңг бўлади, яъни.

$$a_{ij} + (-a_{ij}) = 0$$

ушбу үйиндаги барча ютуқлар $A = (a_{ij})$ матрица ёрдамида ифодаланса, A -ютуқлар ёки тўловлар матрицаси деб номланади.

$A = (a_{ij})$ матрицасининг i -сатрда I үйинчининг ютуқлари $a_{i1}, a_{i2}, \dots, a_{in}$ жойлашган бўлиб, ютуқ қиймати II үйинчининг танлаган усули j -га боғлиқ бўлади.

Ҳар бир үйинчи ўз ютугини катталашибиришга ҳаракат қўлмоқда, I үйинчи A матрицасининг мос сатрларини, II үйинчи эса устунларини танлаш орқали.

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}$$

ютуқ матрицали үйинда ўз ютуқларини катталашибириш учун үйинчилар қандай ҳаракат қўлмоқлари даркор?

Эслатиб ұтамизки I иштирокчининг стратегияси сифатида $A = (a_{ij})$ ютуқ матрицасини сатрини танлаш (I үйинчининг соф стратегияси) ва ўз навбатида II үйинчининг стратегияси сифатида устунни танлаш (II үйинчининг соф стратегияси) қабул қилинади.

Фараз қиласизки, үйинчилар ўзларини оқилюна тутадилар.

Агар I үйинчи i -сатр соф стратегиясини танлаган бўлса, у ҳолда II үйинчи шундай j -устун соф стратегиясини танлаши керакки, a_{ij} ютуқ $a_{11}, a_{12}, \dots, a_{in}$, ютуқлар ичидә энг кичиги бўлиши керак, ушбу энг кичик ютуқ миқдорини a_{ij} -деб белгилайлик, яъни

$$a_{ij} = \min_{j=1, n} a_{ij}$$

бундай усулда аниқланган a_{ij} -ютуқ I үйинчи i соф стратегияни танлаган-даги кафоролатланган ютуғи дейилади, чунки II үйинчининг ихтиёрий хат-

ти-харакатига қарамасдан I ўйинчи a_i ютуқдан кам бұлмаган ютуққа әгадір. Ҳар бир ўйинчи үз ютугини кітталаштиришгә интилаёттани туфайли I ўйинчи үз соф стратегиялари ичидеги шундайини танлайдыки, ушбу соф стратегия a_i -ютуққа әнг катта қийматини беради, яни

$$v_* = \max_{i=1,m} a_i = \max_{i=1,m} \min_{j=1,n} a_{ij}$$

ушбу ютуқни таъминловчи p -соф стратегия максимин стратегия деб аталағы да v_* -бұлса ўйиннинг қуи қиймати дейилади.

Иккінчи ўйинчи учун шунга ұхшащ фикр юритиш асосида, агар y_j -стратегияни (A -матрицаның j -устунини) танлаган бұлса,

$$b_j = \max_{i=1,m} a_{iy}$$

мікдор II ўйинчининг кафолатланган ютқизиги бұлади. Шу туфайли II ўйинчи шундай q -стратегиясини танлаши керакки, унинг кафолатланган ютқизиги әнг кичик, яни

$$v^* = b_q = \min_{j=1,n} b_j = \min_{j=1,n} \max_{i=1,m} a_{iy}$$

бұлсін.

Бу ҳолда v^* мікдор ўйиннинг соф стратегияларидаги юқори қиймати, q -соф стратегия эса минимакс стратегиясы дейилади.

Күрініб турибдікі, максимин стратегиясини танлаш натижасыда I ўйинчи v_* ютуқдан кам бұлмаган, II ўйинчи бұлса, v^* ютуқдан күп бұлмаган ютқизикқа әга бұладилар.

Юқорида көлтирилған максимин ва минимакс стратегияларини танлаш үсуллари минимакс принципі (ёки кафолатланған натыжа принципі) дейилади, ушбу принципнинг мазмунини ҳар бир ўйинчи томонидан кафолатланған ютуққа әрішиш истаги ташкыл этади.

Ихтиёрий матрицали ўйин учун $v^* \geq v_*$.

Ушбу теңсизлик бажарылышини исботлаш қиінчилік түгдірмайды.

Аслида $v^* = v_*$, ҳол жуда мұхимдир. Фйинда ўйинчининг юқори ва қуи қийматлари теңг бўлади фақат ва фақат шу ҳолдаки, агар $A = (a_{ij})$ ютуқлар матрицаси әгар нүктага әга бұлса, яни шундай (p, q) соф стратегиялар жуфтлиги мавжудки, улар учун

$$a_{iq} \leq a_{pq} \leq a_{pj}, \quad i = \overline{1, m} \text{ ва } j = \overline{1, n}$$

теңсизлик үрінлідір.

Бундай (p, q) әгар нүкталар $A = (a_{ij})$ матрицали ўйинда (p, q) -мувозанат ҳолатини беради. Агар (p, q) әгар нүкта бұлса, у ҳолда I ва II ўйинчилар учун p ва q соф стратегиялардан мос равишда четта чиқиши уларнинг кафолатланған ютуқларини фақаттана камайтириши мум-

кин. Шу туфайли p ва q соф стратегиялар мұккамал соф стратегиялар деб аталағы да (p, q) жуфтликда аниқланған $v = v_0 = v^*$ миқдор матрица-ли үйин қиймати дейилади.

Агар $v_* < v^*$ бўлса, у ҳолда $A = (a_{ij})$ матрица соф стратегияларда эгар нуқтага эга бўлмайди ва үйин соф стратегияларда ечимга эга эмасдир.

2. «Эгар» нуқтани аниқлаш алгоритми

1. A ютуқлар матрицасининг ҳар бир сатрида α_i , - энг кичик элементни аниқлаймиз, $i = 1, m$.

2. Ушбу танланған $\alpha_i, i = 1, m$, ўз устунидаги максимал элемент бўладими? Шуни текширамиз. Агар шундай устун мавжуд бўлса аниқланған i_0 сатр ва j_0 устун эгар нуқтани аниқлайди. Бу ҳолда үйин қиймати $a_{i_0 j_0}$ га teng бўлади.

Агар шундай устун мавжуд бўлмаса, ушбу матрицини үйинда соф стратегияларда «эгар» нуқта мавжуд бўлмайди.

Мисол.

$$A = \begin{pmatrix} 6 & 5 & 8 & 5 \\ 7 & 3 & -2 & 3 \\ 6 & 5 & 7 & 5 \end{pmatrix}$$

$\alpha_1 = 5, \alpha_2 = -2$ ва $\alpha_3 = 5$ бўлиб $\alpha_1 = 5$ иккинчи ва тўртинчи устунлардаги максимал элементлардир. Демак (1,2) ва (1,4) стратегиялар «эгар» нуқтани аниқлайди.

$\alpha_3 = 5$ ҳам иккинчи ва тўртинчи устунларда максимал элемент бўлади, шу туфайли (3,2) ва (3,4) стратегиялар ҳам «эгар» нуқтани аниқлайди. Демак ушбу үйинида 4та «эгар» нуқталар (1,2), (1,4), (3,2) ва (3,4) мавжуд бўлиб, үйин қиймати $v=5$ га teng бўлади.

«Эгар» нуқта стратегиясидан четга чиқиш үйинчилар ютугининг камайишига олиб келади.

Агар I үйинчи 3-сатрни танласа ва II үйинчи 2-устунни танласа үйин қиймати $v=5$ га teng (I үйинчининг ютуғи 5 га, II үйинчининг ютуғи -5 га teng). Фараз қилайликки I үйинчи 3-сатр үринга 2-сатрни танласин. У ҳолда II үйинчи 2-устунни танлашиб натижасида үйин қиймати $v=3$ га teng бўлади ва бу миқдор эгар нуқта таъминлаган $v=5$ бирликдан кичкадир.

**3-8. «Эгар» нұқтасыз матрицаша үйинлар.
Аралаш стратегиялар. Ассоциативные теоремы**

1. Аралаш стратегиялар

Дейлик, $A = \begin{pmatrix} -1 & 3 \\ 4 & -2 \end{pmatrix}$ - Г(A) матрицалы үйиннинг ютуқлар матрицаси бўлсин.

I үйинчи A матрицанинг 1-сатрини танлаш эҳтимоли x бўлсин, бу ерда $0 \leq x \leq 1$, у ҳолда I-x I үйинчи томонидан A-матрицанинг 2-сатрини танлаш эҳтимоли бўлади.

Мос равишда у II үйинчи томонидан 1-устунни ва I-y II үйинчи томонидан 2-устунни танлаш эҳтимолларига бўлсин, бу ерда $0 \leq y \leq 1$. Фараз қиласлилик, үйинчилар ($x, 1-x$) ва ($y, 1-y$) аралаш стратегияларни танлашган бўлишсан у ҳолда ўргача кутилаётган ютуқ миқдори қўйнагига тенг бўлади

$E(x, y) = (-1) \cdot x \cdot y + 3 \cdot x(1-y) + 4y(1-x) - 2(1-x)(1-y)$
соддалаштиришдан сўнг қўйидаги ифодани ҳосил қиласиз

$$E(x, y) = -10\left(x - \frac{1}{2}\right)\left(y - \frac{3}{5}\right) + 1.$$

Мабодо I үйинчи $x^* = x = \frac{1}{2}$ эҳтимоллариги танласа, ихтиёрий $y \in [0, 1]$ учун $E(x^*, y) = 1$ бўлади, яъни I үйинчи II үйинчининг танловидан қатъий назар 1 бирлик ютуқга эга бўлади.

Агар II үйинчи $y^* = y = \frac{3}{5}$ эҳтимоллариги қабул қиласа, I үйинчининг ихтиёрий $x \in [0, 1]$ танловидан қатъий назар 1 бирликдан ортиқ бўлмаган ютқизиқга эга бўлади.

Демак, $x^0 = \frac{1}{2}$ ва $y^0 = \frac{3}{5}$ аралаш стратегиялардаги «эгар» нұқта бўлиб, бу ҳолда үйин қиймати $v=1$ га тенгdir

$$\begin{aligned} x^* &= \left(\frac{1}{2}; \frac{1}{2}\right), \\ y^* &= \left(\frac{3}{5}; \frac{2}{5}\right), \\ v^* &= 1. \end{aligned}$$

Юқорида айтиб үтилганидек «эгар» нұқтаси мавжуд ва «эгар» нұқтаси мавжуд бұлмаган матрицали үйинлар орасыда катта тафовут бор бўлиб, ушбу тафовут ушбу үйинлар бир неча бор такрорланғанда яққол сезилади.

Ютуқ матрицаси қуйидаги келтирилган Г үйинни кўрайлик

$$A = \begin{pmatrix} -1 & 3 \\ 4 & -2 \end{pmatrix}$$

ушбу үйинда «эгар» нұқта мавжуд эмас

($\min_i \max_j a_{ij} = 1 > \max_i \min_j a_{ij} = -1$), шу туфайли максимин ва минимакс соғ стратегиялар ҳам мавжуд эмас.

Фараз қиласынан Г(A) үйин бир неча бор такрорланувчи бўлсин, ушбу ҳолда I үйинчи 1-сатрни танлаган ҳолда унинг ютуғи 3 га ёки -1 га тенг бўлади агарда II үйинчи мос равища 2-ёки 1 -устунларни танлана. Агарда I үйинчи 2-сатрини танлаган ҳолда унинг ютуғи ёки 4 ёки (-2) бирликка тенг бўлади, II үйинчи мос равища 1-ёки 2- устунларни танлаган ҳолда. Ушбу тенглиқдан кўриниб турибдик, I үйинчининг ютуғи II үйинчининг танловига боғлиқдир ва аксингча. Агар II үйинчи I үйинчининг танлаган стратегиясини аниқ билса, I үйинчини тўлиқ ютиши мумкин.

Шу сабабли ушбу үйинларда танланаётган соғ стратегияларнинг маҳфийлиги жуда муҳимdir. Ушбу тасдиқ «эгар» нұқта мавжуд бўлмаган ҳар бир матрицали үйинлар учун ўринлидир.

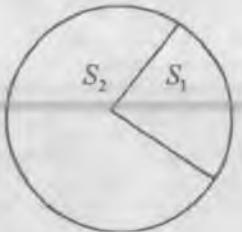
Куйидаги савол туғилади: такрорланувчи үйинда II үйинчининг ихтиёрий хатти-ҳаракатида I үйинчининг унга кафолатланган ютуқни таъминлайдиган хатти-ҳаракати мавжудми?

Бирор бир соғ стратегиясини мунтазам равища қўллаш кафолатланган ютуқни таъминлай олмаслигини аниқлагач I үйинчи соғ стратегияларни тасодифий равища танлашга ўтсин. Агар тасодифий танлаш тўғри ташкил этилса, ушбу усул кўзланган мақсадни бериши мумкин экан. Соғ стратегияларнинг эҳтимоли деган тушунча билан танишайлик.

Юқорида келтирилган $A = \begin{pmatrix} -1 & 3 \\ 4 & -2 \end{pmatrix}$ матрицали үйин учун x ва $1-x$ лар I үйинчи томонидан мос равища 1-сатр ва 2-сатрни танлаш эҳтимоллиги бўлсин, яни $0 \leq x \leq 1$. Мос равища ва $1-y$ 2-үйинни томонидан 1-устунни ва

2-устунни танлаш эҳтимолларни бўлсин, яни $0 \leq y \leq 1$. Такрорланувчи үйинда соғ стратегияларни танлаш эҳтимоллигини қуйидагича

талқын қилиш мүмкін. Мисол учун $x = \frac{2}{5}$, шуни билдирадыки, күп ма-
ротаба тақрорланған үйинда үртача 5 та үйиннинг 2 тасида I үйинчи 1-
сатрни танлаш соф стратегиясина ва 3 марта 2-соф стратегиясина тасо-
дифий равища танлайды. Ушбу танлаш бирор бир тасодифий жараён
асосида амалға оширилади. Мисол тариқасида ушбу жараён қуидаги-
ча ташкил этилиши мүмкін. Радиуси $R > 0$ бұлған доирада **юзаси**
 $S_1 = \frac{2}{5}\pi R^2$ бұлған сектор ажратиб олиб айттылған доирага кічик бир жис-
ми ташлаймыз. Агар жисм S_1 -секторга түшса, у ҳолда 1-соф стратегия
құлланилади, акс ҳолда 2-стратегия құлланилади

$$S_1 = \frac{2}{5}\pi R^2$$

$$S_2 = \frac{3}{5}\pi R^2$$

3.1-чизма

S_1 ва S_2 секторларнинг юзаларини үзгартыриш натижасида бошқа әхти-
молликтарни ҳам ҳосил қилиш мүмкін бұлади.

Демак I үйинчи қуидаги стратегия (қоида) асосида үйнаши керак
бұлади:

1-сатрни x әхтимоллик билан ва 2-сатрни $1-x$ әхтимоллик билан
танлаш, бу ерда $0 \leq x \leq 1$. Бундай қоида асосида танланған страте-
гияни аралаш стратегия деб номлаймыз. Мос равища II үйинчи 1-ус-
тунни y ва 2-устунни $1-y$ әхтимолликлар билан танлайды бу ерда
 $0 \leq y \leq 1$.

Күриниб турибдикі, I үйинчининг аралаш стратегиясы $(x, 1-x)$, II үйин-
чининг аралаш стратегиясы эса $(y, 1-y)$ векторлар орқали берилмоқда.

Матрицали $\Gamma(A)$ үйиннинг ютуқ матрикасы

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ - & - & - & - \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}$$

куринища берилган бүлсін.

Ушбу үйинда I үйинчи, A матрицаниң сатрларини танлайды ва m дона соф стратегия $i = 1, 2, \dots, m$ га зәр. II үйинчи A матрицаниң устунларини танлайды ва n дона соф стратегиялар $j = 1, 2, 3, \dots, n$ га зәр.

1-таъриф. I үйинчининг аралаш стратегияси деб шундай $x = (x_1, x_2, \dots, x_m)$ векторга айтилады, бу ерда

$$x_i \geq 0, \quad i = \overline{1, m}, \text{ ва } \sum_{i=1}^m x_i = 1.$$

I үйинчининг аралаш стратегиялар тұпламини S_1 билан белгилаймиз.

Мос равища II үйинчининг аралаш стратегияси деб $Y = (y_1, y_2, \dots, y_n)$ векторга айтилады, бу ерда

$$\begin{aligned} y_i \geq 0, \quad i = \overline{1, n}, \text{ ва} \\ \sum_{i=1}^n y_i = 1. \end{aligned}$$

II үйинчининг аралаш стратегиялар тұпламини S_2 билан белгилаймиз.

Агарда үйинчилар мос равища $X \in S_1$ ва $Y \in S_2$ аралаш стратегияларини танласа, у ҳолда I үйинчи учун ўртаса ютуқ (ютуқнинг математик күтилмасы) қуидаги ифодага тәнг бўлади

$$E(x, y) = \sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^m a_{ij} x_i y_j.$$

2-таъриф. Аралаш стратегиялар $X^* \in S_1$ ва $Y^* \in S_2$ учун

$E = (X, Y^*) \leq E(X^*, Y^*) \leq E(X^*, Y)$, $X \in S_1$ ва $Y \in S_2$ (3.1) бўлса, у ҳолда (X^*, Y^*) $E(X, Y)$ функцияниң «эгар» нуқтаси бўлади.

Агар $X^* \in S_1$ ва $Y^* \in S_2$ Г(A) үйин учун эгар нуқта бўлса, у ҳолда $X^*(Y^*)$ I үйинчининг (II үйинчининг) оптимал аралаш стратегияси дейилади.

Оптимал аралаш стратегиялар (3.1) га асосан ҳар бир үйинчига рақибининг хатти-ҳаракатида қатый-назар кафолатланган ютуқни таъминлайди

3-таъриф. Матрицали ўйинда

$$v_* = \max_{i=1,m} \min_{j=1,n} \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n a_{ij} x_i y_j, \quad (3.2)$$

ва

$$v^* = \max_{i=1,m} \min_{j=1,n} \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n a_{ij} x_i y_j \quad (3.3)$$

мос равиша ўйиннинг қуи ва юқори қийматлари дейилади. Агар v_* = v^* = v бўлса v -ўйин қиймати дейилади.

Изоҳ 1. $E(X, Y)$ функцияси (X^*, Y^*) лар бўйича узлуксиз бўлиб, $(X, Y) \in S_1 \times S_2, S_1$ ва S_2 , чекли ёпиқ тўпламлар бўлгани учун v_* ва v^* доимо мавжуддир.

Матрицали ўйинларда кўп ҳолларда масштаб ҳақидаги леммадан фойдаланилади. Шу туфайли ушбу леммани келтирамиз.

Лемма (масштаб ҳақида). $\Gamma(A^l)$ ва $\Gamma(A)$ $m \times n$ бўлган матрицали ўйинлар бўлсин ва $A^l = \alpha A + \beta \cdot B$, $\alpha > 0$ ва B ҳамма элементлари бирлардан иборат бўлган матрица бўлсин, у ҳолда

$$v(A^l) = \alpha v(A) + \beta. \quad (3.4)$$

1-теорема (Асосий теорема). Ихтиёрий матрицали ўйинда аралаш стратегияларда «эгар» нуқта ҳолати мавжуд ва

$$v_* = v^* \quad (3.5)$$

ўринлидир.

Исботи. Ушбу теоремадаги (3.5) тенглик бажарилиши учун зарурый ва етарлилик шарти бу $E(X, Y)$ функцияниң эгар нуқтаси мавжудлиги-дир. Иккинч томондан агар (X^*, Y^*) $E(X, Y)$ функцияниң эгар нутқтаси бўлса у ҳолда

$$E(X^*, Y^*) = v_* = v^* \quad (3.6)$$

тенглик ўринлидир.

1-теорема ихтиёрий матрицали ўйинларда оптималь аралаш стратегиялар $X^* \in S_1$ ва $Y^* \in S_2$ мавжудлигини тасдиқлайди.

Теоремани ютуқлар матрицаси $A = (a_{ij})$ элементлари учун $a_{ij} > 0$, $i = 1, m$, $j = 1, n$ ҳол учун исботлаймиз.

Куйидаги чизиқли программалаштириш масалаларини қурамиз

$$\begin{cases} x_1 + x_2 + \dots + x_m \rightarrow \min \\ \sum_{i=1}^m a_i x_i \geq 1, \quad i = \overline{1, n}, \\ x_i \geq 0, \quad i = \overline{1, m}, \end{cases} \quad (3.7)$$

ва ушбу масалага иккиланма бўлган

$$\begin{cases} y_1 + y_2 + \dots + y_n \rightarrow \max \\ \sum_{i=1}^n a_i y_i \leq 1, \quad i = \overline{1, m}, \\ y_j \geq 0, \quad j = \overline{1, n}. \end{cases} \quad (3.8)$$

Бошлиғич шартга кўра ҳар бир $a_i > 0$ лигидан шундай $X^1 = (x_1^1, x_2^1, \dots, x_m^1) > 0$ вектор мавжудки, бу вектор (3.7) масаланинг жоиз ечими бўлади. Мисол тариқасида бундай вектор сифатида ҳар бир компонентаси $x_i^1 = -\frac{1}{a_i}$, $i = 1, m$, бу ерда $a > 0$ ва $A = (a_{ij})$ матрица-нинг энг кичик элементи.

Иккинчи томондан $y = (0, 0, \dots, 0)$ вектор ҳам (3.8) масаланинг жоиз ечими бўлади.

Тўғри (3.7) ва иккиланма (3.8) чизиқли программалаш масалалари-нинг жоиз ечимлар тўплами бўш тўплам эмаслигидан иккиланмалик теоремасига кўра иккала масаланинг ҳам оптималь ечимлари мавжуд бўлади, яъни шундай

$$\bar{X} = (\bar{x}_1, \dots, \bar{x}_m) \text{ ва } \bar{Y} = (\bar{y}_1, \bar{y}_2, \dots, \bar{y}_m)$$

мавжудки улар учун

$$\sum_{i=1}^m \bar{x}_i = \sum_{j=1}^n \bar{y}_j = \lambda > 0. \quad (3.9)$$

Ушбу оптималь ечимлар асосида

$$X^* = \frac{1}{\lambda} \bar{X} \text{ ва } Y^* = \frac{1}{\lambda} \bar{Y}$$

векторларни қурамиз ва уларнинг мос равишда I ва II ўйинчиларнинг оптималь аралаш стратегиялари элементларини кўрсатамиз. Бу ҳолда

ўйин қиймати $v = \frac{1}{\lambda}$ бўлади.

Хақиқатан ҳам (3.9) тенгликтан

$$x_i^* = \frac{1}{\lambda} \bar{x}_i \geq 0, \quad i = \overline{1, m} \text{ ва } y_j^* = \frac{1}{\lambda} \bar{y}_j \geq 0, \quad j = \overline{1, n}$$

деб қабул қылсак

$$\sum_{i=1}^m x_i^* = \sum_{i=1}^m \left(\frac{1}{\lambda} \bar{x}_i \right) = \frac{1}{\lambda} \sum_{i=1}^m \bar{x}_i = \frac{1}{\lambda} \cdot \lambda = 1,$$

ва

$$\sum_{j=1}^n y_j^* = \sum_{j=1}^n \left(\frac{1}{\lambda} \bar{y}_j \right) = \frac{1}{\lambda} \sum_{j=1}^n \bar{y}_j = \frac{1}{\lambda} \cdot \lambda = 1,$$

ларни ҳосил қиласыз, яғни $X^* \in S_1$ ва $Y^* \in S_2$.

Биринчи үйинчининг (X^*, Y^*) аралаш стратегиядаги ютуғи

$$E(X^*, Y^*) = \sum_{i=1}^m a_{ij} x_i^* y_j^* = \frac{1}{\lambda^2} \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n a_{ij} \bar{x}_i \bar{y}_j.$$

Иккинчи томондан \bar{X} ва \bar{Y} (3.7) ва (3.8) шартларини қаноатлантиришдан ва (3.9)ни өткізорға олсак қуйидаги тенглик ҳосил бўлади:

$$\lambda = \sum_{j=1}^n \bar{y}_j = \sum_{j=1}^n 1 \cdot \bar{y}_j \leq \sum_{j=1}^n \left(\sum_{i=1}^m a_{ij} \bar{x}_i \right) \bar{y}_j = \sum_{i=1}^m \left(\sum_{j=1}^n a_{ij} \bar{y}_j \right) \bar{x}_i \leq \sum_{i=1}^m \bar{x}_i = \lambda.$$

Ушбу қўш тенгсизлиқдан

$$E(X^*, Y^*) = \frac{1}{\lambda^2} \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n a_{ij} \bar{x}_i \bar{y}_j = \frac{1}{\lambda^2} \cdot \lambda = \frac{1}{\lambda} \quad (3.10)$$

келиб чиқади.

Агар $X \in S_1$ ва $Y \in S_2$ ихтиёрий аралаш стратегиялар бўлса, у ҳолда ((3.7) ва (3.8) дан)

$$E(X^*, Y) = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n a_{ij} \bar{x}_i \bar{y}_j = \frac{1}{\lambda} \sum_{j=1}^n \left(\sum_{i=1}^m a_{ij} \bar{x}_i \right) y_j \geq \frac{1}{\lambda}, \quad E(X, Y^*) \leq \frac{1}{\lambda}$$

ҳосил қиласыз. Ушбу тенгсизлик ва (3.10) тенгликтан қуйидаги тенгсизлик келиб чиқади:

$$E(X, Y^*) \leq E(X^*, Y^*) \leq E(X^*, Y), \quad X \in S_1, \quad Y \in S_2,$$

яғни, $\{X^*, Y^*\}$ аралаш стратегия $\Gamma(A)$ үйинда эгар нұқтани ҳосил қиласыз. Демак X^* ва Y^* мос равишда I ва II үйинчиларнинг оптимал аралаш

стратегиялари булиб, үйин қиймати $v = \frac{1}{\lambda} > 0$ бўлади.

Бошлангич фаразни олиб ташлаб, иктиёрій $A^l = (a_{ij}^l)$ матрица учун теорема ўринли эканлыгини исботтаймиз. Бунинг учун ушбу матрицаның ұар бир элементига шундай $\beta > 0$ сочиниң құшиб чықамизки, бунинг нағижаасыда $A = A + \beta B > 0$ мусбатлық шартини қаноатлантиради. Агар X^* ва $Y^*(A)$ үйин қиймати бұлса, у масштаб ҳақидағи леммага асосан X^* ва Y^* оптималь аралаш стратегиялар $\Gamma(A')$ үйинде ҳам оптималь аралаш стратегиялар бұладылар да үйин қиймати $v^l = v - \beta$ бұлади.

Теорема исботланди.

Изох. Ушбу теореманиң исботлаш жараёнида матрицали үйиннинг оптималь стратегиялари қурилади да ушбу оптималь аралаш стратегиялар чизықлы программалаш масалаларини ечиш орқали топилади.

4-тауриф. Агар аралаш стратегиялар $X^* = (x_1^*, x_2^* \dots x_m^*) \in S_1$ ва $Y^* = (y_1^*, y_2^* \dots y_n^*) \in S_2$ ларда $x_i^* > 0$ да $y_j^* > 0$ бұлса, уларға мос келувчи I -ва j -соғ стратегиялар актив стратегиялар дейилади. I үйинчининг II үйинчи j -соғ стратегиясини құллагандаги үртака ютугини $E(X^*, j) = \sum_{i=1}^m a_{ij} x_i^*$ деб анықтаймиз.

2-теорема (актив стратегиялар ҳақида). Агар $X^* = (x_1^*, \dots, x_m^*) \in S_1$ ва $Y^* = (y_1^*, \dots, y_n^*) \in S_2$ лар оптималь аралаш стратегиялар бұлса, у ҳолда I үйинчининг иктиёрій актив стратегияси i да II үйинчининг иктиёрій актив стратегияси j учун қуийдаги тенглик үринлидір

$$E(i, Y^*) = v. \quad \text{ва} \quad E(X^*, j) = v. \quad (3.11)$$

Исботи. Оптималь аралаш стратегияларни аниқлашыга күра

$$E(X^*, j) \geq v, \quad j = \overline{1, n}. \quad (3.12)$$

Фараз қылайлык $E(X^*, j) > v$ бұлсын, у ҳолда $Y^* = (y_1^*, y_2^*, \dots, y_n^*)$ оптималь аралаш стратегия учун (3.8) да $y_j^* > 0$ лигидан қуийдаги

$$\sum_{i=1}^m E(x^*, j) y_i^* = \sum_{j=1}^n \left[\sum_{i=1}^m a_{ij} x_i^* \right] y_j^* = \sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^m a_{ij} x_i^* y_j^* = E(X^*, Y^*) = v,$$

тенгесзилкни да $E(x^*, y^*) = v$ тенгликдан $v > v$ қарама-қаршилик келиб чиқиши теоремани исботтайды. Теорема исботланди.

4-§. Матрицали үйинларни ечиши усуллари (аналитик ва геометрик усуллар)

Ушбу параграфда (2×2) бўлган матрицали үйинларни геометрик ва аналитик усулда ечиш келтирилиб, сўнгра $(2 \times m)$ ва $(m \times 2)$ ўлчамли үйинлар (2×2) ўлчамли үйинга келтирилади.

1. (2×2) ўлчамли матрицали үйин

Ушбу үйинда ҳар үйинчи 2 стратегияга эга бўлиб, ютуқлар матрицаси қуидаги кўринишга эга бўлсин

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}.$$

Агар A -матрицали үйинда «эгар» нуқта мавжуд бўлса, минимакс қоидасига асосан үйин ечими енгил анилақланади.

Фараз қиласликки үйинда «эгар» нуқта мавжуд бўлмасин, бу ҳолда үйинда аралаш оптималь стратегиялар ва үйин қийматини аниқлаймиз.

Оптималь аралаш стратегияларни қуидагича белгилайлик

$$\begin{aligned} x^* &= (x_1, x_2) \quad \text{ва} \quad y^* = (y_1, y_2), \quad \text{бу ерда} \\ x_1 + x_2 &= 1, \quad 0 \leq x_1, x_2 \leq 1, \\ y_1 + y_2 &= 1, \quad 0 \leq y_1, y_2 \leq 1, \end{aligned}$$

v -үйин қиймати.

Агар I үйинчи оптималь $x^* = (x_1, x_2)$ аралаш стратегиясини қўлласа, II үйинчи 1-соф стратегиясини қўлласа, яъни 1-устунни танласа, I үйинчи нинг ютуғи

$$a_{11}x_1 + a_{21}x_2$$

тeng бўлиб, үйин қиймати v ga teng, яъни

$$v = a_{11}x_1 + a_{21}x_2.$$

Агар II үйинчи 2-соф стратегиясини (2-устун) қўлласа,

$a_{12}x_1 + a_{22}x_2$ ҳосил қиласмиз

$$a_{12}x_1 + a_{22}x_2 = v.$$

Берилиши бўйича $x_1 + x_2 = 1$ tenglikdan x_1 va x_2 аниқлаш учун қуидаги муносабатларни ҳосил қиласмиз

$$\begin{cases} a_{11}x_1 + a_{21}x_2 = v, \\ a_{12}x_1 + a_{22}x_2 = v, \\ x_1 + x_2 = 1. \end{cases} \quad (4.1)$$

Ушбу тенгламалар системасини сиб x_1, x_2 ва v миқдорларни анықтаймиз

$$\begin{cases} x^* = (x_1, x_2) \\ v = a_{11}x_1 + a_{21}x_2 \end{cases}$$

ва II үйинчи учун аралаш стратегиялар $y^* = (y_1, y_2)$ қуидаги тенгламалар системасыдан анықланади

$$\begin{cases} a_{11}y_1 + a_{21}y_2 = v, \\ a_{21}y_1 + a_{22}y_2 = v, \\ y_1 + y_2 = 1. \end{cases} \quad (4.2)$$

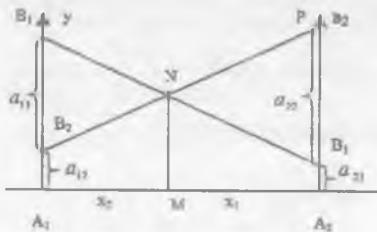
Юқорида көлтирилген сиши усули аналитик булиб, (2×2) үйин үлчамлари кичик бүлгансындағы учун ушбу масаланы ечимини график усулида ҳосил қилиш мүмкін.

I үйинчининг соф стратегияларини A_1 ва A_2 (1- ва 2- сатрлар) ва II үйинчининг соф стратегияларини B_1 ва B_2 (1- ва 2-устунлар) белгилайлик.

Текисликнинг абсцисса үқида $[A_1, A_2]$ 1 бирлік узунлықтаги кесма олайлик. Ушбу кесманинг A_1 учи координатта боши бұлсın.

$[A_1, A_2]$ кесманинг учларидан үtkазилған перпендикуляр түғри чизқарларда I-үйинчининг ютуқларини белгилайлик (4.1-чизма).

A_1 учидан үтувчи перпендикуляр ордината Oy үқи билан мос тушиб, $x_1=1$ ва $x_2=0$ стратегия мосдир, A_2 учидан үtkазилған A_2P перпендикуляр A_2 соф стратегияга мос келиб $x_1=0$ ва $x_2=1$. Агар II үйинчи B_1 соф стратегиясини құлласа I үйинчининг ютуғи a_{11} га тәнд, агар I үйинчи A_1 соф стратегияни құлласа, a_{21} тәнд, агарда у A_2 стратегиясини құлласа, a_{12} ва a_{22} миқдорларни Оу ва A_2P кесмаларида мос равища анықладаб, ушбу нұқталарни B_1B_2 кесма билан туташтирамиз (4.1-чизма). B_1B_2 кесманинг иктиерий ординатаси I-үйинчининг үртака ютуғига тәнд булади, агар у A_1 ва A_2 стратегияларини x_1 ва x_2 әхтимоллуктар билан мос равища құлласа, (4.1) тенгламалар ҳосил бұлади.

4.1-чизма

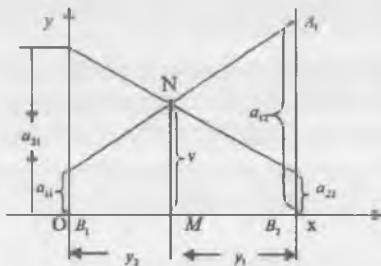
Агар II ўйинчи B_2 соф стратегиясини күлласа B_2B_2 кесмани ҳосил қиласыз, агар I ўйинчи A_1 ва A_2 соф стратегияларни x_1 ва x_2 әхтимол-ликлар билан мос равищда таңласа, B_2B_2 кесманинг ординаталари I ўйинчининг ўртаса жетекшілігінен төзелген болады.

B_2NB_1 синиң қызығыннан ординаталари I үйинчининг у аралаш стратегияларини күлләгандаги минимал ютуғини белгилайды. I үйинчи минимал ютуқшар ичидан энг каттасини таңлаш мақсадидар ва бу оптималь ечим N нүкта булади. N нүктәнинг ординатаси үйин қызмети v га тенг булиб, унинг абцисса үкіга проекцияси, яны М нүкта I үйинчи учун оптималь аралаш стратегия $x^* = (x_1, x_2)$ аниқлайды.

Бу ерда $x = MA$, ва $x_2 = OM$ тенгдир.

Н нүкта координаталарини аниқлап учун (4.1) тенгламалар системасини ечиш керажыр.

Иккинчи ўйинчининг оптималь аралаш стратегияси $y = (y_1, y_2)$ ни топиш учун I ва II ўйинчининг уринларини алмаштириш керак бўлади, яъни A матрицани транспонирлаймиз. У ҳолда II ўйинчининг стратегияси сифатида сатрларни танлаш, I ўйинчи учун устуnlарни танлашга тұғри келади. График усулдан фойдаланиб, қўйидаги чизмага эга бўламиз.

4.2-чизма

Ушбу чизмадаги A_1, N_A , синиқ чизиқ Π ўйинчининг энг катта ютқизиқлар чизигидир. Π ўйинчи ўз ютқизигини кичрайтиришга интилади. Шу туфайли у N нуқтани таңлайди, N нуқта координаталари $y^* = (y_1^*, y_2^*)$ оптимал аралаш стратегияларни ва ўйин қиймати v ни (4.2) системадан аниқлайди.

2. $(2 \times n)$ турдаги үйинларни ечиш

$(2 \times n)$ турдаги үйинларни счиш куйидагича амалга оширилади.

1) (4.1) чизмадаги каби йүйннинг тасвири қурилади, фақаттана иккита B_1B_1 ва B_2B_2 түгри чизиклар билан биргаликда B_3B_3, \dots, B_nB_n түгри чизиклар ҳам қурилади;

2) I ўйинчининг қуйи ютуқлар синиқ чизиги аниқланиб, ушбу синиқ чизиқда энг катта ординатали N нуқта танланади. Ушбу нуқта ординатаси ўйин қийматига teng бўлади;

3) N нуқтада кесишувчи $B_{i_0} B_{j_0}$ ва $B_{i_0} B_{j_1}$ тўғри чизиқлар аниқланиб, ушбу актив стратегиялар II ўйинчининг оптимал стратегиясини аниқлашда иштирок этадилар (4.2-чизма). B_{i_0} ва B_{j_1} актив стратегиялар аниқлангандан кейин $(2 \times n)$ матрицали ўйин (2×2) ўйинга айланади. Ушбу ўйинда I ўйинчи A_1 ва A_2 стратегияларини II ўйинчи бўлса, фақатгина B_{i_0} ва B_{j_1} стратегияларини мусбат эҳтимоллик билан қўллайди. Ҳосил қилинган (2×2) ўйинни ечиш (4.1) бўлимда кўрсатилгани каби амалга оширилади. N нуқта иккитадан кўп тўғри чизиқлар кесиши масидан ҳам ҳосил бўлиши мумкин.

3. $(m \times 2)$ матрицали ўйинларни ечиш

Ушбу ҳолда $(m \times 2)$ ўйинни ечиш қуйидагича амалга оширилади.

1) Транспонирланган, $A = (a_{ij})$, $i = 1, m$ матрица учун ўйиннинг (4.2)-чизмаси чизилади. Бу ҳолда $A^T A$ чизиқ бир нечта бўлиши мумкин;

2) II-ўйинчининг ютуқларининг юқори чегараси қурилади ва ушбу синиқ чизиқда энг кичик ординатали M нуқта танланади. Ушбу нуқтанинг ординатаси ўйин қийматига teng бўлади;

3) M нуқта кесишувчи $A_{i_0} A_{j_0}$ ва $A_{i_0} A_{j_1}$ тўғри чизиқлар аниқланади ва ушбу тўғри чизиқ индексларига мос I ўйинчининг i_0 ва j_1 актив стратегиялари аниқланади. Бунинг натижасида (2×2) матрицали ўйин ҳосил қилинади ва 1-бўлимдаги (4.3) ихтиёрий усул билан ешилади.

4. Стратегиялар орасида устуњлик хосаси

Матрицали ўйинларни счишда ютуқ матрицасининг ўлчамларини ихчамлаштириб олиш ҳисоблашларни камайтиради. Ютуқ матрица-ларини ўлчамларини ихчамлаштиришда ўйинчиларнинг оптимал бўлмаган стратегияларидан воз кечиш асосий усуздир. Ушбу усул стратегиялар ўртасидаги устуњлик хусусиятига асосланганadir.

1-таъриф. Г(A) матрицали ўйинда I ўйинчининг i_0 соф стратегияси i_0 , соф стратегия устидан устуњликка эга дейилади, агар

$$a_{i_0 j} \geq a_{i_1 j}, \quad j = \overline{1, n} \text{ бўлса.} \quad (4.3)$$

2-таъриф. II ўйинчининг j_0 соф стратегияси j_0 , соф стратегиясидан устуњликка эга дейилади, агар $-a_{y_0 i} \geq -a_{y_1 i}$, $i = \overline{1, m}$.

Изоҳ. Ўйинчининг j_1 -стратегияси устунликка эга бўлмаган стратегия дейилади.

Устунлик стратегияларидан фойдаланиш қоидалари: I ўйинчи ўзининг устунлик стратегияларини мусбат эҳтимоллик билан қўллаб, ўз ютугини оширади, II ўйинчи бундай стратегияларни ноль эҳтимоллик билан қўллаб, ўз ютқизигини кичиклаштиради.

Устунлик стратегияларни қўллаш қоидаларига амал қилиш натижасида бошлангич ютуқ матрицасининг ўлчамларини ноль эҳтимоллик билан таъланувчи сатр ва устунлари ташлаб юбориш ҳисобига камайтириш мумкин бўлади.

Ихчамлаштирилган матрицали ўйин асосида бошлангич ўйин ечимлари қўйидагича аниқланади:

- а) бошлангич ўйин қиймати ихчамлаштирилган ўйин қийматига тенгdir;
- б) ўчириб ташланган соф стратегиялар оптималь ечимда ноль эҳтимоллик билан иштирок этадилар.

5. Матрицали ўйинларни ечишнинг асосий босқичлари

Биринчи босқич: матрицали ўйинда эгар нуқта мавжудлигини текшириш, agar у мавжуд бўлса, оптималь стратегиялар ва ўйин қиймати эгар нуқтада аниқланади.

Иккинчи босқич: ютуқ матрицасининг ўлчамларини устунлик стратегияларини қўллаш қоидаси асосида ихчамлаштириш.

Учинчи босқич: оптималь аралаш стратегиялар ва ўйин қийматини график, аналитик ёки чизиқли программалаштириш усуллари ёрдамида топиш.

5-8. Матрицали ўйинлар ва чизиқли программалаштириши

Олдинги параграфда ўлчамлари ($2 \times n$) ва ($m \times 2$) бўлган матрицали ўйинларни ечиш усуллари келтирилди. Ўлчамлари бундан катта бўлган холларда юқоридаги усулларни қўллаб бўлмайди. Шу туфайли бундай матрицали ўйинлар чизиқли программалаштириш масалаларига келтирилади ва улар симплекс усул ёрдамида ечилади. Ҳосил қилинган ечим асосида оптималь аралаш стратегиялар ва ўйин қиймати аниқланади.

1. Чизиқли программлаштириш масаласнга келтириш

Фараз қылайлык, ютуқлар матрицаси ёрдамида берилген матрица-ли йүйиннинг элементлари манфий бўлмасин, яъни $a_{ij} > 0$ ва $v = v(A) > 0$ йўйин ютуғи бўлсин. Ушбу фараз умумийликни камайтирмайди, чунки A матрица элементларига ўзгармас мусбат сон қўшиш билан юқорида-ги ҳолга ўтиш мумкин. Ютуқ матрицасининг бундай ўзгартирилиши оптимал аралаш стратегияларни ўзгартирмайди.

Матрицали йўйин соф стратегияларидаги эгар нуқтага эга бўлмасин, шу туфайли оптимал аралаш стратегияларни топамиз.

Келгусида $X^* = (p_1, p_2, \dots, p_m)$ ва $Y^* = (q_1, q_2, \dots, q_n)$ мос равишда I ва II йўйинчиларнинг оптимал стратегияларини билдириксин.

Фараз қылайлыккни I йўйинчи ўзининг X оптимал аралаш стратегияси-ни, II йўйинчи бўлса $j (j = 1, n)$ соф стратегиясини қўлласин. У ҳолда I йўйинчининг кутилаётган ўртача ютуғи

$$a_1 p_1 + a_2 p_2 + \dots + a_m p_m, \quad 1 \leq j \leq n, \quad (5.1)$$

тeng бўлади. Ушбу ютуқ йўйин v дан кичик эмаслигини эътиборга олсак, қўйидагини ҳосил қиласмиз.

$$a_1 p_1 + a_2 p_2 + \dots + a_m p_m \geq v, \quad 1 \leq j \leq n. \quad (5.2)$$

Тенгсизликнинг иккала томонини $v > 0$ га булиб юбориб

$$a_j \frac{p_1}{v} + a_j \frac{p_2}{v} + \dots + a_j \frac{p_m}{v}, \quad j = 1, 2, \dots, n, \quad (5.3)$$

тенгсизликни ҳосил қиласмиз ва

$$x_i = \frac{p_i}{v}, \quad i = 1, 2, \dots, m, \quad (5.4)$$

ўзгарувчиларни киритиб

$$a_1 x_1 + a_2 x_2 + \dots + a_m x_m \geq 1, \quad j = 1, 2, \dots, n,$$

тенгсизликлар системаси ҳосил бўлади

$$p_1 + p_2 + \dots + p_m = 1$$

Янги ўзгарувчиларни аниқлаш ва (5.4) тенглиқдан қўйидаги

$$x_1 + x_2 + \dots + x_m = \frac{1}{v} \quad (5.5)$$

тенглик келиб чиқади.

I йўйинчи ўз ютуғи v ни катталаштиришга интилаётганлиги учун (5.5) ифода ўзининг катта қийматига v минимумга эришганда эришади.

Демак (5.2)-(5.5) формулалардан қўйидаги келиб чиқади, I йўйин-чининг оптимал аралаш стратегиялари ва йўйин қиймати v ни аниқ-

лаш қуидаги чизиқли программалаштириш масаласига келтирилади.

$$f(x) = x_1 + x_2 + \dots + x_m \rightarrow \min \quad (5.6)$$

$$\left\{ \begin{array}{l} a_{11}x_1 + a_{21}x_2 + \dots + a_{m1}x_m \geq 1, \\ a_{12}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{m2}x_m \geq 1, \\ \vdots \\ a_{1n}x_1 + a_{2n}x_2 + \dots + a_{mn}x_m \geq 1, \\ a_{1n}x_1 + a_{2n}x_2 + \dots + a_{mn}x_m \geq 1, \\ x_1 \geq 0, \quad x_2 \geq 0, \dots, \quad x_m \geq 0. \end{array} \right. \quad (5.7)$$

Ушбу (5.6)-(5.7) чизиқли программалаштириш масаласи симплекс усул ёрдамида ечилади ва дейлик $(x_1^*, x_2^*, \dots, x_m^*)$ оптималь ечим бўлсин.

У ҳолда (5.4) дан қуидаги келиб чиқади:

$$v = \frac{1}{x_1^* + x_2^* + \dots + x_m^*}, \quad p_i = x_i^* \cdot v = \frac{x_i^*}{x_1^* + x_2^* + \dots + x_m^*}. \quad (5.8)$$

Ушбу тарздаги йўл билан II ўйинчи учун (5.4)-(5.7) муносабатларга ўхшап муносабатларини аниқлаймиз ва $Y^* = (q_1, \dots, q_n)$ лар учун

$$q_j = u_j^* \cdot v = \frac{u_j^*}{u_1^* + u_2^* + \dots + u_n^*} \quad (5.9)$$

тenglikni ҳосил қиласиз, бу ерда $u_1^*, u_2^*, \dots, u_n^*$ чизиқли программалаштириш масаласининг (5.10) оптималь ечими:

$$f(u) = u_1 + u_2 + \dots + u_n \rightarrow \max$$

$$\left\{ \begin{array}{l} a_{11}u_1 + a_{12}u_2 + \dots + a_{1n}u_n \leq 1, \\ a_{21}u_1 + a_{22}u_2 + \dots + a_{2n}u_n \leq 1, \\ \vdots \\ a_{m1}u_1 + a_{m2}u_2 + \dots + a_{mn}u_n \leq 1, \\ u_1 \geq 0, \quad u_2 \geq 0, \dots, \quad u_n \geq 0. \end{array} \right. \quad (5.10)$$

Матрицали ўйиннинг қиймати $v(A)$ ва Y^* оптималь аралаш стратегиялари қуидаги ўзаро иккиёлама чизиқли программалаштириш масаласини ечиш орқали ҳосил қилиниши мумкин.

Бошлангич масала

$$\left\{ \begin{array}{l} f(x) = \sum_{i=1}^n x_i \rightarrow \min, \\ \sum_{i=1}^n a_{ij} x_i \geq 1, \quad j = 1, 2, \dots, n, \\ x_i \geq 0, \quad i = \overline{1, m}. \end{array} \right.$$

$$\left\{ \begin{array}{l} f(u) = \sum_{j=1}^n u_j \rightarrow \max, \\ \sum_{j=1}^n a_{ij} u_j \leq 1, \quad i = 1, 2, \dots, m, \\ u_j \geq 0, \quad i = \overline{1, n}. \end{array} \right. \quad (5.11)$$

Үйин қиймати v ва аралаш стратегиялар p_1, q_1 лар қуйидагича ҳисобланади

$$v = \frac{1}{x_1^* + x_2^* + \dots + x_m^*} = \frac{1}{u_1^* + \dots + u_n^*}, \quad (5.12)$$

Бу ерда X^* ва Y^* мос равища бошлангич ва иккиланма масалаларнинг оптимал ечимлари.

2-мисол. Қуйидаги

$$A = \begin{pmatrix} -5 & 7 & -5 \\ 6 & 5 & 11 \end{pmatrix} \quad (5.13)$$

матрицали үйин оптимал стратегияларни аниқланг. Ушбу матрицали үйиннинг эгар нүктаси мавжуд эмас. Демак ечим аралаш стратегияларда аниқланади. Үйин қиймати шартни қаноатлантириш учун, A матрицанинг ҳар бир элементига 6 қийматни құшиб чиқамиз:

$$A^1 = A + B \cdot \beta = A + 6 \cdot B = \begin{pmatrix} 1 & 13 & 1 \\ 12 & 11 & 17 \end{pmatrix}.$$

B матрицанинг ҳар бир элементи 1 га teng.

Ушбу A^1 матрица учун $v(A^1) > 0$ ва $v(A) = v(A^1) - 6$ бўлади.

$$y_1 + y_2 + y_3 \rightarrow \max$$

$$\left\{ \begin{array}{l} y_1 + 13y_2 + 6y_3 + y_4 = 1, \\ 12y_1 + 11y_2 + 17y_3 + y_5 = 1, \\ y_j \geq 0, \quad j = \overline{1, 5}, \\ \tilde{y} = (0, 0, 0, 1, 1). \end{array} \right.$$

Ушбу чизиқли программалаштириш масаласини II үйинчининг оптимал аралаш стратегияларини топиш учун симплекс метод ёрдамида ечамиз (II боб, 7-§). Ушбу масаланинг оптимал ечими.

$$y^* = (y_1^*, y_2^*, y_3^*) = \left(\frac{2}{145}, \frac{11}{145}, 0 \right),$$

$$q_1^* = \frac{y_1^*}{y_1^* + y_2^* + y_3^*} = \frac{2}{13},$$

$$q_2^* = \frac{y_2^*}{y_1^* + y_2^* + y_3^*} = \frac{11}{13},$$

$$q_3^* = \frac{y_3^*}{y_1^* + y_2^* + y_3^*} = 0,$$

$$v(A^I) = \frac{1}{y_1^* + y_2^* + y_3^*} \frac{145}{13} = 11 \frac{2}{13},$$

$$v(A) = v(A^I) - 6 = 11 \frac{2}{13} - 6 = 5 \frac{2}{13}.$$

6-§. Матрицали үйинларнинг иқтисодга татбиқи

Матрицали үйинлар иқтисодий муаммоларнинг таҳлилида кенг қўлла-нилади. Ҳар бир иқтисодий вазият ёки ҳолат иқтисодий тизимдаги ишти-роқчиларнинг ўзаро муносабати натижасида келиб чиқади. Иқтисодий тизимдаги иштироқчиларнинг хатти-ҳаракатларини олдиндан тұлиқ ҳолда башорат қылғып бўлмайди. (Мисол учун: талаб миқдори, об-ҳаво, бо-зордаги рақобат ва бошқалар).

Шу туфайли иқтисодий вазиятлар ноаниқлик ёки қарама-қаршилик ҳолатларида рўй беради ва бу қабул қилинаётган қарорларга ўз таъси-рини ўтказади. Бу ҳолларда самарадор ёки мукаммал қарорлар қабул қилиш учун үйин моделларини қуриш ва улар асосида қарорлар қабул қилиш мақсадга мувофиқдир. Ҷойида үйинлар назарияси асосида қарор қабул қилиш самарадорлигини кўрсатувчи бир неча иқтисодий масала-ларни кўриб ўтамиз.

1-мисол (Маҳсулот етказиб бериш)

Омборда n турдаги маҳсулот бўлиб, савдо растасига ушбу маҳсу-лотлардан фақат 1 тури юборишлиси мумкин бўлсин. Шундай турдаги маҳсулотни танлаш керакки ушбу маҳсулотни савдо растасига юбо-риш мақсадга мувофиқ бўлсин. Агарда j ($j=1, n$) турдаги маҳсулот савдо растасига юборилса ва ушбу маҳсулот харидоргир бўлса савдо

растаси бунинг натижасида P_j ($j = \overline{1, n}$), миқдорда соф фойда олади, аксингча бўлиб чиқса, у ҳолда S_j ($j = \overline{1, n}$) миқдорда зарап кўради. Харидор талаби аниқ берилмаган ҳолда савдо растаси ва харидор орасида зиддият вужудга келади. Ушбу зиддиятли ўйинни кўриш мумкин: савдо растаси I ўйинчи, харидор талаби II ўйинчи сифатида қабул қилиниб, ҳар бир ўйинчи ўз стратегияларига эгадирлар. I ўйинчининг $i = \overline{1, n}$ та стратегияси i -маҳсулотни савдо растасига юбориш бўлса, II ўйинчининг ҳам $j = \overline{1, n}$ стратегияси мавжуд бўлиб, бу j -турдаги маҳсулотга харидор талабидир.

II ўйинчи I ўйинчига қарши ўйнасин, яъни унга энг катта зарар етказмоқчи бўлсин, бу ҳолда кўрилаётган ўйин чекли антигонистик (матрицали ўйин бўлиб, ютуқ матрицаси куйидагича берилади)

$$A = \begin{pmatrix} P_1 & -S_1 & -S_{1\dots n} \\ -S_2 & P_2 & -S_{2\dots n} \\ \dots & \dots & \dots \\ -S_n & -S_n & -S_{n\dots n} \end{pmatrix}. \quad (6.1)$$

Соддалик учун $P_i \equiv P = \text{const}$ ва $S_1 > S_2 > \dots > S_n$. Ўйин таҳлилини содалаштириш учун, ютуқ матрицасининг ҳар бир элементини $P = \text{const}$ миқдорга камайтириб қўйидаги янги

$$A_1 = \begin{pmatrix} 0 & -h_1 & -h_1 \dots -h_1 \\ -h_2 & 0 & -h_2 \dots -h_2 \\ \dots & \dots & \dots \\ -h_n & -h_n & -h_n \dots 0 \end{pmatrix} \quad (6.2)$$

матрицани ҳосил қиласиз, бу ерда $h_i = S_i + P$ ва $h_1 > h_2 > \dots > h_n > 0$.

Илгари олинган натижаларга асосан ушбу ўйинни оптимал аралаш стратегиялари $X^* = (x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*)$, $Y^* = (y_1^*, \dots, y_n^*)$ ва ўйин ютуғи v^* қўйидаги -ча аниқланади.

1) агар $h_n \left(\sum_{i=1}^n \frac{1}{h_i} \right) - (n-1) > 0$ бўлса, у ҳолда

$$x_i^* = \left(h_i \sum_{j=1}^n \frac{1}{h_j} \right)^{-1}, \quad 1 \leq i \leq n, \quad (6.3)$$

$$y_j^* = \left[h_j \sum_{s=1}^n \frac{1}{h_s} - (n-1) \right] \cdot \left(h_j \sum_{s=1}^n \frac{1}{h_s} \right)^{-1}, \quad 1 \leq j \leq n, \quad (6.3)$$

$$v = -(n-1) \left(\sum_{s=1}^n \frac{1}{h_s} \right)^{-1}.$$

$$2) \text{ агар } h_n \cdot \left(\sum_{s=1}^n \frac{1}{h_s} \right) - (n-1) \leq 0 \quad (6.5)$$

бұлса у ҳолда $v = -h_n$ ва I ўйинчининг оптималь стратегияси n -сатрни 1 әхтимоллик билан қабул қилишдан, яъни $X^* = \{0, 0, \dots, 0, 1\}$ II ўйинчиның оптималь стратегияси (6.5) формула ва қуйидаги тенгсизлиқдан танлаб олинады

$$\begin{cases} y_j^* \leq 1 - \frac{h_n}{h_j} & \text{агар } 1 \leq j \leq n-1, \\ y_n^* = 0. & \end{cases} \quad (6.6)$$

Мисол учун

$$\begin{aligned} y_j^* &= \frac{1}{K} \left(1 - \frac{h_n}{h_j} \right), \quad 1 \leq j \leq n-1, \\ y_n^* &= 0, \end{aligned}$$

Бу ерда

$$K = \left(n - h_n \sum_{s=1}^n \frac{1}{h_s} \right)^{-1} > 1 \text{ шартта күра.}$$

Бошланғич A ютуқ матрицали $\Gamma(A)$ ўйин қийматини аниқлаш үчун v ўйин қийматига P миқдорини құшиш керак, яъни

$$v(A) = P - (n-1) \left(\sum_{s=1}^n \frac{1}{h_s} \right)^{-1}.$$

Савдо растаси үчун талаб номағым бүлгап ҳолда максимал фойда олиш үчун қуйидаги қоидага амал қилиш мақсадға мувофиқдір: агар $v(A) > 0$

ески

$$\sum_{j=1}^n \frac{P}{S_j + P} - (n-1) > 0 \quad (6.7)$$

бұлса у қолда (6.4.) шарт асосида үз стратегиясини танлаш керак, майдоно (6.7) шарт бажарылмаса, у қолда хеч қандай маңсулот савдо распасига юборылмаслиги керак.

2-мисол (Экин экиш)

Күтпік ұжырларда I үйинчи 2 турдаги A_1 ва A_2 әкин турини әкишни мұлжалламақта. Ұшбу әкинлар учун ажратылған майдонлар миқдорини шундай аниқлаш керакки, олинадиган ҳосилдан келадиган фойда энг катта бұлсін. Ҳосилдорликка об-ұаво шароити ва табиат (II үйинчи) үз таъсирини күрсатади деб хисоблаймиз. Лалмикор ва сугориладиган ерлардаги деңқончилиқда табиат ва об-ұаво энг нокулай келген ҳоллардан келиб чиқып әкин майдонларини аниқлаш маңсада мувофиқдир.

Келтирилған фаразларга асосан I үйинчи 2 та соф стратегияга, A_1 , A_2 турдаги әкинни әкиш.

II үйинчининг соф стратегиялари қуидагилардан иборат:

B_1 : қурғоқчилик;

B_2 : сув сероб;

B_3 : серсув ва ортиқча намгарчилик;

B_4 : әкинларнинг ҳашоратлар ва сел билан заарланиши.

Ұшбу зиддиятты колаттнинг моделинин матрицали үйин сифатыда қуриш учун ютуқтар матрицасини аниқлаш зарурдир. Ұшбу ютуқ матрицасини аниқлашпа h_{ij} ($i = 1, n$, $j = 1, 4$) i -турдаги әкиннинг табиатнинг B_j қолаты рүй бергандагы ҳосилдорлигі ва a_i ($i = 1, 2$) 1 центнер i тур әкиндан олинадиган фойда берилған бұлсін, у қолда

$$A = \begin{matrix} A_1 & \left(\begin{array}{cccc} a_1 h_{11} & a_1 h_{12} & a_1 h_{13} & a_1 h_{14} \\ a_2 h_{21} & a_2 h_{22} & a_2 h_{23} & a_2 h_{24} \end{array} \right) \\ A_2 & \end{matrix}$$

Асосий теоремага күра $\Gamma(A)$ матрицали үйин аралаш стратегияларда доимо ечимга зәға бұлади. Агар $X^* = (x_1^*, x_2^*)$ I үйинчининг оптималь аралаш стратегиясы бұлса, табиатнинг B_j қолатыда I үйинчининг кутилаёттан фойдааси учун қуидаги тенгсизлик үрнөли бұлади:

$$H_j = a_1 h_{1j} x_1^* + a_2 h_{2j} x_2^* \geq v, \quad j = 1, 2, 3, 4.$$

Албатта, кутилаёттан фойда айнаң олинған фойдага тенг бүлмайды, лекин әкин майдонларини бир неча йил давомида ұшбу қоюда асосида әкілса, кутилаёттан фойда олинған фойдаларнинг үртача йиллігінде тенг бұлади.

7-§. Мисоллар ечиши

Ушбу параграфда $\Gamma(A)$ матрициали үйинларни турли ҳил усулларда ечишни күрамиз.

1-мисол. «Эгар» нүкта мавжуд ҳол.

Ютуқ матрицаси қуйидаги күреништә берилгандын бўлсин:

$$A = \begin{pmatrix} 2 & 0 & -3 \\ 3 & 2 & 1 \end{pmatrix} \quad \alpha_1 = -3, \quad \alpha_2 = 1.$$

Ечиш. Ушбу үйинда I үйинчи томонидан 2-соғ стратегияни ва II үйинчи томонидан 3-устунни таңлаш соғ стратегиясини қўллаши эгар нүктаға олиб келади, чунки

$$\max_{i=1,2} \min_{j=1,3} a_{ij} = \min_{j=1,3} \max_{i=1,2} a_{ij} = a_{21} = 1.$$

Демак, $v = a_{21} = 1$.

2-мисол (2×2 үйин). Ютуқ матрицаси қуйидагича берилган

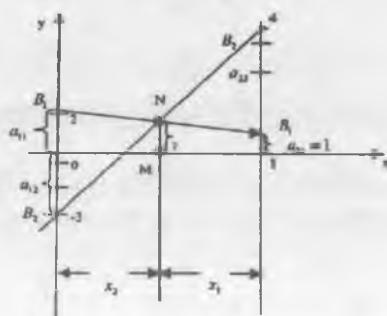
$$A = \begin{pmatrix} 2 & -3 \\ 1 & 4 \end{pmatrix}$$

Ечиш. Ушбу матрициали үйинда эгар нүкта мавжуд эмасдир, чунки $\max_i \min_j a_{ij} = 1 < \min_j \max_i a_{ij} = 2, \quad i=1,2, \quad j=1,2$ шу туфайли үйинчиларнинг оптимал стратегиялари арадаш стратегиялардан иборат бўлади ва иккала стратегиялари ҳам актив бўлади.

Ушбу үйиннинг чизмасини кўрайлик (I үйинчи учун).

$$a_{11} = 2, \quad a_{12} = -3,$$

$$a_{21} = 1, \quad a_{22} = 4.$$

7.1-чизма

N нүкта B_1B_1 ва B_2B_2 кесмаларнинг кесишиш нүктасидир, бу ерда

$$B_1B_1 : 2x_1 + 1 \cdot x_2 = 0 \text{ ва } B_2B_2 : (-3)x_1 + 4x_2 = 0$$

тўғри чизиқлар тенгламаларини тенглаш натижасида

$$2x_1 + x_2 = -3x_1 + 4x_2, \quad 5x_1 = 3x_2$$

тенгламани ҳосил қиласиз, $x_1 + x_2 = 1$ тенгликдан

$$5(1 - x_2) = 3x_2 \text{ ёки } x_2 = \frac{5}{8}.$$

аралаш стратегияни топамиз. Ўйин қиймати

$$v = 2 \cdot \frac{3}{8} + \frac{5}{8} = \frac{11}{8} = 1 \frac{3}{8} = 1,375$$

тенг бўлади. I ўйинчининг оптимал аралаш стратегияси

$$x^* = \left(\frac{3}{8}, \frac{5}{8} \right).$$

Ушбу натижани актив стратегиялар ҳақидағи 2-теорема асосида қурилган

$$\begin{cases} 2x_1 + x_2 = v, \\ -3x_1 + 4x_2 = v, \\ x_1 + x_2 = 1, \end{cases}$$

тенгламалар системасини счишдан ҳам олиш мумкин.

II ўйинчининг оптимал стратегияларини топамиз. Бунинг учун қуийдаги тенгламалар системасини счамиз

$$\begin{cases} 2y_1 - 3y_2 = v, \\ 1 \cdot y_1 + 4y_2 = v, \\ y_1 + y_2 = 1, \end{cases}$$

тенгламани счиб

$$v = \frac{11}{8},$$

$$2y_1 - 3y_2 = y_1 + 4y_2,$$

$$y_1 = 7y_2 = 7(1 - y_1) = 7 - 7y_1,$$

$$8y_1 = 7,$$

$$y_1 = \frac{7}{8}, \quad y_2 = 1 - y_1 = \frac{1}{8}.$$

Пуйинчинг оптимал стратегияси

$$y^* = \left(\frac{7}{8}, \frac{1}{8} \right)$$

га тенг бұлади.

3-мисол (($2 \times n$)-үйин)

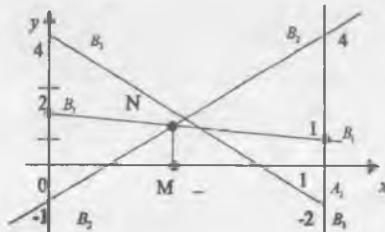
Ютуқ матрицаси қуидагича берилған

$$A = \begin{pmatrix} 2 & -1 & 4 \\ 1 & 4 & -2 \end{pmatrix}$$

үйинни таҳлил қиласынан.

Ечиш: Ушбу ўйинда ҳам эгар нүкта мавжуд эмас. Ушбу турдаги ўйинларни (4. 1) ва (4. 2) тенгламалар системаси орқали топиш ҳар доим ҳам самарадор эмасдир. Шу туфайли ушбу ўйиннинг чизмасидан ва II ўйинчининг 2та актив стратегиясини танлаш орқали (2×2) бўлган матрицали ўйинга келтириб олиш мақсаддага мувовиқдир. (2×2) ҳолга келтирилган ўйинни 2-мисол асосида ечиш мумкин бўлади.

Ушбу ўйиннинг І ўйинчи учун чизмаси қуидаги кўринишда бўлади:

7.2-чизма

7.2 чизмадан куриниб турибдикі, үйин қийматы

$$v = |MN|$$

ва N нүкта B_1B_1 , ва B_2B_2 түгри чизиқларнинг кесишиши, натижасида аниқланмоқда, демак Ыйинчининг 1-ва 2-соғ стратегиялари мусбат эҳтимоллик билан, 3-стратегижси бўлса, ноль эҳтимоллик билан танланади.

Бу ҳолда бошлангич (2×3) үйин (2×2) үйин келтириләди ва бу үйин-нинг ютуқ матрицасы

$$A = \begin{pmatrix} 2 & -1 \\ 1 & 4 \end{pmatrix} \text{ бўлиб}$$

$$x^* = \left(\frac{1}{2}, \frac{1}{2} \right), \quad y^* = \left(\frac{5}{6}, \frac{1}{6} \right), \quad v = 1,5$$

га тенгдир.

Бошлангич (2×3) ўйин учун оптималь стратегиялар

$$x_{opt} = \left(\frac{1}{2}, \frac{1}{2} \right), \quad y_{opt} = \left(\frac{5}{6}, \frac{1}{6}, 0 \right) \text{ бўлиб}$$

ўйин қиймати $v = 1,5$ га teng.

4-мисол ($m \times 2$ ўйин)

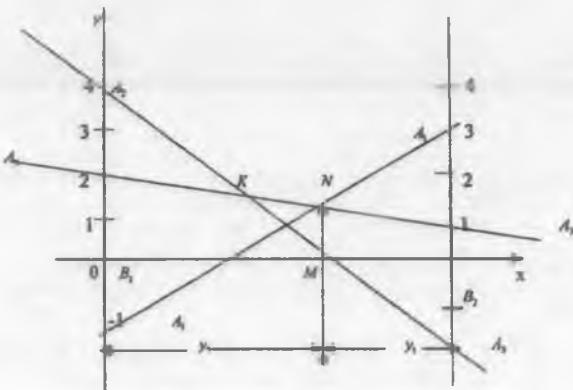
Матрицали ўйин $\Gamma(A)$ ни ечинг, агар ютуқ матрицаси

$$A = \begin{pmatrix} -1 & 3 \\ 4 & -2 \\ 2 & 1 \end{pmatrix}$$

Ечиш. Ушбу ўйинни ечиш учун A матрицани транспониirlаб оламиз

$$A^T = \begin{pmatrix} -1 & 4 & 2 \\ 3 & -2 & 1 \end{pmatrix}$$

ва II ўйинчи учун чизма чизамиз (6.3 -чизма)

7.3-чизма

Ушбу расмда синиқ чизиқ $A_2 KNA_1$, II ўйинчининг аралаш стратегияларда энг катта ютқизиқларини билдиради. II ўйинчи ўз ютқизигини кичиклаширишга ҳаракат қылгани учун, унинг энг кичик ютқизиги $v = |MN|$ N нүктанинг ординатасига тенг бўлади. N нүкта $A_1 A_1$ ва $A_3 A_3$ чизиқларнинг кесишишида ётибди, шу туфайли I ўйинчи учун актив стратегиялар A_1 ва A_3 лар бўлади. Бу ҳолда $\Gamma(A)$ ўйин яна (2×2) матрициали ўйинга келтирилади. Ушбу ўйиннинг ютуқ матрицаси

$$A^1 = \begin{pmatrix} -1 & 3 \\ 2 & 1 \end{pmatrix}$$

бўлади. Ушбу ўйинни 2-мисолда қўлланган усул асосида ечиб

$$x = (x_1, x_2) = \left(\frac{1}{5}, \frac{4}{5} \right),$$

$$y = (y_1, y_2) = \left(\frac{2}{5}, \frac{3}{5} \right)$$

ва $v = 1,4$ ларни ҳосил қиласиз. Бошлангич ўйин учун

$$x^* = \left(\frac{1}{5}, 0, \frac{4}{5} \right), \quad y^* = \left(\frac{2}{5}, \frac{3}{5} \right)$$

ва $v = 1,4$ бўлади.

5-мисол

$$A = \begin{pmatrix} 3 & 2 & -3 & -2 & 4 \\ 2 & 1 & 4 & 5 & 6 \\ 2 & 0 & 2 & 5 & 8 \\ -6 & -4 & -3 & -2 & -1 \end{pmatrix}.$$

Кўриниб турибдики 2-сатр 4-сатрдан, 5-устун бўлса 4-устундан устунликка эга, шу туфайли 2-сатр ва 4-устунларни ташлаб юборамиз ва қўйидаги матрицани ҳосил қиласиз

$$A_1 = \begin{pmatrix} 3 & 2 & -3 & -2 \\ 2 & 1 & 4 & 5 \\ 2 & 0 & 2 & 5 \end{pmatrix}.$$

Бу ерда ҳам 2-сатр 3-сатрдан, 1-устун 2-устундан 3-устун 4-устундан устунылкка эга шу туфайли 3-сатр, 1-ва 4-устунларни ташлаб юбориб қўйидаги ютуқ матрицасини ҳосил қиласиз

$$A_2 = \begin{pmatrix} 2 & -3 \\ 1 & 4 \end{pmatrix}$$

Ушбу (2×2) -матрицали ўйинни 2-мисолга ўхшаб ечиб

$$x^* = \left(\frac{3}{8}, \frac{5}{8} \right), \quad y^* = \left(\frac{7}{8}, \frac{1}{8} \right), \quad v = 1,375$$

ҳосил қиласиз. Бошлангич ўйин учун

$$x^* = \left(\frac{3}{8}, \frac{5}{8}, 0, 0 \right), \quad y^* = \left(\frac{7}{8}, \frac{1}{8}, 0, 0 \right), \quad v = 1,375$$

бўлади.

6-мисол. Ўйинларни симплекс усул билан ечиш. Қуйидаги матрицали ўйин учун ўйин қиймати ва оптималь стратегияларини топинг.

$$\tilde{A} = \begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 \\ -1 & 0 & 2 \\ 2 & 2 & -1 \end{pmatrix}. \quad (7.1)$$

Куриниб турибдики, \tilde{A} ютуқлар матрицасида соғ стратегияларда эгар нуқта мавжуд эмас, шу туфайли мукаммал стратегияларни аралаш стратегиялар ичидан излаш керак бўлади. Матрицали ўйинлар учун келтирилган асосий теоремага асосан бундай оптималь стратегиялар доимо мавжудлар.

Юқорида келтирилган (7.1) матрицали ўйинни чизиқли программа-лаштириш месаласига келтириб счамиз. Энг аввало \tilde{A} матрицага шундай α сонни қўшамизки $\tilde{A} + \alpha \cdot B$ матрица элементлари манфий маслик шартини қаноатлантирусин, мисол учун $\alpha = 2$ бўлсин (α иктиёрий $\alpha \geq 2$). У ҳолда қуйидаги ютуқ матрицасига эга бўламиз.

$$A = \begin{pmatrix} 2 & 3 & 2 \\ 1 & 2 & 4 \\ 4 & 4 & 1 \end{pmatrix}. \quad (7.2)$$

Ушбу A ва \tilde{A} матрицали ўйинларнинг ютуқ қийматлари орасида қуйидаги боғланиш мавжуд $v(A) = v(\tilde{A}) + 2$ булиб оптималь стратегиялар иккала ўйин учун ҳам бир хилдир.

A-матрицали үйин учун 5-ғ даги (5.8), (5.9) ва (5.12) тенгликлардан фойдаланиб, оптималь стратегияларни анықлаш учун күйидаги чизиқшли программалаш масалаларини тузамиз.

Бошланғич масала

$$\begin{aligned}x_1 + x_2 + x_3 &\rightarrow \min \\2x_1 + 3x_2 + 2x_3 &\geq 1, \\x_1 + 2x_2 + 4x_3 &\geq 1, \\4x_1 + 4x_2 + x_3 &\geq 1, \\x_i &\geq 0, \quad i = 1, 2, 3.\end{aligned}$$

Иккаланма масала

$$\begin{aligned}u_1 + u_2 + u_3 &\rightarrow \max \\2u_1 + 1u_2 + 4u_3 &\leq 1, \\3u_1 + 2u_2 + 4u_3 &\leq 1, \\2u_1 + 4u_2 + u_3 &\leq 1, \\u_i &\geq 0, \quad i = 1, 2, 3.\end{aligned}\tag{7.3}$$

Бошланғич масалага мос *M*-масалани күриб, уни *M*-усулда ечамиз.

$$x_1 + x_2 + x_3 + M(u_1 + u_2 + u_3) \rightarrow \min$$

$$2x_1 + 3x_2 + 2x_3 - x_4 + u_1 = 1,$$

$$x_1 + 2x_2 + 4x_3 - x_5 + u_2 = 1,$$

$$4x_1 + 4x_2 + x_3 - x_6 + u_3 = 1,$$

$$x_i \geq 0, \quad i = 1, 2, 3, \quad u_i \geq 0, \quad i = 1, 2, 3,$$

ушбу (7.4) чизиқшли программалаш масаласи учун симплекс-жадвал 1-жадвалда көлтирилген.

1- жадвал

				1	1	1	0	0	0	<i>M</i>	<i>M</i>	<i>M</i>
No	B	C _i	a ₀	a ₁	a ₂	a ₃	a ₄	a ₅	a ₆	u ₁	u ₂	u ₃
1	<i>u₁</i>	<i>M</i>	1	2	3	2	-1	0	0	1	0	0
2	<i>u₂</i>	<i>M</i>	1	1	2	4	0	-1	0	0	1	0
3	<i>u₃</i>	<i>M</i>	1	4	4	1	0	0	-1	0	0	1
<i>M</i>			3	7	9	7	-1	-1	-1	0	0	0
			0	-1	-1	-1	0	0	0	0	0	0

Ушбу масаланинг оптималь өчими.

$$x^* = \left(0, \frac{1}{4}, \frac{1}{8}, 0, 0, \frac{1}{8}, 0, 0, 0 \right)$$

га тенг бўлади ва (7.4) масаланинг оптималь өчими мос равища

$$\bar{x} = (\bar{x}_1, \bar{x}_2, \bar{x}_3) = \left(0, \frac{1}{4}, \frac{1}{8} \right) бўлади.$$

Аниқланган \bar{x} ва (5.5) формуладан v ўйин қиймати аниқлаймиз

$$v = \frac{1}{0 + \frac{1}{4} + \frac{1}{8}} = \frac{8}{3} .$$

I ўйинчининг оптималь аралаш стратегияларни (5.8) формула асосида аниқлаймиз.

$$p_1 = \bar{x}_1 \cdot v = 0 \cdot \frac{8}{3} = 0,$$

$$p_2 = \bar{x}_2 \cdot v = \frac{1}{4} \cdot \frac{8}{3} = \frac{2}{3}, \quad (7.5)$$

$$p_3 = \bar{x}_3 \cdot v = \frac{1}{8} \cdot \frac{8}{3} = \frac{1}{3},$$

оптималь аралаш стратегия $X^* = \left(0, \frac{2}{3}, \frac{1}{3} \right)$ га тенг бўлади.

II ўйинчининг оптималь аралаш стратегияси Y^* ҳам шундай усулда аниқланади:

$$Y^* = \left(\frac{2}{3}, \frac{1}{3}, 0 \right).$$

$\Gamma(\tilde{A})$ матрицали ўйин ютуғи $\tilde{v} = v - 2 = \frac{8}{3} - 2 = \frac{2}{3}$ га тенг бўлади.

I ўйинчига унинг 2-соғ стратегияси v ютуқни таъминлар эди, оптималь аралаш стратегияларни қўллаш, унга $\frac{2}{3} > 0$ ютуқни таъминла-моқда.

VI бөбігә оңд машқұлар

1-төпшириқ. График ва аналитик усуллар ёрдамында қуидеги $\Gamma(A)$ -матрицали үйиннинг оптималь аралаш стратегиялари ва үйин қийматини топинг.

$$a) A = \begin{pmatrix} 3 & -1 \\ -2 & 5 \end{pmatrix},$$

$$r) A = \begin{pmatrix} n & -1 & m & 1 \\ -1 & n & -3 & 1 \end{pmatrix},$$

$$6) A = \begin{pmatrix} 3 & 1 & 3 & 0 \\ 2 & 5 & 7 & 3 \end{pmatrix},$$

$$d) A = \begin{pmatrix} n & -2 \\ 1 & 2m \\ -2 & 4 \\ -m & 5 \end{pmatrix},$$

$$b) A = \begin{pmatrix} 3 & 2 \\ 1 & 5 \\ -2 & 6 \\ 2 & -1 \end{pmatrix}.$$

бу ерда $m, n=1, 2, 3, \dots$

2-төпшириқ. Стратегиялар орасындағы устуналык тушунчасыдан фойдаланиб, башланғич $\Gamma(A)$ үйинни (2×2) ўлчамлы үйинга келтириңг және $\Gamma(A)$ үйин учун оптималь аралаш стратегиялар ва үйин қийматини анықланг.

$$A = \begin{pmatrix} +3 & -1 & 2 & 3m & 4 \\ m & 1 & -3 & 0 & 2 \\ m & 2n & -2 & -1 & -2 \end{pmatrix},$$

$m, n = 1, 2, 3, \dots$

3-төпшириқ. Чизиқлы программалаш масаласын келтириш йўли билан $\Gamma(A)$ матрицали үйинни счинг.

$$a) A = \begin{pmatrix} 1 & -1 & 0 \\ -1 & -1 & 0 \\ -2 & 1 & -1 \end{pmatrix},$$

$$A = \begin{pmatrix} -1 & -m & 2 \\ -1 & n+1 & 1 \\ 1 & -3 & 1 \end{pmatrix},$$

$$6) A = \begin{pmatrix} -2 & 1 & -1 \\ 0 & -2 & -1 \\ 1 & -1 & 0 \end{pmatrix},$$

$m, n = 1, 2, 3, \dots$

4-төпшириқ. Савдо растасына махсулотлар етказиб бериш масаласы учун үйин моделинен матрицали үйин шаклида қуриңг, оптималь стратегияларни ва үйин ютугини анықланг.

Изоҳ, а) ва б) мисолларни счиш жараёнида 6-§ даги (6. 4) ва (6. 6) формулалардан фойдаланинг

а)

	Товар түри			
	1	2	3	4
Сотувдан келган фойда	30	30	30	30
Сотилмай колгандаги зарар	12	8	10	6

	Товар түри					
	1	2	3	4	5	6
Сотувдан келган фойда	60	60	60	60	60	60
Сотилмай колгандаги зарар	16	12	10	8	18	14

б)

	Товар түри					
	1	2	3	4	5	6
Сотувдан келган фойда	80	80	60	80	80	80
Сотилмай колгандаги зарар	16	$8(1+ p-6)$	9	$1+ q-8 $	7	8

$$p = 1, 2, \dots, 15; \quad q = 1, 2, \dots, 80.$$

5-тотширик. Экинзорларга 4 турдаги $A_i, i = \overline{1, 4}$, экин шундай танлаб экилиши керакки, об-ҳавонинг ёмон келган ҳолда ҳам йигиб олинган ҳосилдан келган фойданинг кутилмаси энг катта бўлсин. Ушбу масаланинг маълумотлари жадвалда келтирилган.

Ушбу масаланинг моделини матрицали ўйин кўринишида тузинг, оптимал стратегиялар ва ҳосилни сотишдан кутилаётган фойда -ўйин қийматини максималлаштиринг.

№	Табигат ва об-ҳаво	Ҳосилдорлик ц/га			
		A_1	A_2	A_3	A_4
1	Қурғоқчилик	10	20	5	10
2	Сув сероб	30	$50(1+ q-2)$	20	$60(1+ q-8)$
3	Сув сероблиги ва намгарчиллик	$20(1+ p-6)$	40	15	50
4	Бошқа ҳолатлар	5	10	10	0
	1 центнер ҳосил қиймати	12	6	7	4

$$p, q = 1, 2, 3, \dots, 10.$$

VII БОБ

ГУРУҲСИЗ (КОАЛИЦИЯСИЗ) ЎЙИНЛАР

1-§. Коалициясиз ўйинларда оптималлик қоидалари

1. Кириш. Коалициясиз ўйинларда оптималлик ва ечим тушуичаси

VI бобда матрицали ўйинлар кўриб чиқилди, бу ўйинлар 2 иштирокчи (ўйинчи) ўртасида вужудга келган зиддият, қарама-қаршиликларни акс эттирган эди. Кўп ҳолларда икки иштирокчи орасидаги зиддият доимо ҳам қарама-қарши зиддият бўлмайди, бундан ташқари кўп ҳолларда иштирокчилариинг сони иккитадан кўп бўлади ва улар томонидан вужудга келган ҳолатларни тақдослаш имконияти мавжуд бўлади.

Ушбу бобда шундай зиддиятли ҳолатларни ўрганамизки, бу ҳолатларда иштирокчилар ўртасида гуруҳлар тузиш ва келишувларга келиш ман этилгандир. Бундай ўйинларни гуруҳсиз (коалициясиз) ўйинлар деб номлаймиз.

Коалициясизлик (гуруҳсизлик) шуни билдирадики, ҳар бир иштирокчи фақат ўз шахсий ютугини катталаштириш мақсадида ҳеч бир бошқа иштирокчисиз мустақил ва алоҳида ҳаракат қиласи. Ушбу ўйинларни таҳлил қилишдан асосий мақсад оптималлик қоидаларини танлаш ва улар асосида ўйинчиларнинг самарадор ва оптимал стратегияларини аниқлаш.

Оптималлик қоидалари шундай шартлардан иборатки, самарадор ёки оптимал стратегиялар бу шартларни қаноатлантириши керак бўлади. Оптималлик бу фойдалилик, турғуллик ва самарадорлик, тушунчаларини ўзида акс этирган тушунчадир.

Матрицали ўйинларда оптималлик қоидаси сифатида кафолатланган ютуқ (максимин) қоидаси қабул қилинган эди ва бу қоида ўйинчилар учун мақбул ва турғун бўлган эгар нуқталарни танлашни таклиф этган эди.

1-таъриф. Коалициясиз н шахснинг ўйини деб

$$\Gamma = \{I, P_i, H_i, i \in I\} \quad (1.1)$$

системага айтилади.

Бу ерда $I = \{1, 2, \dots, n\}$ – ўйинчилар тўплами,
 $P_i - i$ – ўйинчининг соғ стратегиялар тўплами,
 $H_i - i$ – ўйинчининг ютуқ функцияси.

H_i ютуқ функцияси $X = (x_1, x_2, \dots, x_n) \in \prod_{i \in I} P_i = P$ үйин ҳолатларида аниқлангандыр.

Коалициясиз үйин қуидаги ташкил этилади. Ҳар бир $i \in I$ үйинчи бошқа үйинчилардан мустақил ва бир вақтда үз стратегиясини яшириңча танлайды. Натижада $X = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ үйин ҳолати вужудға келиб $i \in I$ үйинчи $H_i = (x_1, \dots, x_n)$ ютуққа зәға бұлады. Шу билан үйин тугатылды, баъзи ҳолларда үйин бир неча марта тақорланиши мүмкін.

Агар P_i , ($i \in I$) соғ стратегиялар түплами чекли бұлса, у ҳолда бундай үйин n -шаснинг чекли коалициясиз үйини дейилади. Чекли коалициясиз үйинде $n = 2$ бұлган ҳол биматрицали үйиндер. Бундай дейилишига сабаб үйинчиларнинг ютуқларини икки матрица $A = (a_{ij})$ ва $B = (b_{ij})$ ($i = 1, n, j = 1, n$) ёрдамида ифодалаш мүмкін бұлады. Матрица элементлари a_{ij} ва b_{ij} мос равишда I ва II үйинчиларнинг (i, j) үйин ҳолатидаги ютуқларидір. Биматрицали үйинларни $\Gamma(A, B)$ деб белгилаймиз.

Баъзи ҳолларда $\Gamma(A, B)$ биматрицали үйин бир матрица ёрдамида ифодаланады, бу ҳолда ҳар бир (i, j) үйин ҳолатига (a_{ij}, b_{ij}) ютуқлар жуфтлиги мос күйилади. Агар $B = -A$ бұлса, у ҳолда биматрицали үйин матрицали үйинга айланади.

2. Мувозанат ҳолати ва Нэш I.Nash бүйича оптималлик

Г үйинде ихтиёрий $x = (x_1, \dots, x_n) \in P$ – үйин ҳолатини олайлық ва фақаттана $i \in I$ үйинчи ушбу ҳолатда үз стратегиясини x_i дан үзгартыриб x_i^1 стратегияны танласын, ҳосил бўлган үйин ҳолатини $(X // x_i^1)$ деб белгилаймиз.

2-таъриф. Үйин Γ да $X = (x_1, \dots, x_n)$ үйин ҳолати i -үйинчи учун мақбул үйин ҳолати дейилади. Агар

$$H_i(X // x_i^1) \leq H_i(X), \quad x_i^1 \in P_i. \quad (1.2)$$

Үйиндаги $i \in I$ үйинчининг ҳамма мақбул стратегиялар түплами $F_i(\Gamma)$ деб белгилаймиз.

3-таъриф (Нэш мувозанат ҳолати). Үйин ҳолати $x^* = (x_1^*, \dots, x_n^*)$ Г үйинде Нэш мувозанат ҳолати дейилади, агар

$$X^* \in \bigcap_{i=1}^n F_i(\Gamma). \quad (1.3)$$

Изоҳ. Нэш ҳолатлари ҳамма иштирокчилар учун мақбул ҳолатлардан ташкил топгандыр, яъни

$$H_i(X^*) \geq H_i(X^* // x_i), \quad x_i \in X_i, \quad i \in I. \quad (1.4)$$

4-таъриф. Коалициясиз ўйинда ўйинчининг мувозанат стратегияси деб бирор бир Нэш мувозанат ҳолатида қатнашувчи стратегиясига айтилади.

Нэш бўйича оптималлик қоидаси бу шундай мувозанат ҳолатики, бу холатдан бирор бир иштирокчининг оғиши унга фойда келтирмайди.

Коалициясиз ўйиннинг счимини аниқлаш бу мувозанат ҳолатлари ва мувозанат стратегияларини аниқлаш демакдир. Коалициясиз ўйинда мувозанат ҳолати ҳар бир ўйинчининг оптимал ҳатти-ҳаракатлари натижасидир.

3. Коалициясиз ўйинларда аралаш стратегиялар. Нэшнинг асосий теоремаси

Чекли коалициясиз n -шахснинг ўйинида ҳар бир иштирокчи чекли соф стратегияларга эгадир. Матрицали ўйинларда булгани каби, коалициясиз ўйинларда ҳам соф стратегияларда мувозанат ҳолати мавжуд бўлмаслиги мумкин, шу сабабли соф стратегиялар тўплами аралаш стратегиялар тўпламига кенгайтирилади ва аралаш стратегиялар тўпламида мувозанат ҳолати изланади.

Ихтиёрий чекли коалициясиз ўйин

$$\Gamma = \{I, P_i, H_i, i \in I\} \text{ да}$$

аралаш стратегия тушунчаси қўйидагича аниқланади.

5-таъриф. Коалициясиз ўйин

$$\Gamma = \{I, P_i, H_i, i \in I\}$$

i - ўйинчининг аралаш стратегияси деб

$$X_i = (X_i(y_1), \dots, X_i(y_{m_i})),$$

векторга айтилади, бу ерда y_j - i -ўйинчининг j -соф стратегияси булиб,

$$X_i(y_j) \geq 0, \quad \sum_{j=1}^{m_i} X_i(y_j) = 1. \quad (1.5)$$

Бошқача қилиб айтганда X_i - векторнинг $X_i(y_j)$ – компоненти i -ўйинчининг ўзининг j соф стратегиясини қандай эҳтимоллик билан кўллаётганини билдиради.

Ҳар бир i -ўйинчи ўзининг X_i аралаш стратегиясини танласин, яъни i -ўйинчи ўзининг y_j -соф стратегиясини $X_i(y_j)$ эҳтимоллик билан танласин. У ҳолда $x = (x_1, \dots, x_n)$ ўйин ҳолатининг вужудга келиши эҳтимолини $P(x)$ билан белгилаймиз ва

$$P(x) = X_1(x_1) \cdot X_2(x_2) \cdot \dots \cdot X_n(x_n) \quad (1.6)$$

төңгіледі.

6-тауриф. Коалициясиз Г үйинде аралаш стратегиялардаги үйин ҳолати деб, шундай

$$X(x) = (X_1(x_1), X_2(x_2), \dots, X_n(x_n))$$

аралаш стратегиялар векторига айтилады. Бұра өзінде үйин үшін $x = (X_1, \dots, X_n) \in P^*$ учун (1.6) шарт бажарылады.

Аралаш стратегияларда i -үйинчи котугининг математик күтилмасы (уртака күтилаёттан ютуқ) қойылады аниқланады

$$\tilde{H}_i(X) = \sum_{x \in \tilde{X}} H_i(x) \cdot X(x) = \sum_{x_1 \in I_1} \dots \sum_{x_n \in I_n} H_i(x_1) \times \dots \times X_n(x_n). \quad (1.7)$$

7-тауриф. Коалициясиз үйиннинг аралаш стратегияларга көнгайтырған деб, қойылады коалициясиз үйинге айтилады $\tilde{I} = \{I, \tilde{X}_i, \tilde{H}_i, i \in I\}$

8-тауриф. \tilde{I} коалициясиз үйинде X^* үйин ҳолати аралаш стратегиялардаги мувозанат ҳолати дейилади, агар

$$\tilde{H}_i(X^* \| X_i) \leq \tilde{H}_i(X^*) \quad i \in I, \quad X_i \in \tilde{X}_i. \quad (1.8)$$

Агар (1.8) шарт баъзи i үйинчилар учун бажарылса, у ҳолда бұрын үйин ҳолати i -үйинчи учун мақбул ҳолат дейилади.

Теорема (Нэштеге асосий теоремаси). Ихтиёрий чексиз коалициясиз үйин Г да аралаш стратегияларда мувозанат ҳолати мавжуд.

4. Парето бүйінча оптималлік

Коалициясиз үйинларда оптималлік мезонлари түрлидір. Бұнинг сабаби шуки, оптималлік фақаттана Нэш мувозанат ҳолати асосида аниқланмасдан, балки бошқа оптималлік қоидалари асосида ҳам аниқланышы мүмкін. Шундай оптималлік қоидаларидан бири Парето оптималлік қоидасидір.

9-тауриф. Коалициясиз үйин Г да x^0 үйин ҳолати Парето бүйінча оптимал ҳолат дейилади. Агар шундай x үйин ҳолати мавжуд бўлмасаки, бу ҳолат учун

$$H_i(x^0) \leq H_i(x), \quad i \in I, \text{ ва} \quad (1.9)$$

бирор бир

$$i_0 \in I \quad \text{учун} \quad H_{i_0}(x^0) < H_{i_0}(x). \quad (1.10)$$

Парето оптималлик қоидасининг маъноси қўйидагидан иборатdir. Бирор бир ўйинчи ютуғини камайтирмасдан туриб, ўйинчилар ұзаро ҳатти-ҳаракатлар орқали ҳар бир ўйинчининг ютуғини ошиrolмайдилар.

Г ўйинда Парето оптималлик қоидаси: ўйинчилар Парето оптимал ўйин ҳолатларини танлашлари лозим.

5. Нэш ва Парето оптималлик қоидаларининг таҳлили

Коалициясиз ўйинларнинг мақсади шундай шартларни аниқлашки, топилаётган стратегиялар, ўйин ҳолатлари ва ютуқлар, ушбу шартлар аниқлаётган оптималлик мезонини қоңдирсин. Бундай шартларга фойдалилик, турғунлик ва адолатлик шартлари киради.

Коалициясиз ўйинларда энг табиий оптималлик принципи кафолатланган ютуқ (максимин ёки минимакс) принципидир. Бу принцип эгар нуқталарга олиб келади ва ҳар бир бундай ҳолат мувозанат, фойдали ва турғун ҳолат бўлади.

Умумий коалициясиз ўйинларда ҳар бир ўйинчи учун фойдали ва турғун бўлган ўйин ҳолатлари гуруҳ нуқтаи назаридан бундай бўлмасликлари мумкин.

Қўйидаги мисолларни фикримизнинг далили сифатида келтирамиз.

Ушбу биматрицали ўйинларни кўрайлик.

$$\Gamma_1 = \Gamma_1(A, B), \quad A = \begin{pmatrix} 4 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 4 \end{pmatrix},$$

$$\Gamma_2 = \Gamma_2(A, B), \quad A = \begin{pmatrix} 1 & 1-\epsilon \\ 2 & 0 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ 1-\epsilon & 0 \end{pmatrix},$$

$$\Gamma_3 = \Gamma_3(A, B), \quad A = \begin{pmatrix} 5 & 0 \\ 10 & 1 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} 5 & 10 \\ 0 & 1 \end{pmatrix},$$

Бу ерда A I ўйинчи, B II ўйинчи ютуқ матрицалари. Ҳар бир ўйинчи 2 тадан соғ стратегияларга эгадир. I ўйинчи стратегиялари α_1 ва α_2 , II ўйинчи стратегиялари β_1 ва β_2 бўлсин мос равища. Агар I ўйинчи α , ва II ўйинчи β , соғ стратегиясини танласа, (α_1, β_1) ўйин ҳолатида I ўйинчининг ютуғи a_1 га ва II ўйинчининг ютуғи b_1 га teng бўлади.

Келтирилган ўйинларда аралаш стратегияларда Нэш мувозанат ҳолатлари қўйидагига teng бўладилар.

А) Γ , ўйинда: Ушбу ўйинда 3 та мувозанат ҳолати мавжуддир булар (α_1, β_1) , (α_2, β_2) , ҳолатларда ўйинчилар мосравища (1,4) ва (4,1) ютуқларга эга бўладилар.

$$x^* = \left(\frac{4}{5}, \frac{1}{5} \right) \text{ ва } y^* = \left(\frac{1}{5}, \frac{4}{5} \right) \text{ аралаш стратегияларда кутилаётган ютуқ} \\ \left(\frac{32}{25}, \frac{32}{25} \right) \text{ га тенг бўлади.}$$

В) Γ , ўйинда: Нэш бўйича учта мувозанат ҳолати мавжуддир (α_1, β_2) ва (α_2, β_1) – соф стратегияларда бу ҳолларда ютуқ (1- ε , 2) ва (0,0) га тенг бўлади мосравища ва

$$(x^* = y^*) = \left(\frac{1-\varepsilon}{2-\varepsilon}, \frac{1}{2-\varepsilon} \right) \text{ аралаш стратегияларда кутилаётган ютуқ} \\ \left(1 - \frac{\varepsilon}{2-\varepsilon}, 1 - \frac{\varepsilon}{2-\varepsilon} \right) \text{ ларга тенг бўлади.}$$

С) Γ , ўйинда (α_2, β_2) Нэш бўйича ягона мувозанат ҳолатидир. Бу ҳолатда ўйин ютуғи (1,1) га тенгдир.

Ушбу Нэш бўйича мувозанат счимларини топиш қуйида келтирилади.

Γ , ўйин билан батафсирроқ танишайлик.

Агар иккала ўйинчи келишилган ҳолда ўзларининг биринчи соф стратегияларини танласалар, (α_1, β_1) ўйин ҳолати вужудга келади ва бу ҳолатда ўйинчилар (5;5) ютуқга эга бўладилар.

Ушбу ҳолат Нэш турғун мувозанат ҳолати эмас, аммо иккала ўйинчи учун фойдали. Ушбу қарама-қаршилик турғун ҳолат ва самарадорлик орасидаги қарама-қаршилик мавжудлигини кўрсатади. Нэш бўйича мувозанат ҳолат бўлмаган (α_1, β_1) ўйин ҳолати Парето бўйича оптимальдир. Иккинчи томондан (α_2, β_2) Нэш мувозанат ҳолати Парето бўйича оптималь эмасдир.

Коалициясиз ўйин Γ , да (α_2, β_1) ва (α_1, β_2) ҳолатлар Парето ва Нэш бўйича оптимальлардир, аммо (α_1, β_1) ўйин ҳолати Парето бўйича оптималь, лекин Нэш бўйича оптималь эмасдир. Аралаш мувозанат ҳолати (x^*, y^*) Парето бўйича оптималь бўлмаган ҳолатдир. Коалициясиз ўйин Γ , да (α_1, β_2) ва (α_2, β_1) ўйин ҳолатлари Нэш ва Парето бўйича оптимальлик шартларини қаноатлантирадилар.

2-§. Икки ўйинчининг коалициясиз ўйинлари

1. Умумий маълумотлар

Ихтиёрий чекли коалициясиз ўйинларда мувозанат ҳолатларини аниқлаш катта ўлчамли, маълумотларга турлича шартлар қўйилган тенгсизликларни ечишга олиб келади. Математика нуқтаси назаридан бу етарлича мураккаб ва катта хажмдаги ҳисоблаш ишларини амалга оширишин талаб қиласди, фақаттина баъзи коалициясиз ўйинлар содда тасвирланади ва улар учун мувозанат ҳолатларини аниқлаш мумкин.

Шундай ўйин турларидан бири икки шахснинг чекли коалициясиз ўйинларидир. Аниқлик учун I ўйинчи $i = 1, m$ m -та соф стратегияга ва II ўйинчи $j = 1, n$ n -та соф стратегияга эга булишсин ва (i, j) -ўйин ҳолатида I ўйинчининг ютуғи a_{ij} ва II ўйинчининг ютуғи b_{ij} миқдорларга тенг бўлсин.

Бу ҳолда ўйинчиларнинг ютуқларини

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & - & - & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & - & - & a_{2n} \\ - & - & - & - & - \\ a_{m1} & a_{m2} & - & - & a_{mn} \end{pmatrix} \text{ ва } B = \begin{pmatrix} b_{11} & - & - & - & b_{1n} \\ b_{21} & - & - & - & b_{2n} \\ - & - & - & - & - \\ b_{m1} & - & - & - & b_{mn} \end{pmatrix}$$

матрицалар ёрдамида аниқлаш мумкин бўлиб, бундай ўйинлар биматрицали (кўш матрицали) ўйинлар $\Gamma(A, B)$ деб номланади.

Биматрицали $\Gamma(A, B)$ ўйинда ўйинчиларнинг аралаш стратегиялари қўйидагича аниқланади.

$$X = (x_1, x_2, \dots, x_m), \quad x_i \geq 0 \quad (i = \overline{1, m}), \quad \sum_{i=1}^m x_i = 1,$$

$$Y = (y_1, y_2, \dots, y_n), \quad y_j \geq 0 \quad (j = \overline{1, n}), \quad \sum_{j=1}^n y_j = 1.$$

Аралаш стратегияларда аниқланган ютуқ функциялари $H_1(X, Y)$ ва $H_2(X, Y)$, қўйидаги кўринишда аниқланади

$$\begin{aligned} H_1(X, Y) &= \sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^m a_{ij} x_i y_j, \\ H_2(X, Y) &= \sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^m b_{ij} x_i y_j, \end{aligned} \tag{2.1}$$

ва мос равишда I ва II ўйинчиларнинг ўргача ютуқларини билдиради.

Вектор-матрикалардан фойдаланилса, (2.1) формула қўйидагича ёзилади.

$H_1(X, Y) = XAY^T$, $H_2(X, Y) = XBY^T$ бу ерда T -транспонирлаш белгиси.

Биматрициалы $\Gamma(A, B)$ ўйинда қүйидагилар бажарылса, (X, Y) -аралаш стратегиялар мувозанат ҳолати бұлади

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} y_j \leq XAY^T, \quad i = \overline{1, m} \text{ ва}$$

$$\sum_{i=1}^m b_{ij} x_i \leq XBY^T, \quad j = \overline{1, n}. \quad (2.2)$$

Агар $B = -A$ (яғни $A + I = 0$) бұлса (2.2) шарт $\Gamma(A) = \Gamma(A, -A)$ матрициалы ўйинда әгар нүктаны беради.

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} y_j \leq XAY^T, \quad i = \overline{1, m}, \quad (2.3)$$

ва II ўйинчи учун

$$\sum_{i=1}^m b_{ij} x_i \leq XBY^T, \quad j = \overline{1, n} \quad (2.4)$$

бұлса, $\Gamma(A, B)$ ўйинда (X, Y) ўйин ҳолати I ўйинчи учун мақбул стратегия бұлади.

Содда ешиладиган (2×2) биматрициалы ўйинларни күрайлик.

2. (2×2) биматрициалы ўйинларни ечиш

$\Gamma(A, B)$ биматрициалы ўйин қүйидаги жотақ матрицалари

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix} \quad (2.5)$$

ва $X = (\xi, 1-\xi)$, $Y = (\eta, 1-\eta)$ – аралаш стратегиялары ёрдамида берилген бұлсın.

Ушбу ўйинде X ва Y аралаш бир қийматлы стратегиялар ξ ва η миқдор орқали аниқланади. Шу туфайли X ва Y аралаш стратегияларни ξ ва η миқдорлар ёрдамида аниқтаймиз. Хар бир (X, Y) аралаш стратегияни текислиқдаги биртік квадраттга тегишли нүкта сифатыда тасвирлаш мүмкін. Ўйиндаги соғ стратегиялар ушбу бирлік квадраттнинг бурчак нүкталарини беради (улар түрттә бұлади).

Биматрициалы ўйинларни ечиш худди матрициалы ўйинларни ечиш каби амалға оширилади: аввало ҳар бир ўйинчи учун мақбул стратегиялар түпласмини аниқтаймиз, сунгра иккала ўйинчи учун мақбул бұлған стратегиялар

түплеми, яъни уларнинг кесишмасини аниқлаймиз. Ушбу түпламаларнинг кесишмаси биматрицали ўйинда мувозанат ҳолатлар түпламини беради.

Агар куйидаги шартлар бажарилса, (X, Y) -аралаш стратегия I ўйинчи учун мақбул стратегия бўлади.

$$a_{11}y_1 + a_{12}y_2 \leq \sum_{i=1}^2 \sum_{j=1}^2 a_{ij}x_i y_j, \quad y_1 + y_2 = 1, \quad y_1, y_2 \geq 0,$$

$$a_{21}y_1 + a_{22}y_2 \leq \sum_{i=1}^2 \sum_{j=1}^2 a_{ij}x_i y_j, \quad x_1 + x_2 = 1, \quad x_1, x_2 \geq 0,$$

Ушбу тенгсизликлар системасини тўғридан-тўғри счиш анча мушкул. Шу туфайли ўзга мулоҳазалар асосида счимни аниқлаймиз.

Келтирилган тенгсизлик системасининг счими В-ютуқ матрицасига боғлиқ эмас, шу туфайли $G(A, B)$ биматрицали ўйинда I ўйинчининг мақбул стратегиялар түплами A -матрицили $\Gamma(A)$ ўйиндаги I ўйинчининг мақбул стратегиялари билан мос тушади. Матрицали ўйинларда аниқланган натижалар асосида I ўйинчининг мақбул стратегиялар тўплами $F(\Gamma(A))$ учга синиқчилик ёки бирлик квадратнинг барча нуқталаридан иборат бўлади.

I ўйинчининг мақбул стратегияларини аниқлаш алгоритми:

Куйидаги

$$C = a_{11} + a_{22} - a_{12} - a_{21} \quad \text{ва} \quad \alpha = a_{22} - a_{12}$$

микдорларни аниқлаймиз ва улар орасидаги муносабатлар асосида (ξ, η) нуқталарни келтирилган қонда асосида аниқлаймиз.

1) $C \neq 0$ ва $\alpha \neq 0$ у ҳолда

$$S_1 = \left\{ (\xi, \eta) : \begin{array}{l} \xi = 1 \text{ агарда } \eta C > \alpha, \\ \xi = 0 \text{ агарда } \eta C < \alpha, \\ \xi \in [0,1] \text{ агарда } \eta C = \alpha. \end{array} \right\}$$

2) $C = 0$ ва $\alpha \neq 0$ у ҳолда

$$S_2 = \left\{ (\xi, \eta) : \begin{array}{l} \xi = 1 \text{ агарда } a_{22} > a_{12}, \\ \xi = 0 \text{ агарда } a_{22} < a_{12}, \\ 0 \leq \eta \leq 1. \end{array} \right\}$$

3) $C = 0, \alpha = 0$:

$$S_3 = \left\{ (\xi, \eta) : \begin{array}{l} \xi \in [0,1] \\ \eta \in [0,1] \end{array} \right\},$$

яъни S_3 – бирлик квадратни беради.

Ушбу усул билан аниқланган ҳар бир $S_i, i = \overline{1, 3}$, $\Gamma(A, B)$ ўйиндаги I ўйинчининг мақбул стратегиялари тўпламини беради, шу туфайли

$$F_1(\Gamma) = \begin{cases} S_1, & \text{агар } C \neq 0, \\ S_2, & \text{агар } C = 0, \alpha \neq 0, \\ S_3, & \text{агар } C = 0, \alpha = 0. \end{cases}$$

Шунга үшаш фикрлар асосида II ўйинчининг мақбул стратегиялар түпламини аниқлаш мумкин булади.

$$F_2(\Gamma) = \begin{cases} Q_1, & \text{агар } D \neq 0, \\ Q_2, & \text{агар } D = 0, \beta \neq 0, \\ Q_3, & \text{агар } D = 0, \beta = 0. \end{cases}$$

Буда $D = b_{11} + b_{22} - b_{21} - b_{12}$, ва $\beta = b_{22} - b_{21}$,

$$Q_1 = \left\{ \begin{array}{l} \eta = 1 \text{ үчун } \xi D \geq \beta, \quad D \neq 0 \\ (\xi, \eta): \eta = 0 \text{ үчун } \xi D \leq \beta, \quad D \neq 0 \\ \eta \in [0, 1] \text{ үчун } \xi D = \beta, \quad D \neq 0 \end{array} \right\}$$

$$Q_2 = \left\{ (\xi, \eta): \begin{array}{llll} \eta = 1, & \text{агар } b_{22} > b_{21}, & D = 0, & \beta \neq 0, \\ \eta = 0, & \text{агар } b_{22} < b_{21}, & D = 0, & \beta \neq 0, \end{array} \quad 0 \leq \xi \leq 1, \right\}$$

$$Q_3 = \{(\xi, \eta): 0 \leq \xi \leq 1, \quad 0 \leq \eta \leq 1, \quad D = \beta = 0\}.$$

Геометрик нүқтән назардан $F_2(\Gamma(A, B))$ уч булакли синиқ чизиқдан ёки бирлик квадратдан хам иборат булади.

У колда $\Gamma(A, B)$ биматрицали ўйинда мақбул ҳолатлар түплами

$$F(\Gamma(A, B)) = F_1(\Gamma(A, B)) \cap F_2(\Gamma(A, B)) \text{ булади.}$$

Күрілған ҳоллардан бири $C \neq 0$ ва $D \neq 0$ ҳолда мувозанат ҳолати стратегияларни (ξ^*, η^*) қуийдаги формулалар ёрдамида аниқлаш мумкин

$$\xi^* = \frac{b_{22} - b_{21}}{b_{11} + b_{22} - b_{12} - b_{21}} \equiv \frac{\beta}{D},$$

$$\eta^* = \frac{a_{22} - a_{21}}{a_{11} + a_{22} - a_{12} - a_{21}} \equiv \frac{\alpha}{C}.$$

З-мисол

$\Gamma(A, B)$ биматрицали ўйинда ютуқ матрикалари қуийдагича берилген бүлсін

$$A = \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 1 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} 0 & 3 \\ 4 & 2 \end{pmatrix}$$

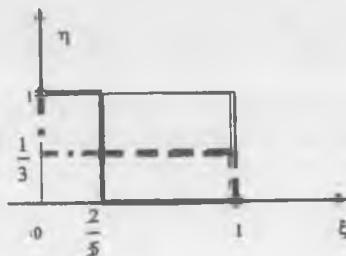
Ушбу биматрицали ўйинда мувозанат ҳолатини аниқлайлай. Бунинг учун қойылған миқдорларни ҳисоблаймиз.

$$C = 1 + 1 - 3 - 2 = -3 \neq 0, \quad \alpha = 1 - 2 = -1,$$

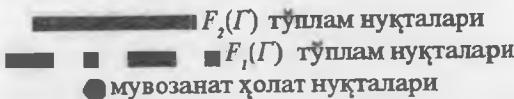
Ушбу ҳолда $C \neq 0$ бўлгани учун I ўйинчининг мақбул стратегиялар тўплами қойылдагича аниқланади.

$$F_1(\Gamma(A, B)) = S_1 = \left\{ \begin{array}{l} \xi = 1, \text{ agar } \eta \leq \frac{1}{3}, \\ (\xi, \eta) : \xi = 0, \text{ agar } \eta \geq \frac{1}{3}, \\ 0 \leq \xi \leq 1, \quad \eta = \frac{1}{3}. \end{array} \right\}.$$

Кўриниб турибдики $F_1(\Gamma(A, B))$ тўплам учта синиқ чиэйқ бўлгидан иборат бўлмоқда (2.1-чиэзма)

2.1-чиэзма

Ушбу ўйинда II ўйинчининг мақбул стратегиялар тўплами ҳам шунга ўхшаш қурилади.

$$F_2(\Gamma(A, B)) = Q_1, \quad \text{чунки } D = 0 + 2 - 3 - 4 = -5 \neq 0$$

$$\beta = 2 - 4 = -2 \neq 0.$$

$$Q_1 = \left\{ \begin{array}{l} \eta = 1, \text{ agar } \xi \leq \frac{2}{5}, \\ (\xi, \eta) : \eta = 0, \text{ agar } \xi \geq \frac{2}{5}, \\ 0 \leq \eta \leq 1, \quad \xi = \frac{2}{5} \end{array} \right\}.$$

$F_1(\Gamma(A, B))$ ва $F_2(\Gamma(A, B))$ түпламларининг кесишмаси

$$F(\Gamma(A, B)) = F_1(\Gamma(A, B)) \cap F_2(\Gamma(A, B))$$

учта мувозанат ҳоллатларидан иборат бўлади, яъни

$$F(\Gamma(A_1, B)) = \left\{ (0, 1), (1, 0), \left(\frac{2}{5}, \frac{1}{3}\right) \right\}.$$

Ушбу $\left(\frac{2}{5}, \frac{1}{3}\right)$ мувозанат ҳолатидаги I ўйинчининг ютуғи

$$\left(\frac{2}{5}, \frac{3}{5}\right) \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \frac{1}{3} \\ \frac{2}{3} \end{pmatrix} = \left(\frac{2}{5}, \frac{3}{5}\right) \begin{pmatrix} \frac{5}{3} \\ \frac{5}{3} \end{pmatrix} = \frac{2}{5} \cdot \frac{5}{3} + \frac{3}{5} \cdot \frac{5}{3} = \frac{2}{3} + 1 = 1\frac{2}{3}$$

га тенг бўлади.

$\left(\frac{2}{5}, \frac{1}{3}\right)$ мувозанат ҳолатини кўрайлик.

Бу ҳолатда $X^* = \left(\frac{2}{5}, \frac{3}{5}\right)$ ва $Y^* = \left(\frac{1}{3}, \frac{2}{3}\right)$ аралаш стратегияларга

мос келади. Бу аралаш стратегияларда ўйинчиларнинг ютуқлари мос равища

$$H_1(X^*, Y^*) = X^* A Y^* = \left(\frac{2}{5}, \frac{3}{5}\right) \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \frac{1}{3} \\ \frac{2}{3} \end{pmatrix} = 1\frac{2}{3},$$

ва

$$H_2(X^*, Y^*) = X^* \cdot BY_*^T = \left(\begin{array}{c} \frac{2}{5}, \frac{3}{5} \\ \end{array} \right) \left(\begin{array}{cc} 0 & 3 \\ 4 & 2 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \frac{1}{3} \\ \frac{2}{3} \\ \end{array} \right) = 2,4$$

тeng бўлади.

Иккинчи томондан $(0,1)$ ҳолатида $X^* = (0,1)$ ва $Y^* = (0,1)$ булиб ўйин қийматлари

$$H_1(X^*, Y^*) = 3 \text{ ва } H_2(X^*, Y^*) = 4 \text{ га tengdir.}$$

Кўриниб турибдики ушбу уччала мувозанат ҳолатлари ичида $(0,1)$ мувозанат ҳолати иккала ўйинчи учун ҳам фойдалидир. Арадаш стратегиялар тақрорланувчи ўйинларда қўлланилади ва бунда ўйинчилар ўз соғ стратегияларини мусбат эҳтимолликлар билан қабул қиласидар.

3-8. Иқтисодда коалициясиз ўйинларни қўллаш

Иқтисодиётда, техника ва ҳарбий ҳатти-ҳаракатлардаги қўргина масалаларнинг математик моделлари ўйинлар томонидан самарали таҳдил қилиниши мумкин.

Баъзи бир мисоллар билан танишайлик

1-мисол (Лойиҳа танлови)

Лойиҳа танловида 2 та фирма иштирок этмоқда. Ушбу лойиҳа бўйича умумий ютуқ 10 бирликни ташкил этсин. Ҳарбир фирма ушбу танловда иштирок этиши ҳақида фақат ариза (**A**) (харажат 1 бирлик) ёки ушбу танлов учун ишлаб чиқицган дастур (**D**) (харажат 3 бирлик) билан қатнашиши мумкин. Танлов қоидалари шундайки, агар иккала фирма бир хилда ҳаракат турини танласа, проектни бажаришга иккала фирма жалб этилади ва фойда иккала фирма ўртасида teng бўлинади. Агар фирмалар турли хил ҳаракат турини танлаган бўлсалар, танлов ғолиби сифатида лойиҳа дастурини таклиф қилинган фирма ғолиб деб топилади.

Ушбу зиддиятли ҳолатни биматрицини ўйин тарзида ифода қиласиз. Ўйинчилар сифатида I ва II фирма қабул қилинади.

Ҳар бир ўйинчининг қуйидаги стратегиялари мавжуддир

A-фақатгина ариза топшириш

D-лойиҳа дастурини топшириш.

Ўйин ҳолати (**A,A**) да ўйинчиларнинг ютуқлари $\frac{10}{2} - 1 = 4$ га ва (**D,D**)

ўйин ҳолатида $\frac{10}{2} - 3 = 2$ бирликка teng бўлади. Агар фирмалар турли ҳара-

кат йүүлини танласалар, масалан (A,D) ва (D,A) ўйин ҳолатларида I ўйинчи-нинг ютуқлари $10-3=7$ ёки $0-1=-1$ га тенг бўлади. Ушбу ўйинда A ва B ютуқ матрицалари қўйидагича тенг бўлади.

$$A = \begin{pmatrix} 4 & -1 \\ 7 & 2 \end{pmatrix} \quad \text{ва} \quad B = \begin{pmatrix} 4 & 7 \\ -1 & 2 \end{pmatrix}.$$

Ушбу ўйинда ягона Нэш мувозанат ҳолати мавжуд бўлиб, бу (D,D) ўйин ҳолатидир, бу ҳолатда ҳар бир ўйинчи 2 бирлик ютуқга эга бўлади. Агар ўйинчилар (D,D) ўйин ҳолатида бўлсалар, ҳеч бир ўйинчига бу ҳолатдан чиқиш фойда келтирмайди, чунки бу ҳолатдан чиқсан ўйинчи, иккинчи ўйинчи ўз ҳолатини ўзгартирмаса -1 бирлик ютуқга эга бўлиб қолади. Мабодо иккала ўйинчи келишган ҳолда (A,A) ўйин ҳолатини танласалар, бу ҳолда уларнинг ютуқлари $(4, 4)$ тенг бўлади, аммо бу ҳолат турғун эмас, чунки бирор бир ўйинчи ўз ҳолатини ўзгартирса, иккинчи иштирокчи ютқазиб қўйиши хавфи бор. Ушбу хавф ҳар бир иштирокчини (D,D) мувозанат ҳолатидан четлашмаслигини таъминлайди ва ютуқнинг 4 бирликдан 2 бирликча камайтиради. Ушбу келтирилган мисол самарадорлик ва турғунлик орасида қараша-қаршилик мавжудлигини кўрсатади.

Ҳақиқатан ҳам (D,D) ўйин ҳолати турғун, амммо самарадор эмас-дир, (A,A) ўйин ҳолати иккаласи учун самарадордир, бироқ турғун эмас. Шу туфайли иккала ўйинчи биргалиқда (A,A) ҳолатини танлаш ҳақида келишилган ҳолида ҳам, ушбу келишувнинг бузилиш хавфи доимо мавжуддир, чунки ҳар бир ўйинчи учун бу келишувдан бир томонлама чиқиши фойдалидир.

2-мисол (Маҳсулот бозори учун кураш)

Фирма A бир туркум маҳсулотни мавжуд икки бозорнинг бирида сотишни кўзламоқда. Ушбу иккала бозор A - фирмадан бирмунча йирик бўлган B фирма томонидан назорат қилинмоқда. Шу туфайли фирма A маркетинг изланишлари учун маълум миқдорда сарф-харажатни амалга ошироқда. Агар фирма B фирма A қайси бозорда ўз маҳсулотини сотишни кўзлаётганини билиб қолса, у қарши чоралар кўради ва бунинг натижасида фирма A ютқазади. Агар B фирма қарши чораларни курмаса, A фирма ютуқга эга бўлади. Фараз қилайликки фирма A учун I бозорда ғалабага эришиш, II бозорда ғалабага эришишдан муҳимроқ, аммо I бозор учун кураш ундан кўпроқ сарф-харажатни талаб этади. Мисол тарикасида қўйидаги фаразларни қабул қиласлик фирмадан A учун I бозордаги ғалабаси 2-бозордаги ғалабасидан 2 маротаба муҳимроқ ва 1 бозордаги унинг мағлубияти уни касодга олиб келади.

Ушбу зиддиятли ҳолатнинг математик моделни келтирамиз. Фирма A -I ўйинчи, фирма B -II ўйинчи бўлсин. I ўйинчи стратегиялари:

- 1) 1-бозорда маҳсулот сотиш;
- 2) 2-бозорда маҳсулот сотиш.

Пүйинчи стратегиялари:

- 1 бозорда A фирма га қарши чораларни қўлламоқ;
- 2 бозорда A фирмага нисбатан қарши чораларни қўлламоқ.

Ійинчи учун 1 бозордаги ютуқ 6 бирлик ва маглубияти 10 бирлик билан 2-бозордаги ютуқ 3 бирлик ва маглубияти -1 билан ўлчансин.

Пүйинчи учун унинг ютуқлари 5 ва 1 бирликни маглубиятлари -2 ва -1 бирликларни ташкил этсин. Натижада куйидаги биматрицали йийин $\Gamma(A, B)$ ҳосил қиласиз

$$A = \begin{pmatrix} -10 & 6 \\ 3 & -1 \end{pmatrix} \quad B = \begin{pmatrix} 5 & -2 \\ -1 & 1 \end{pmatrix}$$

Ушбу биматрицали йийинни ечиш натижасида ягона мувозанат ҳолати

(x^*, y^*) ни аниқлаймиз. Бу ерда $x^* = \left(\frac{2}{9}, \frac{7}{9} \right)$ ва $y^* = \left(\frac{3}{14}, \frac{11}{14} \right)$ ларга тенгdir.

Ушбу йийинда мувозанат ҳолати аралаш стратегияларда мавжудdir. Кутилаётган ютуқ

$$v(A) = \sum_{i=1}^2 \sum_{j=1}^2 a_{ij} x_i^* y_j^* = \left(\frac{2}{9}, \frac{7}{9} \right) \begin{pmatrix} -10 & 6 \\ 3 & -1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \frac{3}{14} \\ \frac{11}{14} \end{pmatrix} = \frac{7}{15},$$

$$v(B) = x^* B y^* = \left(\frac{2}{9}, \frac{7}{9} \right) \begin{pmatrix} 5 & -2 \\ -1 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \frac{3}{14} \\ \frac{11}{14} \end{pmatrix} = \frac{1}{3} \text{ га тенг бўлади.}$$

4-§. Мустақил ишлар учун топшириқлар

1-топшириқ. Биматрицали $\Gamma(A, B)$ йийин учун мувозанат ҳолати ва йийин иштирокчиларнинг ютуқлари аниқлансан, агар:

$$1) A = \begin{pmatrix} 4 & -2 \\ 1 & 4 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} 2 & 1 \\ -1 & 3 \end{pmatrix}.$$

Жавоб: а) $C_1 = (0,0)$, $C_2 = (1,1)$, $C_3 = \left(\frac{4}{5}, \frac{2}{3} \right)$ йийиннинг мувозанат

ҳолати;

6) ўйинчиларнинг мувозанат стратегиялари:

$$X_1^* = (0,1), \quad X_2^* = (1,0), \quad X_3^* = \left(\frac{4}{5}, \frac{1}{5} \right) - \text{биринчи ўйинчи учун,}$$

$$Y_1^* = (0,1), \quad Y_2^* = (1,0), \quad Y_3^* = \left(\frac{2}{3}, \frac{1}{3} \right) - \text{иккинчи ўйинчи учун,}$$

C_1 мувозанат ҳолати учун ютуқ $(4,3)$ га тенг,

C_2 мувозанат ҳолати учун ютуқ $(4,2)$ га тенг,

$$C_3 \text{ мувозанат ҳолати учун ютуқ } \left(2\frac{14}{15}, 1\frac{5}{9} \right) \text{ га тенг.}$$

$$2) A = \begin{pmatrix} 3 & -2 \\ 1 & 3 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} 2 & -6 \\ -6 & 3 \end{pmatrix},$$

$$\text{a)} C_1 = (0,0), \quad C_2 = (1,0), \quad C_3 = \left(\frac{9}{17}, \frac{5}{7} \right),$$

$$6) X_1^* = (0,1), \quad X_2^* = (1,0), \quad X_3^* = \left(\frac{9}{17}, \frac{8}{17} \right),$$

$$Y_1^* = (0,1), \quad Y_2^* = (1,0), \quad Y_3^* = \left(\frac{5}{7}, \frac{2}{7} \right).$$

$$3) A = \begin{pmatrix} 3 & -1 & 2 \\ 2 & 1 & -3 \\ 1 & 0 & 4 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} 2 & -1 & -2 \\ -1 & 4 & 0 \\ 4 & 1 & 0 \end{pmatrix}.$$

Кўрсатма: ушбу (3×3) биматрицали ўйинни ечиш учун устунлик қоидасидан фойдаланиб, ўйинни (2×2) ҳолга келтиринг.

$$4) A = \begin{pmatrix} -20 & 2n \\ m & -5 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} m+6 & -4 \\ -1 & m \end{pmatrix},$$

$$m, n = 1, 2, \dots$$

VIII БОБ

КООПЕРАТИВ ҮЙИНЛАР

1-§. Кириш. Асосий түшүнчалар

Коалициясиз үйинларда бирор үйинчининг мувозанат ҳолатидан огиши унинг ютуқ ҳолати ёмонлашувига сабаб бўлишини кўрдик. Бироқ бир неча үйинчи маълум мақсадда келишилган ҳолда бирлашиб мувозанат ҳолатидан чиқса, улар ҳар бирининг ютуғи мувозанат ҳолатидаги ютуғидан юқори бўлиши мумкин.

Үйинчиларнинг гуруҳини коалиция деб атаемиз. Үйинчиларнинг ўзаро гуруҳ ташкил этиб, биргаликда ҳаракат қила олиш имконияти коалициясиз үйинга нисбатан үйинчиларнинг имкониятлар доирасини кенгайтиради.

Ушбу фикримизнинг тақдиги сифатида қўйидаги биматрициални үйинни кўрайлик

$$A = \begin{pmatrix} 5 & 0 \\ 10 & 2 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} 5 & 10 \\ 0 & 2 \end{pmatrix} \quad (1.1)$$

Ушбу биматрициални үйинда ягона мувозанат ҳолати мавжуд бўлиб, бу ҳолатда I ва II үйинчилар 2-соф стратегияларини танлайдилар. Натижада үйинчиларнинг ҳар бирни 2 бирлик ютуққа эга бўладилар. Агарда I ва II үйинчилар коалицияга бирлашсалар ва ўзаро келишиб (1;1) ҳолатини, яъни 1-соф стратегияларини танласалар, у ҳолда ҳар бир үйинчининг ютуғи 5 бирликка тенг бўлади. Бироқ (1;1) үйин ҳолати келишув асосида амалга оширилиши ва мувозанат ҳолатига нисбатан иккала үйинчи учун манфатли бўлишига қарамасдан, бу ҳолат турғун ҳолат эмасdir, чунки ҳар бир иштирокчи келишув шартини бузиб, ўз ютугини ошириш имкониятига эга. Шу туфайли үйинчиларнинг ўз ютугини катталаштириш иштиёқи үйин ҳолатининг турғунлиги тушун-часи билан ўзаро зиддият тутдирали.

Коалицион үйинларда мувозанат ҳолатларни таҳлил қилиш ўрнига үйиннинг характеристик функциялари ва ютуқ тақсимотини ўрганиш қулайдир. Буни батафсилроқ тушунтирайлик.

Дейлик қўйидаги коалициясиз $\Gamma = \langle I, P_i, H_i, i \in I \rangle$ үйин берилган бўлсин, бу ерда $I = \{1, 2, \dots, n\}$ үйинчилар, P_i - үйинчининг стратегијалар тўплами, H_i - үйинчининг ютуқ функцияси.

Фараз қылайлисси бир гурух үйинчилар таъминланган энг катта ютуққа әга бўлиши учун бирор бир гуруҳга бирлашсинлар. Үйинчиларнинг бирлашишидан ҳосил бўлган $K \in I$ гуруҳни янги бир үйинчидеб қараш мумкин бўлади. Үйинчиларнинг бирор бир K гуруҳга бирлашиши шундан далолат беради, ушбу бирлашиши натижасида қабул қилинадиган үйин ҳолати ҳар бири алоҳида үйнаган ҳолдаги кафолатланган ютуқдан кам бўлмаган ютуқни таъминлади. Ушбу мақсадга эришишда K гуруҳ $I \setminus K$ үйинчиларнинг гуруҳи қаршилик қўрсатишлари мумкин. Шу мақсадда $I \setminus K$ гуруҳдаги үйинчиларни ҳам ягона бир үйинчи сифатида қараш мумкин.

Демак бошланғич үйин үрнига бутун үйинчилар тўплами икки гуруҳга ажralиб үйнаётган үйинни, яъни икки үйинчининг үйинини таҳлил қилиши мумкин бўлади. Бошланғич үйинчиларнинг гуруҳга $K \subseteq N$ учун үйнаётган үйинчини I үйинчи ва $I \setminus K$ гуруҳ үйинчилар учун үйнаётган үйинчини II үйинчи деб белгилайлик. Ушбу I ва II үйинчиларнинг стратегиялари сифатида мос гуруҳга тегишли үйинчиларнинг барча жоиз стратегияларининг турли хил комбинациялари бўлиши мумкин.

Демак коалициясиз үйин Г ва гуруҳ K учун шундай

$$I_K = \{P_K, P_{I \setminus K}, H_K\} \quad (1.2)$$

үйин мос қўйилиши мумкини, бу ерда

$$H_K(x) = \sum_{i \in K} H_i(x) \quad K - \text{гуруҳ ютуқ функцияси},$$

$$X \in X^1 \times X^2 \dots \times X^n - \text{ўйин ҳолати}.$$

Ушбу қарама-қарши (1.2) үйинда K -гуруҳ ўзи учун кафолатланган ютуқ $v(K)$ га әга бўлади ва ушбу ютуқ фақатгина гуруҳ K га боғлиқдир

Ўйин қиймати $v(K)$ ихтиёрий гуруҳ $K \subseteq I$ учун аниқланган бўлиб, фақатгина $v(\emptyset) = 0$ шартни қаноатлантирса кифоя.

1-търиф. Кооператив үйин деб $\{I, v\}$ жуфтликка айтилади.

Бу ерда $I = \{1, 2, \dots, n\}$ - үйин иштирокчилари ва $v: S \rightarrow R^1$, $S \subseteq I$, үйиннинг характеристик функцияси дейилади.

Г кооператив үйиннинг характеристик функцияси асосида турли хил коалицияларнинг ҳатти-ҳаракатларини таҳлил қилиш мумкин. Ушбу таҳлил асосида берилган кооператив үйиннинг оптимал ёнимларини аниқлаш мумкин бўлади.

Характеристик функцияниң баззи хоссалари билан танишайлик. Характеристик функция ихтиёрий $S \subseteq I$ коалиция учун аниқлангандир, яъни $v: R^{|S|} \rightarrow R^1$

Агар S ва T гуруҳлар учун $S, T \subseteq I$ ва $S \cap T = \emptyset$ бўлиб

1) $v(S \cup T) \geq v(S) + v(T)$ v -супераддитивлик хоссасига

эга дейилади;

$$2) v(S \cup T) = v(S) + v(T) \quad \text{в аддитивлик хоссасига эга}$$

дайилади; (1.3)

$$3) v(S \cup T) \leq v(S) + v(T) \quad \text{в субаддитивлик хоссасига}$$

эга дейилади.

Супераддитивлик хоссаси ўйинчиларнинг ўзаро бирлашуви, $S \cup T$ гурухни ташкил этиш S ва T гуруҳлар учун фойдали эканлигини кўрсатади. Юқорида келтирилган (1.3) хоссадаги супераддитивлик хоссаси «бирлашиш самарадорлиги хоссаси» дейилади.

Математик индукция усули билан ўзаро кесишувчи S_i тўпламлар учун

$$\sum_{i=1}^k v(S_i) \leq v(\bigcup_{i=1}^k S_i)$$

еканлиги кўрсатиш мумкин, ушбу тенгизликтининг хусусий ҳоли сифатида қуйидаги тенгизликтин ҳосил қиласиз

$$\sum_{i \in I} v(i) \leq v(I), \quad (1.4)$$

бу ерда $v(i)$ i -ўйинчининг шахсий ютуғи.

$$\sum_{i \in I} v(i) < v(I) \quad (1.5)$$

шарт бажарилса,

$$\{I, v\}$$

кооператив ўйин муҳим дейилади. Акс ҳолда, яъни $\sum_{i \in I} v(i) = v(I)$ бўлса, ўйин аддитив дейилади.

Кооператив ўйинда қатъий супераддитивлик хоссаси ўйинчиларнинг ягона бош коалицияга бирлашиши мақсадга мувофиқ эканлигини кўрсатади.

З-тавриф. Агар қуйидаги шартлар бажарилса, $\{I, v\}$ кооператив ўйинда $x = (x_1, x_2, \dots, x_n) \in R^n$ вектор ютуқ тақсимоти дейилади:

$$x_i \geq v(i), \quad i \in I, \quad (1.6)$$

$$\sum_{i \in I} x_i = v(I). \quad (1.7)$$

Бу ерда x_i катталик i -ўйинчи томонидан бирор тақсимот натижасида олинган $v(I)$ ютуқнинг қисми.

Келтирилган (1.6) тенгизликтин шахсий рационаллик, (1.7) тенглик бўлса, колектив рационаллик шарти дейилади.

Келгусида бутун ютуқ тақсимотлари түпламини H деб ва ҳар бир K гуруұннинг умумий ютугини $X(K) = \sum_{i \in K} x_i$ деб белгилаймиз.

Кооператив үйинларда үйин натижаси сифатида ютуқ тақсимоти қабул қилингандыр. Шу түфайли кооператив үйинларда үйин ҳолатлари эмас, балки ютуқ тақсимотлари турли хил оптимальлик принциплари асосида үзаро таққосланади.

4-тәриф. Қүйидаги $\{I, v, H\}$ учлик классик кооператив үйин дейилдели (ККҮ).

Турли иккита ютуқ тақсисимотларини солишириш учун устунлик муносабатини киритамиз.

5-тәриф. Агар

$$x_i > y_i \quad i \in S \text{ ва } x(S) = \sum_{i \in S} x_i \leq v(S), \quad (1.8)$$

шартлар бажарылса, $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ ютуқ тақсимоти $y = (y_1, y_2, \dots, y_n)$ тақсимотдан S гуруұх бүйічә устунликка эга дейилдеди ва $x \succ_s y$ (x dom_s y) каби белгиланади. Келгусида $x \succ_s y$ билан биргаликда $x \succ y$ муносабатдан ҳам фойдаланамиз.

Ушбу (1.8) шарт S гуруұх үз гуруҳидеги ҳар үйинчига x , миқдор ютуқни ҳақиқатан ҳам таъминлай олишини күрсатади.

6-тәриф. Агар $\Gamma_1 = \{I, v_1\}$ ва $\Gamma_2 = \{I, v_2\}$ кооператив үйинлар учун шундай $K_0 > 0$ ва C_1, C_2, \dots, C_n сонлари мавжуд бўлсанки, ихтиёрий $S \subset I$ гуруұх учун

$v_2(S) = K_0 v_1(S) + \sum_{i \in S} C_i$ tengлик үринли бўлса, Γ_1 ва Γ_2 кооператив үйинлар эквивалент үйинлар дейилдади.

7-тәриф. Агар $\Gamma = \{I, v\}$ кооператив үйинде $v(i) = 0, i \in I$ ва $v(I) = 1$ бўлса, Γ кооператив үйин $(0,1)$ ҳолга келтирилган үйин дейилдади.

1-теорема. Ҳар қандай мұхим үйин учун, унга эквивалент бўлган $(0,1)$ келтирилган ҳолдаги үйин мавжуддир.

Исботи: ихтиёрий $\{I, v\}$ кооператив үйин учун, унга эквивалент $(0,1)$ келтирилган кооператив үйин $\{I, v'\}$ мавжудлигини күрсатсак теорема 1 исботланади.

Исботлаш учун K_0 ва C_1, C_2, \dots, C_m миқдорларни танлай олишимиз мүмкінліги ва ҳосил қилинган v' үйин учун

$$v'(i) = 0, \quad i \in I \quad \text{ва}$$

$$v'(I) = 1$$

эканлигини күрсатишимиз зарур. Кооператив ўйин v қатъий супераддитив эканлигидан қўйидагиларни ҳосил қиласмиз

$$K_0 = \frac{1}{v(I) - \sum_{i \in I} v(i)} > 0,$$

$$C_i = \frac{-v(i)}{v(I) - \sum_{i \in I} v(i)}, \quad i \in I,$$

$$v^l(S) = K_0 \cdot v(S) + \sum_{i \in S} C_i, \quad i \in I.$$

Ушбу янги қурилган кооператив ўйин v^l учун қўйидаги шартлар бажарилади:

$$v^l(i) = K_0 \cdot v(i) + C_i = \frac{1}{v(I) - \sum_{i \in I} v(i)} \cdot v(i) - \frac{v(i)}{v(I) - \sum_{i \in I} v(i)} = 0,$$

$$v^l(I) = K_0 \cdot v(I) + \sum_{i \in I} C_i = \frac{v(I)}{v(I) - \sum_{i \in I} v(i)} - \sum_{i \in I} \frac{v(i)}{v(I) - \sum_{i \in I} v(i)} = \frac{v(I) - \sum_{i \in I} v(i)}{v(I) - \sum_{i \in I} v(i)} = 1.$$

Теорема исботланди.

Теорема 1га асосан ҳамма қатъий супераддитив ўйинларни ўрганиш ўрнига $(0,1)$ кетирилган ўйинларни ўрганиш кифоя $(0,1)$ келтирилган ўйинларни текшириш кўп жиҳатдан қулайликларга эгадир. Иҳтиёрий қатъий супераддитив ўйин учун унинг келтирилган $(0,1)$ кўринишдаги ўйин қўйидагича аниқланади

$$v^l(S) = \frac{v(S) - \sum_{i \in S} v(i)}{v(I) - \sum_{i \in I} v(i)}.$$

Изоҳ. Келтирилган ўйинларда ўйин ютуғи тақсимоти $(0,1)$ $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ қўйидаги шартларни қаноатлантиради,

$$x_i \geq 0, \quad i \in I \quad \text{ва} \quad \sum_{i \in I} x_i = 1,$$

яъни ютуқ тақсимотлари T тўплами $(n-1)$ ўлчамли симплексни ташкил этади. Ушбу симплекснинг учлари қўйидаги

$$\gamma_i = (0, 0, 1, \dots, 0) = \ell^i, \quad i \in I.$$

бирлик векторлар бўлади.

2-§. Кооператив үйинларда оптимальлик мезонлари ва үйин ечими

Юқорида айтиб үтилганидек, кооператив үйинларда үйин ҳолатлари эмас, балки умумий ютуқ тақсимотини солишириш асосида үйин-чилар ўз қарорларини қабул қиласидар. Ушбу қарорларни қабул қилиш оптимальлик мезонлари асосида амалга оширилади. Оптимальлик мезони ютуқ тақсимоти «энг яхши» тақсимотми ва у ягона оптимал тақсимотми деган саволларга жавоб бериси керак.

Оптимал ечимларни қуриш усулларидан бири ихтиёрий берилган иккى ютуқ тақсимотидан афзаллини ажратиб олишдир. Устунлик (афзаллик) хоссаси (б-таъриф) иккى ютуқдан афзаллини ажратиб берадиган усуллардан биридир. Ушбу хосса асосида иккى турдаги оптимал С-ядро ва N-M ечимлар хосил қилинади.

Иккингчى усул ютуқ тақсимоти учун оптимальлик аксиомаларини қуришдан иборатдир. Ушбу усулга Шепли вектори ёки «адолатлы тақсимот» қоидасини мисол сифатида көлтириш мүмкүн.

1. С-ядро

9-таъриф. Кооператив үйинде бирор бир $S \subseteq I$ коалиция таъкидлай олмайдыган ютуқ тақсимотлари түплами үйининг С-ядроси дейилади ва $C(v)$ ёки $C(\Gamma)$ деб белгиланади.

Ушбу таърифдан күриниб турибдики, С-ядрога тегишли хар бир ютуқ тақсимоти учун ундан устунликка эга булган ютуқ тақсимоти мавжуд бўлмайди ва шу туфайли С-ядро элементларини устунлик хоссасига кура энг яхши ечимлар сифатида қабул қиласидар.

2-теорема. Агар қўйидаги шартлар бажарилса, кооператив үйинда $x = (x_1, \dots, x_n)$ ютуқ тақсимоти С-ядрога тегишли бўлади:

$$v(K) \leq \sum_{i \in K} x(i) = x(K), \quad K \subset I \text{ ва}$$

(2.1)

$$v(I) = \sum_{i \in I} x(i) = x(I).$$

Ушбу теорема С-ядро элементларининг хоссаси ва уларни қай усулда топиш мумкинлигини кўрсатиб бермоқда (2.1) тенгсизликлар системаси С-ядро түплами минг анниқлагани туфайли, С-ядро доимо қавариқ кўпбурчақдан иборат бўлади.

2. Нейман-Моргенштери (N-M) ечими

Үйинлар назариясининг асосчилари Джон фон Нейман ва Оскар Моргенштернлар кооператив үйин ечими сифатида қабул қилинувчи ютуқ тақсимотлари учун қўйидаги шартларни танладидар.

-ички мувозанат, яни хеч бир N-M ечимни иккинчи бир N-M ечим билан таққослаб булмайды,

-ұар қандай N-M ечим бүлмаган ечим учун уидан афзал бүлган N-M ечим мавжуддир.

10-тауриф. Кооператив үйиннинг N-M ечими деб шундай R-ечимлар түпламига айтилады, бу түплам элементлари учун қуидаги шарттар базарылса:

1) $x > y$ да $x \notin R$ және $y \notin R$ келиб чиқады, яни R-түплам элементларини үзаро устунлик хоссасига эга эмес;

2) Ихтиёрий $z \notin R$ ютуқ тақсимоти устун $x \in R$ мавжудки, $x > y$ үрнелтирдір.

3-теорема. Ҳар қандай кооператив үйинде бүш бүлмаган С-ядро ва N-M ечим мавжуд бүлса, $C(v) \subseteq R$ булади.

Исботи: Фараз қылайлилккі $x = (x_1, \dots, x_n) \in C(v)$ ва $x \notin R$ бүлсін. Ушбу ҳолда N-M ечимнинг 2 хоссасига күра шундай $x^{(1)}$ ютуқ тақсимоти мавжудки, бу тақимот учун $x^{(1)} > x$ үрнеллідір, аммо бу афзаллік хусусияті $x \in C(v)$ деган фараз билан қарама-қаршилик келтириб чиқаради. Демек $x \notin R$ деган фаразимиз нотүгри, ушбу зиддият теоремани исботлайды, яни $C(v) \subseteq R$.

4-теорема. Агар $(0,1)$ -келтирилған кооператив үйин $\{I, v\}$ учун $v(S) \leq \frac{1}{n - |S| + 1}$, $S \subseteq I$, тенгсизлик үрнелли бүлса, $C(v)$ N-M ечим булади.

Ушбу теоремани исботсиз келтирамыз.

3-8. «Адолатлы тақсимот» - Шепли вектори

1. «Адолатлы тақсимот» принципи. Шепли вектори

Олдинги бүлімда кооператив үйинлар учун С-ядро ва

N-M ечимларни кирилди. Ушбу ечимлар үйинчилар учун мувозанат қолатлары каби эді. Ҳар бир ечим түшүнчесі маълум бир «оптимальлық қоидаси» асосида ҳосил қилинады ва үз навбатида ушбу қоидада үзінде мұкаммаллық ва самараңдорлық хоссаларини мужассам этгандыр.

Ушбу бүлімде оптимальлық қоидаси қандай шартларни қаноатлантириши керактығын анықладаб, ушбу шартларни қаноатлантирувчи тақсимотларни оптималь тақсимот сифатыда қабул қыламыз «яни аксиомалар асосида оптимальлық қоидасини анықтаймыз». Бундай усулда оптимальлық қоидаларини анықлаш усули аксиоматик усул дейилади.

Ҳар бир кооператив үйин $\{I, v\}$ учун шундай $\Phi(v) = (\Phi_1(v), \Phi_2(v), \dots, \Phi_n(v))$ векторни аниқлашимиз керакки, ушбу векторнинг ҳар бир компоненти танланган аксиомаларни қаноатлантиурсин ва $\Phi(v)$ вектори ютуқ тақсимоти бўлиши шарт.

«Адолатли тақсимот» принципини аниқловчи аксиомаларни тузайлик.

A1. Симметрия аксиомаси. π -акслантириш учун $\pi : I \rightarrow I$ бўлсин, у ҳолда

$\Phi_i(v) = \Phi_{\pi(i)}(v^\pi)$, бу ерда $v^\pi - \pi$ акслантириш қўллангандан кейин хосил бўлган кооператив үйин.

A2. Самарадорлик аксиомаси. Агар $i_0 \in I$ иштирокчи учун ихтиёрий $S \subseteq I$ гурӯҳ учун

$$\begin{aligned} v(S \cup \{i_0\}) &= v(S) \text{ бўлса, у ҳолда} \\ \Phi_{i_0}(v) &= 0 \text{ бўлади.} \end{aligned}$$

A3. Перето оптималлик аксиомаси

$$\sum_{i \in I} \Phi_i(v) = v(I).$$

A4. Қўшилувчанлик аксиомаси. Агарда $\{I, v^{(1)}\}$ ва $\{I, v^{(2)}\}$ иккита кооператив үйин бўлса у ҳолда

$$\Phi_i(v^{(1)} + v^{(2)}) = \Phi(v^{(1)}) + \Phi(v^{(2)}) \text{ бўлади.}$$

A1 аксиома үйинчиларнинг teng ҳуқуқлигини ифодалайди, яъни үйинчининг ютуғи унинг қандай номланишига боғлиқ эмас.

A2 аксиома ҳеч бир гурӯҳга фойда келтира олмайдиган үйинчи ноль микдордаги ютуққа эга бўлиши кераклигини ифодалайди.

A3 аксиомадаги Парето оптималлик $\Phi(v) = (\Phi_1(v), \Phi_2(v), \dots, \Phi_n(v))$ векторнинг ютуқ тақсимоти эканлиги ва умумий ютуқ үйинчилар орасида тулиқ тақсимланишини белтилади

A4 аксиомага кўра агар үйинчилар бир вақтда иккита кооператив үйинда иштирок этсалар, уларнинг ютуқлари жамланиши кераклигини англатади.

11-таъриф. A1-A4 аксиомаларни қаноатлантирувчи $\Phi(v) = (\Phi_1(v), \Phi_2(v), \dots, \Phi_n(v))$ вектори $\{I, v\}$ кооператив үйиннинг Шепли вектори дейилади.

Изоҳ: A1-A4 аксиомалар биринчи маротаба 1953 йилда Шепли (L. S. Shapley) томонидан таклиф этилди.

5-теорема. Ҳар қандай $\{I, v\}$ кооператив үйин учун ягона Шепли вектори $\Phi(v) = (\Phi_1(v), \Phi_2(v), \dots, \Phi_n(v))$ мавжуд бўлиб, унинг қийматлари қўйидагича ҳисобланади:

$$\Phi_i(v) = \sum_{\substack{i \in S \\ S \subset I}} \frac{(|S|-1)!(n-|S|)!}{n!} (v(S) - v(S \setminus \{i\})), \quad i \in I. \quad (3.1)$$

(3.1) формулада йигинди ўйинда $\{i\}$ ўйинчини үз ичига олган ҳамма S коалициялар бүйича амалга оширилади.

2. Ўйинчилар учта бүлган кооператив ўйин учун Шепли вектори

Асосий (3.1) формула ёрдамида «адолатли тақсимот» векторини катта түшламлар учун ҳисоблаш имконияти қийин.

6-теорема. Кооператив ўйин $\{I, v\}$ нинг $(0,1)$ келтирилгандык ҳолдаги характеристика функциясы v нинг қыйматлари қуидагича аниқланған бүлсін

$$1) \quad v(i) = 0, \quad i \in I;$$

$$2) \quad v = (2,3) = C_1, \quad v(1,3) = C_2, \quad v(1,2) = C_3,$$

$$0 \leq C_i \leq 1, \quad i = \overline{1,3};$$

$$3) \quad v(I) = 1 \text{ бүлсин у ҳолда}$$

$$\Phi_1(v) = \frac{1}{6}(2 - 2C_1 + C_2 + C_3),$$

$$\Phi_2(v) = \frac{1}{6}(2 - 2C_2 + C_1 + C_3), \quad (3.2)$$

$$\Phi_3(v) = \frac{1}{6}(2 - 2C_3 + C_1 + C_2).$$

7-теорема. Агар кооператив ўйин $\{\{I, 2, 3\}, v\}$ да $v(i, j) = C_k$ бүлса, Шепли вектори $\Phi(v) = (\Phi_1(v), \Phi_2(v), \Phi_3(v))$ ларнинг С-ядрода тегишли бүлиши учун зарурый ва етарлы шарт $4C_i + C_j + C_k \leq 4$, $i, j, k \in I = \{1, 2, 3\}$ дан иборат бүләди.

4-8. Иқтисодда кооператив ўйинларга мисоллар

1-мисол (Үч иштирокчили бозор модели)

Күйидаги бозор моделинің күрайтын. Ушбу бозорда қыймати a бирлік бүлган бүлинмас ягона маңсулотни сотувчи $\{1\}$ ўйинчи ва ушбу маңсулотни мөс равицца b ва с нархда сотиб олишга интилясттан 2 та харидор $\{2\}$ ва $\{3\}$ ўйинчилар мавжуд бүлсін. Агар $a > b$ бүлса, сотувчи учун биринчи харидор билан савдолашишдан наф ийү, агар $a > c$ бүлса, иккінчи харидор билан мулоқотдан наф ийү.

Шу туфайли $a < b \leq c$ деб фараз қиласиз.

Ютуқнинг бошланғич ҳолатдаги тақсимоти ($a, 0, 0$) га тенг бўлади. Агар сотувчи ўз маҳсулотини x -нархда $\{2\}$ ўйинчига (1-харидор) сотса, ютуқ тақсимоти $(x, b - x, 0)$ ва $\{3\}$ - ўйинчи (2-харидорга сотса) $(x, 0, c - x)$ бўлади.

Кооператив ўйиннинг характеристик функцияси қўйидагича аниқланади.

$$1) \quad v(\emptyset) = 0, \quad v(1) = 0, \quad v(2) = v(3) = 0;$$

$$2) \quad v(1,2) = b - a, \quad v(1,3) = c - a, \quad v(2,3) = 0;$$

$$3) \quad v(1,2,3) = c - a.$$

Ушбу кооператив ўйинни унга мос $(0,1)$ келтирилган кооператив ўйин ёрдамида текширамиз

$$C_1 = v(2,3) = \frac{v(2,3) - v(2) - v(3)}{v(1,2,3) - (v(1) + v(2) + v(3))} = \frac{0}{c - a} = 0,$$

$$C_2 = v(1,3) = \frac{v(1,3) - v(1) - v(3)}{v(1,2,3) - (v(1) + v(2) + v(3))} = \frac{b - a}{c - a} \leq 1, \quad (4.1)$$

$$C_3 = v(1,2) = \frac{v(1,2) - v(1) - v(2)}{v(1,2,3) - (v(1) + v(2) + v(3))} = \frac{c - a}{c - a} = 1.$$

Келтирилган $(0,1)$ кооператив ўйиннинг С-ядросини аниқлайлик. 2-теоремага асосан $x = (x_1, x_2, x_3)$ ютуқ тақсимоти С-ядрога тегишли бўлиши учун қўйидаги шартлар бажарилиши керак

$$1) \quad x_i \geq v(i), \quad i \in I = \{1,2,3\};$$

$$2) \quad x_1 + x_2 \geq v(1,2) = 1 = C_3;$$

$$x_1 + x_3 \geq v(1,3) = \frac{b - a}{c - a} = C_2,$$

$$x_2 + x_3 \geq v(2,3) = 0 = C_1;$$

$$3) \quad x_1 + x_2 + x_3 = v(I).$$

Ушбу тенгсизликлардан қўйидагиларни ҳосил қиласиз

$$x_3 \leq 1 - C_3, \quad x_2 \leq 1 - C_2, \quad x_1 \leq 1 - C_1. \quad (4.2)$$

Ҳосил қилинган (4.2) тенгсизликлардан ва (4.1) тенгликлардан $C_i, i \in I$ ларнинг қийматларини қўйиб С-ядро учун шартларни ҳосил қиласиз

$$\begin{cases} 0 \leq x_3 \leq 0, \\ 0 \leq x_2 \leq \frac{c-b}{c-a}, \\ 0 \leq x_1 \leq 1, \\ x_1 + x_2 + x_3 = 1. \end{cases} \quad (4.3)$$

Текширилаётган кооператив үйинде ютуқ тақсимотларининг геометрик ўрни уч үлчамли фазода учлари $(1,0,0)$, $(0,1,0)$ ва $(0,0,1)$ нуқтадарда жойлашган $\{1,2,3\}$ учбурчакни ташкил этади.

Қуйидаги белгилашларни киритамиз $\zeta_1 = 1 - C_1$, $\{2,3\}$ томонга паралел тұғри чизик

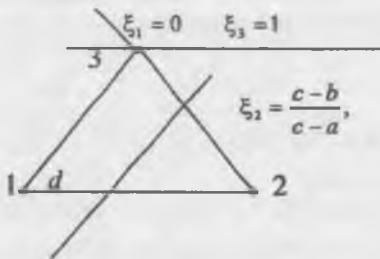
$$\xi_2 = 1 - C_2 \quad \{1,3\} \text{ томонига паралел тұғри чизик},$$

$$\xi_3 = 1 - C_3 \quad \{1,2\} \text{ томонига паралел тұғри чизик тәнгламалари.}$$

Агар кооператив үйинде С-ядро бүш түштам бұлмаса, бу ядро элементтери $\xi_i = 1 - C_i$, $i = 1, 2, 3$, шартни қаноатлантиради. Бизнинг мисолимиз учун

$$\xi_1 = 1, \quad \xi_2 = \frac{c-b}{c-a} \text{ ва } \xi_3 = 0 \text{ дан иборат бўлиб, С-ядро } \{1,2,3\}$$

учбурчакнинг $\{1,2\}$ томонида ётувчи d кесмадан иборатдир (4.1-чизма).

4.1-чизма

Шепли векторини (3.2) (3-ж) формула асосида ҳисоблаш натижасида қуйидаги жавобларни оламиз.

$$\begin{aligned}\Phi_1(v) &= \frac{1}{6} \cdot \frac{b-a}{c-a} + \frac{1}{2}, \\ \Phi_2(v) &= \frac{1}{2} - \frac{1}{3} \cdot \frac{b-a}{c-a}, \\ \Phi_3(v) &= \frac{1}{6} \cdot \frac{b-a}{c-a}.\end{aligned}\tag{4.4}$$

Хосил қилингандан Шепли векторини аниқлаш мүмкін булади. Сотувчининг маҳсулотига якка ҳокимлиги туфайли, сотувчи, яны 1 ййинчи умумий ютуқнинг яримидан күпрогига эгалик қылалди. Маблаг миқдори күпроқ бұлған 3-ййинчи (2-харидор) 2-ййинчи (1-харидор) га нисбатан каттароқ ютуққа зәға бұлмоқда.

2-мисол(Ишлаб чиқарувчилар ўргасида құшымча харажат ларни тақсимлаш)

Учта ишлаб чиқарувчи үз маҳсулотларини қыйидаги усулда ишлаб чиқарсınлар: Иккінчи ишлаб чиқарувчи биринчи ишлаб чиқарувчинг 1 бирлик маҳсулотидан 1 бирлик иккінчи маҳсулот ишлаб чиқаради, учинчи ишлаб чиқарувчи 1 бирлик иккінчи маҳсулотдан 1 бирлик учинчи маҳсулот ишлаб чиқаради.

Маҳсулотларнинг бошланғич қийматлари 1 бирлікка теңг бұлсın. Агар ҳар бир i -ишлаб чиқарувчи үз маҳсулоти нархини x_i миқдорға оширса, охирғи маҳсулотни ишлаб чиқаришда хосил бұлған құшымча харажатлар ишлаб чиқарувчилар ўргасида қандай тақсимланиши керак?

Демек I ишлаб чиқарувчининг 1 бирлик маҳсулоти нархи 1 дан $1 + x_1$ га үзгәради;

II – ишлаб чиқарувчи 1 бирлик маҳсулотнинг янги нархи

1 дан $1 + x_2$ га үзгәради;

III ишлаб чиқарувчининг 1 бирлик маҳсулотининг янги нархи $1 + x_3$ га теңг бўлса, у ҳолда 1 бирлик якуний маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари $(1+x_1)(1+x_2)(1+x_3)$ га теңг бўлади ва құшымча хосил бұлған харажат $f(x_1, x_2, x_3) = (1+x_1)(1+x_2)(1+x_3) - 1$ га теңг бўлади.

Хосил бўлған құшымча харажатни учала ишлаб чиқарувчи орасида адолатли тарзда қандай тақсимлаш керак? Ушбу құшымча харажатларни Шепли вектори орқали тақсимлайлик, у ҳолда харажатлар қўйидагича тақсимланди.

$$\left. \begin{array}{l} \Phi_1(x_1, x_2, x_3) = x_1 + \frac{1}{2}x_1(x_2 + x_3) + \frac{1}{3}x_1 x_2 x_3, \\ \Phi_2(x_1, x_2, x_3) = x_2 + \frac{1}{2}x_2(x_1 + x_3) + \frac{1}{3}x_1 x_2 x_3, \\ \Phi_3(x) = x_3 + \frac{1}{2}x_3(x_1 + x_2) + \frac{1}{3}x_1 x_2 x_3. \end{array} \right\}$$

Күйидаги шартлы мисолни күраймык. $x_1 = 3$, $x_2 = 5$ ва $x_3 = 7$ бўлсин, у ҳолда $f(x_1, x_2, x_3) = (1+3)(1+5)(1+7)-1 = 191$ бўлади ва Шепли вектори қуйидаги қийматларни қабул қиласди

$$\Phi_1(3, 5, 7) = 56, \quad \Phi_2(3, 5, 7) = 65, \quad \Phi_3(3, 5, 7) = 70.$$

З-мисол (Акциялар ўйини)

$N = \{1, 2, 3\}$ ўйин иштирокчилари «акциядорлар», $a_i - i$ -акциядорнинг акциялар сони

$$a_1 = 90, \quad a_2 = 60, \quad a_3 = 30.$$

Агар ушбу S гурӯҳдаги акцияларнинг умумий сони барча акцияларнинг β қисмидан кўп бўлса, S -ютувчи гурӯҳ дейилади

$$\sum_{i \in S} a_i \geq \beta \cdot \sum_{i \in N} a_i.$$

Ушбу мисол учун $\beta = \frac{2}{3}$ улушини олайлик ва ушбу ўйинда ҳар бир «акция» эгасининг Шепли вектори бўйича ютугини аниқлайлик. Юқорида келтирилган акцияларга мос равишда кооператив ўйинни қурамиз

$$v(S) = \begin{cases} 1, & \text{агар } daS - \text{ютувчи гурӯҳ бўлса,} \\ 0, & \text{акс ҳолда,} \end{cases}$$

$$v(\{1\}) = 0, \quad \text{чунки } a_1 = 90 \leq \frac{2}{3}(90 + 60 + 30) = 120,$$

$$v(\{2\}) = 0, \quad \text{чулики } a_2 = 60 \leq \frac{2}{3}(90 + 60 + 30) = 120,$$

$$v(\{3\}) = 0, \quad \text{чунки } a_3 = 30 \leq 120,$$

$$v(\{1, 2\}) = 1, \quad \text{чунки } a_1 + a_2 = 90 + 60 = 150 \geq 120,$$

$$v(\{1, 3\}) = 1, \quad \text{чунки } a_1 + a_3 = 90 + 30 = 120 \geq 120,$$

$$v(\{2, 3\}) = 0, \quad \text{чунки } a_2 + a_3 = 60 + 30 = 90 \leq 120,$$

$$v(\{1, 2, 3\}) = 1, \quad \text{чунки } a_1 + a_2 + a_3 = 90 + 60 + 30 = 180 \geq 120.$$

Ушбу қурилган кооператив ўйиннинг Шепли векторини аниқлаймиз.

$$\begin{aligned}\Phi_1 &= \sum_{\substack{S=1 \\ |I|=s \\ |S|=t}}^n \frac{(n-s)!(s-t)!}{n!} (v(S) - v(S \setminus \{t\})) = \sum_{\substack{S=1 \\ |I|=s \\ |S|=t}}^3 \frac{(3-s)!(s-t)!}{n!} (v(S) - v(S \setminus \{t\})) = \\ &= \frac{(3-1)!(1-1)!}{3!} (v(\{1\}) - v(\emptyset)) + \frac{(3-2)!(2-1)!}{3!} (v(\{1,2\}) - v(\{2\}) + v(\{1,3\}) - v(\{3\}) + \\ &+ \frac{(3-3)!(3-1)!}{3!} (v(\{1,2,3\})) - v(\{2,3\})) = \frac{2}{6}(1-0+10) + \frac{2}{6}(10) = \frac{2}{3};\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\Phi_2 &= \sum_{\substack{S=1 \\ |I|=s \\ |S|=t}}^3 \frac{(3-s)!(s-t)!}{3!} (v(S) - v(S \setminus \{2\})) = \frac{(3-1)!(1-1)!}{3!} (v(\{2\}) - v(\emptyset)) + \\ &+ \frac{(3-2)!(2-1)!}{3!} (v(\{1,2\}) - v(\{1\}) + v(\{2,3\}) - v(\{3\})) + \frac{(3-3)!(3-1)!}{3!} (v(\{1,2,3\})) - v(\{1,3\}) = \\ &= \frac{2}{6} \cdot 0 + \frac{1}{6} \cdot (1-0+0-0) + \frac{2}{3}(1-1) = \frac{1}{6};\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\Phi_3 &= \sum_{\substack{S=1 \\ |I|=s \\ |S|=t}}^3 \frac{(3-s)!(s-t)!}{3!} (v(S) - v(S \setminus \{3\})) = \frac{(3-1)!(1-1)!}{3!} (v(\{3\}) - v(\emptyset)) + \\ &+ \frac{(3-2)!(2-1)!}{3!} (v(\{1,3\}) - v(\{1\}) + v(\{2,3\}) - v(\{2\})) + \frac{(3-3)!(3-1)!}{3!} (v(\{1,2,3\})) - v(\{1,2\}) = \\ &= \frac{2}{6} \cdot 0 + \frac{1}{6} \cdot (1-0+0-0) + \frac{2}{3}(1-1) = \frac{1}{6};\end{aligned}$$

Ушбу акция ўйинида иштирокчиларнинг «таъсир» кучлари қуидагича тақсимлангандир $\Phi_1 = \frac{2}{3}$, $\Phi_2 = \frac{1}{6}$ ва $\Phi_3 = \frac{1}{6}$, яъни $\{2\}$ акциядорнинг 60 акциясининг таъсир $\{3\}$ иштирокчининг 30 акциясининг таъсир кучи кабидир.

Фараз қиласайлик $\{2\}$ акциядор бирор усул билан $\{3\}$ акциядорнинг камида 1 дона акцичини сотиб олган бўлсин. У ҳолда янги «акция» кооператив ўйинда акциялар қуидагича тақсимланган бўлсин.

$$a_1 = 90; \quad a_2 = 61; \quad a_3 = 29, \quad \beta = \frac{2}{3}.$$

Янги кооператив ўйинни қурамиз

$$v\{i\} = 0, \quad i = 1, 2, 3,$$

$$v(\{1,2\}) = 1, \text{ чунки } 90 + 61 = 151 \geq 120,$$

$$v(\{1,3\}) = 0, \text{ чунки } 90 + 29 = 119 \leq 120,$$

$$v\{2,3\} = 0, \quad 61 + 29 = 90 \leq 120,$$

$$v(\{1,2,3\}) = 1, \text{ чунки } 90 + 61 + 29 \geq 120.$$

$$\Phi_1 = \frac{(3-1)!(1-1)!}{3!}(v(1) - v(0)) + \frac{(3-2)!(2-1)!}{3!}(v(1,2) - v(2)) + v(1,3) - v(3)) +$$

$$+ \frac{(3-3)!(3-1)!}{3!}(v(1,2,3) - v(2,3)) = \frac{2}{6}(0-0) + \frac{1}{6}(1-0+0-0) + \frac{2}{6}(1-0) = \frac{1}{2};$$

$$\Phi_2 = \frac{(3-1)!(1-1)!}{3!}(v(2) - v(0)) + \frac{(3-2)!(2-1)!}{3!}(v(1,2)) - v(1) + v(2,3) - v(3)) +$$

$$+ \frac{(3-3)!(3-1)!}{3!}(v(1,2,3) - v(1,3)) = \frac{2}{6}(0-0) + \frac{1}{6}(1-0+0-0) + \frac{2}{6}(1-0) = \frac{1}{2};$$

$$\Phi_3 = 1 - \left(\frac{1}{2} + \frac{1}{2} \right) = 0.$$

Ушбу мисолдан күриниб турибдикى, ўз рақибиغا сотилган 1 дона акция $\{3\}$ ўйинчи кучини 0 га тенглаштириб қўйди, 29 та акцияга эга бўлган акциядор қарорлар қабул қилишда ҳеч қандай тасир кучи йўқ.

VIII бобга оид машқлар

1-топширик (Уч иштирокчили кооператив ўйин)

$I = \{1, 2, 3\}$ ва характеристик функция $v - (0.1)$ -келтирилган ҳолда берилган ва қуидагича бўлсин.

$$1) v(i) = 0, \quad i \in I,$$

$$2) v(1, 2) = C_3, \quad v(1, 3) = C_2, \quad v(2, 3) = C_1 \text{ ва}$$

$$C_1 = \frac{1}{2m}, \quad C_2 = \frac{1}{3n}, \quad C_3 = \frac{6mn - 3n - 2m}{6mn},$$

$$m, n = 1, 2, 3, \dots$$

$$3) v(I) = 0.$$

Ушбу кооператив ўйинда қуидагиларни аниқланг.

1. Шепли векторини аниқланг.

2. Ўйиннинг С-ядросини изоҳлаб беринг.

3. Шепли вектори ўйин С-ядросига тегишиллигини аниқланг.

2-төпширик. $I = \{I, v\}$ – кооператив үйинда $I = \{1, 2, 3, 4\}$ – үйинчилар түшлами ва v – кооператив үйин характеристика функциясы булиб, у қыйидаги аниқланган бўлсин:

- 1) $v(i) = i \quad i \in I = \{1, 2, 3, 4\};$
- 2) $v(\{i, j\}) = i + j + 1, \quad i \neq j, \quad i, j \in I;$
- 3) $v(i, j, k) = 9, \quad i \neq j; \quad j \neq k; \quad i \neq j \quad i, j, k \in I;$
- 4) $v(\{1, 2, 3, 4\}) = 14.$

Ушбу кооператив үйинда қийидагиларни аниқланг:

1. Характеристик функция қийматларини ҳисобланг $S \in I$.
2. Характеристик функция супераддитив эканлигини кўрсатинг.
3. Ушбу үйиннинг $(0, 1)$ келтирилган ҳолга тасвирланг.
4. Шепли векторини аниқланг.
5. Берилган үйиннинг С-ядросини ифодаланг.
6. Шепли вектори С-ядрота тегишилигини аниқланг.

3-төпширик (Акциялар үйини)

$N = \{1, 2, 3, 4\}, a_i \{i\}$ – иштирокчидағи акциялар сони бўлсин ($i \in N$):

$$\alpha_1 = 40k + 10m,$$

$$\alpha_2 = 30k + 5m,$$

$$\alpha_3 = 15k + 10m,$$

$$\alpha_4 = 5k + 15m,$$

$$\beta = \frac{2k + 9m}{4k + 12m}.$$

Агар

$$\sum_{i \in S} \alpha_i \geq \beta \cdot \sum_{i \in N} \alpha_i$$

бўлса, S үйинчилар гурӯҳи ютувчи гурӯҳ бўлади.

Берилган кооператив үйиннинг характеристик функцияси v қийидагича қурилади.

$$v(S) = \begin{cases} 0, & S \text{ ютувчи бўлса,} \\ 2k + 3m, & S - \text{ютувчи гурӯҳ бўлса.} \end{cases}$$

Ушбу кооператив үйинни қуриш ва унинг учун Шепли векторини аниқланг.

АДАБИЁТЛАР

Асосий адабиёт

А) Дарслыклар ва ўқув құлланмалар

1. Ашманов С.А. Линейное программирование. -М.: Наука, 1981, -304с.
2. Васильев Ф.П. Численные методы решения экстремальных задач. -М.: Наука, 1988, -552с.
3. Воробьев Н.Н. Теория игр для экономистов-кибернетиков. -М.: Наука, 1985, -272с.
4. Габасов Р., Кириллова Ф.М. Оптималлаштириш усуллари. -Ўзбекистон, Т.: 1995, (таржима-Х.Н. Жумаев), -350с.
5. Дюбин Г.Н., Судаль В.Г. Введение в прикладную теорию игр. Серия «Экономико-математическая библиотека», -М.: Наука, 1981, -336с.
6. Замков О.О., Толстопятенко А.В., Черемных Ю.Н. Математические методы в экономике. Учебник МГУ, -М.: ДИС, 2000, -368с.
7. Ивтрилигатор М. Математические методы оптимизации экономическая теория. -М.: Айри-пресс, 2002, -576с. (перев. с англ.)
8. Карманов В.Г. Математическое программирование. -М., 1986, -288с.
9. Кузнецов А.В., Кузубов В.И., Волощенко А.Б. Математическое программирование. -М.: ВШ, 1980, -300с.
10. Петросян Л.А., Зенкевич Н.А., Семина Е.А. Теория игр (учебное пособие). -М.: Книжный дом «Университет». 1998, -304с.

Б) Масалалар түшлами

11. Ашманов С.А., Тимохов А.В. Теория оптимизации в примерах и задачах. -М.: Наука, 1991, -448с.
12. Заславский Ю.Л. Сборник задач по линейному программированию. -М.: Наука, 1969, -252с.
13. Капустин В.Ф. Практические занятия по курсу математического программирования. -ЛГУ, 1976, -192с.
14. Кузнецов А.В., Холод Н.И., Костевич Л.С. Руководство к решению задач по математическому программированию. -Минск: ВШ, 1978, -256с.
15. Морозов В.В., Сухарев А.Г., Федоров В.В. Исследование операций в задачах и упражнениях. -М.: ВШ, 1986, -288с.

Күшімча адабиёт

16. Арис Р. Дискретное динамическое программирование (Введение в оптимизацию многошаговых процессов). М.: Мир, 1969, -172с. (перев. с англ.).

17. Базара М., Шетти К. Нелинейное программирование. Теория и алгоритмы. -М.: Мир, 1982, -584с. (перев. с англ.).
18. Вагнер Г. Основы исследования операций. Том 1-3, -М.: Мир, 1973 (пер. с англ.).
19. Данциг Д. Линейное программирование, его обобщение и применение. -М.: Прогресс, 1996, -600с. (перев. с англ.).
20. Калихман И.Л., Войтенко М.А. Динамическое программирование в примерах и задачах. -М.: ВШ, 1979, -232с.
21. Канторович Л.В., Горстко А.Б. Оптимальные решения в экономике. -М.: 1972, -232с.
22. Кубоница О. Математическая экономика на персональном компьютере. -М.: Финансы и Статистика, 1989, -376с. (перев. с англ.).
23. Левин М.И., Макаров В.Л., Рубинов А.Н. Математические модели экономического взаимодействия. -М.: Наука, 1993, -376с.
24. Мак-Кинси Дж. Введение в теорию игр. -М.: ФМ, 1960, -420с.
25. Сатимов Н.Ю., Рихснев Б.Б. Методы решения задачи уклонения от встречи в математической теории управления. -Т.: Фан, 2000, -176с.
26. Справочник по математике для экономистов. (под.ред.проф. В.И. Ермакова), -М.: ВШ, 1987, -336с.
27. Тахха Х. Введение в исследование операций. Том 1,2, -М.: Мир, 1985 (перев. с англ.).
28. Фон Нейман Дж., Моргенштерн О. Теория игр и экономическое поведение. -М.: Наука, 1970 (перев. с англ.).
29. Тухтасинов М. Матрицали ўйинлар (методик күрсатма). -Т.: Университет, 1993, -32с.
30. Хедли Дж. Нелинейное и динамическое программирование. -М.: 1967(перев. с англ.).

МУНДАРИЖА

I БОБ. Кириш	3
<i>1-§. Математик программалаштиришинг мақсади ва вазифаси</i>	3
<i>2-§. Чизиқли функция, чизиқли тенгликлар ва тенгсизликлар системаси ҳақида</i>	5
<i>3-§. Моделлар ҳақида. Математик моделларга оид татбиқий миссиялар</i>	7
<i>4-§. Предметтинг маркиби ва маҳсусликлари I бобга оид машқлар</i>	11
I бобга оид машқлар	13
II БОБ. Чизиқли программалаштириш	17
<i>1-§. Чизиқли программалаштириши масаласининг қўйилшиши ва унинг турли формалари. Асосий таърифлар ва тушунчалар</i>	17
<i>2-§. Чизиқли программалаштириши масаласининг геометрик талқини. Масалани график усулда ечиш</i>	21
<i>3-§. Четки нуқталар ва уларнинг хоссалари</i>	25
<i>4-§. Симплекс методининг асосий гояси</i>	28
<i>5-§. Мақсад функция орттиримаси ва оптимальлик критерийси (мезони). Ечимнинг чегараланмаганлик шартни</i>	30
<i>6-§. Симплекс итерация</i>	32
<i>7-§. Симплекс жадвал</i>	35
<i>8-§. Даствлабки базис режани топиш усуллари</i>	38
1. Нормал масала учун даствлабки режани топиш	38
2. Сунъий базис усули	41
3. Чизиқли программалаштириш масаласини М-метод ёрдамида ечиш	45
<i>9-§. Иккilanмалик назарияси</i>	48
1. Иккilanма масалалар	48
2. Иккilanма масалаларга оид теоремалар	50
3. Иккilanма масаланинг иқтисодий талқини	51
<i>10-§. Иккilanма симплекс метод</i>	52
1. Даствлабки масаланинг симплекс жадвалидан иккilanма масала счимини топиш	52
2. Иккilanма сиплекс жадвал	54
<i>11-§. Транспорт масалалари</i>	57
1. Ёпиқ ва очиқ моделли транспорт масалалари	57
2. Даствлабки режани топиш усуллари	60
3. Потенциаллар усули	63

12-ғ. Бутун сонлы чизиқчыл программалаштириши масаласининг құйилшиси	65
13-ғ. Кесувчи текисликлар методи	68
1. Гоморининг биринчى алгоритми	69
2. Тұла бутун сонлы метод	74
3. Тұғри алгоритм	79
1. Тармоқлар ва чегаралар методи	85
II бобга оид машқлар	87
 III БОБ. Чизиқсиз программалаштириш	98
1-ғ. Шартты экстремум масалалари	98
2-ғ. Шартты экстремум масаласини номағымларни үқотиши усули билан ечии	101
3-ғ. Лагранж күпайтывчилари усули	104
4-ғ. Нормал масалалар	107
5-ғ. Шартты минимумнинг етарлык шарти	110
6-ғ. Чеклашлари тенгсизлик тарзіда бұлған масалалар	112
III бобга оид машқлар	117
 IV БОБ. Қавариқ программалаштириш	120
1-ғ. Қавариқ тұпламлар, қавариқ функциялар ва уларнинг базы хоссалари	120
2-ғ. Қавариқ программалаштириши масаласининг құйилшиси.	
Әгар нұқта. Күн-Таккер теоремаси	124
IV бобга оид машқлар	128
 V БОБ. Динамик программалаштириш	130
1-ғ. Динамик программалаштиришининг асосий түшүнчләри	130
2-ғ. Инвестицияларни оптималь тақсимлаш масаласи	132
3-ғ. Самолёттә оптималь юқ юклаш масаласи	137
4-ғ. Икки дастгохда деталларга ишилов беріши	141
5-ғ. Тұрда әңг құсқа масофани аниқлаш	146
6-ғ. «Йишончли таъминотчи» ҳақыдагы масала	148
V бобга оид машқлар	153
 VI БОБ. Матрицали үйинлар назарияси	155
1-ғ. Үйинлар назарияси. Асосий түшүнчләр ва мисоллар	155
2-ғ. Матрицали үйинлар	158
3-ғ. «Әгар» нұқтасиз матрицали үйинлар. Аралаш стратегиялар.	
Асосий теоремалар	161

<i>4-§. Матрицалы үйніларни ечиш усуллари (аналитик ва геометрик усуллар)</i>	169
<i>5-§. Матрицалы үйнілар ва чизықлы программалаштириши</i>	173
<i>6-§. Матрицалы үйніларнинг иқтисоддага тәтbiқi</i>	177
<i>7-§. Мисоллар ечиши</i>	181
VІ бобга оид машқұлар	189
VII БОБ. Гурұксız (коалициясиз) үйнілар	191
<i>1-§. Коалициясиз үйніларда оптималлук қоидалари</i>	191
<i>2-§. Иккى үйнігінинг коалициясиз үйнілари</i>	197
<i>3-§. Иқтисодда коалициясиз үйніларни құллаш</i>	203
<i>4-§. Мустақил ишлар учун топширишқұлар</i>	205
VIII БОБ. Кооператив үйнілар	207
<i>1-§. Кириш. Ассоциациялар</i>	207
<i>2-§. Кооператив үйніларда оптималлук мезонлари ва үйн ечими</i>	212
<i>3-§. «Адолатлы тақсимот» - Шепли вектори</i>	213
<i>4-§. Иқтисодда кооператив үйніларга мисоллар</i>	215
VІІІ бобга оид машқұлар	221
Адабиётлар	223

MATHEMATICAL PROGRAMMING

CONTENTS

CHAPTER I. Introduction	3
<i>§1. The subject and aims of mathematical programming</i>	<i>3</i>
<i>§2. About the system of linear functions, linear equalities and inequalities</i>	<i>5</i>
<i>§3. About models. Practical examples of mathematical modeling</i>	<i>7</i>
<i>§4. The content and specific characteristics of the subject</i>	<i>11</i>
Chapter's I review exercises	13
CHAPTER II. Linear Programming	17
<i>§1. Setting the linear programming problems and their different forms.</i>	
<i>Basic definitions and concepts</i>	<i>17</i>
<i>§2. Geometric analysis of the linear programming problems.</i>	
<i>Solution of the problem by graphic method</i>	<i>21</i>
<i>§3. Corner points and their properties</i>	<i>25</i>
<i>§4. Basic concepts of the simplex method</i>	<i>28</i>
<i>§5. Objective functions surplus and criterion of optimality.</i>	
<i>The condition of unlimited solution</i>	<i>30</i>
<i>§6. Simplex iteration</i>	<i>32</i>
<i>§7. Simplex table</i>	<i>35</i>
<i>§8. Methods of defining the initial basic plan</i>	<i>38</i>
1. Defining the initial plan for a normal problem	38
2. Artificial basis method.	41
3. Solving of the linear programming problem by M-method.	45
<i>§9. The theory of duality</i>	<i>48</i>
1. Duality problems.	48
2. Theorems related to duality problems.	50
3. Economic approach to the duality problems.	51
<i>§10. Dual simplex method</i>	<i>52</i>
1. Defining the dual solution by simplex tables.	52
2. Dual simplex table.	54
<i>§11. Transportation problems</i>	<i>57</i>
1. Close and open models of transportation problems.	57
2. Methods defining initial support plans.	60
3. Method of potentials.	63
<i>§12. Setting of the integer linear programming problems</i>	<i>65</i>
<i>§13. The surface intersecting method</i>	<i>68</i>

1. Gomori's first algorithm	69
2. Complete whole number's method	74
3. Straight algorithm	79
§14. Combinatory methods	84
1. Branches and bounds algorithm.	85
Chapter's II review exercises	87
 CHAPTER III. Nonlinear Programming	98
§1. Conditional extremum problems	98
§2. Solving extremum problems by eliminating unknowns	101
§3. Lagrange multipliers method	104
§4. Normal problem	107
§5. Conditional minimum's sufficient terms	110
§6 Problems with "inequalities type" restrictions	112
Chapter's III review exercises	117
 CHAPTER IV Convex Programming	120
§1. Convex set and functions and some of their properties	120
§2. Setting of the convex programming problems. Saddle points.	
Kuhn-Tucker's theorem	124
Chapter's IV review exercises	128
 CHAPTER V. Dynamic Programming	130
§1. Base concepts of dynamic programming	130
§2. The problem of optimal investment distribution	132
§3. The problem of optimal aircraft loading	137
§4. Processing of details in two equipments	141
§5. Defining the minimal distance on a network	146
§6. The problem of "reliable supplier"	148
Chapter's V review exercises	153
 CHAPTER VI Theory of Matrix Games	155
§1. Theory of games. Basic concepts and problems	155
§2. Matrix games	158
§3. Matrix games without "saddle points". Mixed strategies and main theorem	161
§4. Methods of solution of matrix games (analytic and geometric methods)	169
§5. Matrix games and linear programming	173
§6. Application of matrix games in economics	177

<i>§7. Solving of examples</i>	181
Chapter's VI review exercises	189
CHAPTER VII. Games Without Coalitions	191
<i>§1. Principles of optimality in the games without coalitions</i>	191
<i>§2. Games with two players and without coalitions</i>	197
<i>§3. Application of games without coalitions in economics</i>	203
Chapter's VII review exercises	205
CHAPTER VIII. Cooperative Games	207
<i>§1. Base concepts</i>	207
<i>§2. Principles of optimality in cooperative games and their solution</i> ...	212
<i>§3. "Fair imputation" and Sheply's vector</i>	213
<i>§4. Examples of cooperative games in economy</i>	215
Chapter's VIII review exercises	221
References	223

Илмай-үкүв нашри

**ХОСИЯТ НИККИЕВИЧ ЖУМАЕВ, БОЛТАБОЙ ОТАНИЁЗОВ,
ЛЕВ ПАВЛОВИЧ ЮГАЙ, АБДУВОСИҚ ЖАЛИЛОВ**

**МАТЕМАТИК
ПРОГРАММАЛАШТИРИШ
*Дарслик***

Муҳаррир М.ВАҲОБОВА
Бадиий муҳаррир Б.БОЗОРОВ
Мусаҳдиқ Д.ИКРОМОВА
Компьютерда саҳифаловчи Е.НАЗАРОВА

Босишига 25.01.2005й.да рухсат этилди. Бичими 60x84 1\16.
Босма тобоги 0,0. Адади 1500 нусха. Букортма № 00.
Баҳоси келишилган нархда.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.
700000, Тошкент, Ж-Неру, 1-үй.

«Ёшлилар матбуоти» босмахонасида босилди.
700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.